ORI
491·25
Var/Gan
49012

00049012

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 23 January, 2019

SANSKRIT TEXT SOCIETY.

श्रीवर्धमानविरचितः स्वकीयवृत्तिसहितो

गणरत्नमहोदधिः ॥

VARDHAMANA'S

GANARATNAMAHODADHI,

WITH THE AUTHOR'S COMMENTARY.

EDITED, WITH CRITICAL NOTES AND INDICES,

JULIUS EGGELING, PH.D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY OF EDINBURGH.

PART I.

LONDON:

TRÜBNER & CO., 57 AND 59, LUDGATE HILL.

PRINTED FOR THE SANSKRIT TEXT SOCIETY

BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1879.

00049012

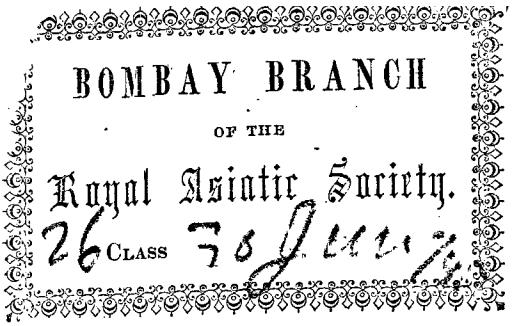
BOMBAY BRANCH
OF THE
Royal Asiatic Society.
26 CLASS 7 6 Jan 1.

MEINEM HOCHVEREHRTEN LEHRER

ADOLF FRIEDRICH STENZLER,

ZU SEINEM EHRENTAGE, 12. SEPTEMBER 1879

IN DANKBARER ERINNERUNG

ZUGEEIGNET.

PREFACE TO PART I.

THE present edition of the *Gaṇaratnamahodadhi* is based on a collation of the following Manuscripts, all of which are written in the Devanâgarî character:

A. An old MS. belonging to the Royal Asiatic Society and consisting of 178 palm-leaves. In the colophon it is dated *Saṃvak* 1151 *virodhîsaṃvatsare kârttikavadi* 5 *budhe*. This date is probably intended for *Śaka* 1151 = A.D. 1229, which, according to Brown's Tables, coincides with *Virodhin* in the Bṛihaspati cycle. This MS. is on the whole well written, and belongs to the same class of *Poṭhîs* as those discovered by Dr. Bühler in the Jain Library at Jesalmer, dated from about A.D. 1140 to 1340. Unfortunately it does not contain the text and commentary complete, a large portion (ślokas 159–369, comprising about three-sevenths of the work) having been omitted. A photograph of two pages of this MS. is given in Part I. of Professor Wright's Oriental Series of the Palæographical Society.

B. A paper MS. belonging to the Bombay Government and consisting of 73 leaves, the fourth of which is wanting. This MS., which contains both the text and the commentary, is well written, and dated *Saṃvat* 1666 = A.D. 1609.

C. A modern MS., on European paper, belonging to the Bombay Government; copied, not very carefully, by two different hands. Only a few leaves at the beginning have been revised by a third hand. It consists of 138 leaves, the first of which is wanting. There are numerous *lacunae* throughout the MS. From many characteristic coincidences of reading it would appear that the original MS. from which this was copied, was probably derived from the same MS. as B.

D. India Office MS. 949, b, written towards the end of the last, or at the beginning of the present, century, and consisting of 121 leaves. A few

leaves at the end, it seems, were lost; a different hand having supplied the defect on foll. 118-121 by a commentary made up for the purpose. This copy was apparently derived from a good, though perhaps badly written, MS. It contains a somewhat shorter recension of the commentary than that of the other MSS.; fewer meanings being often assigned to the *gaṇa* words, and numerous examples and explanatory passages being wanting in it. The present copy, however, is extremely incorrect; and some different hand having, moreover, revised it throughout, without assistance from other MSS., its readings are now but too often hopelessly corrupt.

E. India Office MS. 949, a. It consists of 30 leaves and contains only the text of the gaṇas. Dated *Saṃvat* 1863 = A.D. 1806.

F. This MS. was kindly obtained for me by Dr. Bühler from a Brahman of Bhûj in Kachchh. It is of about the same age as B., and consists of 107 paper leaves, containing the whole of the text and commentary.

As regards the mutual relations of these Manuscripts—apart from those peculiarities of D. already alluded to—there is an unmistakable connexion between B. C. and F. on the one hand, and between A. D. (and E.) on the other; not so marked, however, as to constitute two different recensions of the work. Although in most cases in which the two classes of Manuscripts differ, the readings exhibited by the latter class seem to me preferable, it has not been possible—owing to the defectiveness of A. and the corrupt state of D.—to allow to this class that influence in the constituting of the text throughout the work which might otherwise have been assigned to it. According to an *Áryâ* stanza,[1] given at the end of the work by A. and F., the authenticity of which I see no reason to suspect, Vardhamâna composed his work in *Saṃvat* 1197, corresponding to A.D. 1140: the date of the oldest of these MSS. (A.) would therefore be as close to that of the *codex archetypus*, and to the time when the author lived, as one could wish. Nevertheless, the interval had been sufficiently long for numerous mistakes to have crept into the text by the time the manuscript was written.

[1] सप्तनवत्यधिकेष्वेकादशसु शतेष्वतीतेषु ।
वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः ॥

Of the three MSS. of the other class, F. has more in common with A. and D. than the other two; and it happens in not a few cases that D. and F. coincide in giving some valuable reading or passage, where all the other Manuscripts differ.

When I first undertook to edit this work, only three of the above Manuscripts were accessible to European scholars, viz., A. and D., and the text MS. E. They had been for many years in the hands of the late Professor Goldstücker, who was the first, in his "Pâṇini; his Place in Sanskrit Literature," to point out the great importance of the work for lexicographic purposes. His account of these MSS. led me to assume that a tolerably correct edition of the work might be possible[1]; and on being asked to take Goldstücker's place as Editor to the Sanskrit Text Society, it appeared to me that I could do no better service to Sanskrit scholars than to prepare for the Society an edition of Vardhamâna's metrical version of the Gaṇas, together with the best text of the commentary that I might be able to extract from the two available MSS. I soon found, however, that Goldstücker had taken far too favourable a view of the task. Although the Royal Asiatic Society MS. (A.) belongs, no doubt, to the better class of Sanskrit MSS., Goldstücker had entirely forgotten to state that it is defective by nearly one-half of the work, for which portion my manuscript materials would consequently have been limited to the India Office MS. (D.), than which a more hopelessly incorrect MS. has never passed through my hands.

Under these circumstances, even a tolerably satisfactory edition of Vardhamâna's metrical version of the Gaṇapâṭha would have been

[1] "The MSS. in question are no doubt open to correction, as, indeed, every Sanskrit MS. in existence is; but I hold that at all events the ancient copy of the R.A.S. will, in spite of its inaccuracies, be ranked by every one conversant with MSS. amongst the best Sanskrit MSS. in existence. And having considered it incumbent on me to study this book carefully, I have no hesitation in maintaining that even a tolerable Sanskrit scholar would be able to make a perfectly good edition of at least the text of this work, with the aid of these five copies of the text (viz., each of the two MSS. of the commentary representing, in G.'s opinion, two copies of the text—Ed.), the two copies of the commentary, and, as a matter of course, with the aid that may be got from Pâṇini and his commentaries."—Goldstücker, *op. cit.*, p. 178.

attended with considerable difficulties, the more so as there are not a few omissions in D. also; and as the chief, if not the sole, importance of the work lies in the commentary, not in the metrical arrangement of the Gaṇas, I should have had to abandon the work, had not my friend Dr. Bühler come to my assistance with his wonted kindness and disinterestedness. He drew my attention to the modern Bombay copy C., and somewhat later to the MS. B., purchased by him in the meantime for the Bombay Government; and he, moreover, obtained for me the loan of MS. F. from its owner, a Brahman in Bhûj. When it is borne in mind that Goldstücker, with his extensive connexions in India, for many years exerted himself in vain to procure at least one other manuscript of Vardhamâna's commentary on his Gaṇapâṭha, this work may be taken as an admirable example of the great services which Dr. Bühler, by his unwearied exertions in exploring the manuscript collections in Western India, has rendered to Sanskrit scholarship.

Even with my manuscript apparatus thus fortunately increased, the task of editing has been by no means an easy one, and numerous difficulties have had to be left for future solution; many more, however, would have remained unsolved, and many quotations unidentified, if it had not been for the warm interest taken in the work, and the invaluable assistance rendered me throughout its progress, in revising the proof-sheets, by so many disinterested friends and fellow-workers, viz., Professors Aufrecht, Stenzler, Weber, Roth, Haas, Pischel, Kielhorn, and, last not least, Dr. v. Böhtlingk. I am also indebted to my friend Dr. Rost for kindly drawing my attention to, and placing at my disposal, some works connected with the Gaṇas, especially the Gaṇaratnâvalî of Bhaṭṭa Yajñeśvara, recently published at Baroda, which, as will be seen from the footnotes of the last five sheets of the present part, has been of considerable service to me. Indeed, it was only after I became acquainted with this work, which is largely based on Vardhamâna's commentary, that it occurred to me that continual reference to the various readings

of the accessible Gaṇapâṭhas might add to the usefulness of the present work. The completion of Paṇḍit Bâla Śâstrin's edition of the Kâśikâ Vṛitti was of course a most welcome event to me; although, owing to the somewhat insufficient state of the editor's materials, especially in regard to the text of the Gaṇas, I have found it necessary, along with the printed edition, continually to consult the two MSS. at my disposal, viz., MS. Ind. Off. 2440-1 (*a*) and a MS. of the Asiatic Society of Bengal (*β*), in which the fourth and eighth *adhyâyas* are wanting. At the end of the present edition I intend to give, besides a complete index to the work, an alphabetical list of the Gaṇas, in which the words of each gaṇa will be arranged alphabetically, with the various readings of the other collections attached to them.

To Professor Aufrecht, who, at one time, had himself been seriously engaged on Vardhamâna's work, I am indebted for much valuable information; it was he who kindly drew my attention to the author's relations to Kshîrasvâmin, the commentator on the Amarakosha. Several passages copied by Vardhamâna from that writer have been noticed in the footnotes; in my own copy of this edition I have noted a good many more, especially in the first few sheets; but I have not thought it necessary to encumber the pages with too many references of this kind. A critical edition of Kshîrasvâmin's commentary would, in my opinion, form a valuable contribution to Sanskrit philology: the manuscripts, however, hitherto accessible to European scholars, are by no means sufficient for such a task.

One of the chief difficulties in restoring the text consists in the numerous grammatical sûtras quoted by the author. Goldstücker's contention to the contrary notwithstanding, a glance at almost any page of the present edition will suffice to show that Böhtlingk was unquestionably right in stating, in the preface to his edition of Pâṇini, that Vardhamâna's work was intended, not for Pâṇini's *Aṣhṭâdhyâyî*, but for some modern grammar. Whenever the grammatical work, to which Vardhamâna refers, is identified in India—

and I have no doubt that this will be the case ere long—many mistakes in the wording of the sûtras, which my MSS. do not enable me to settle, will be easily corrected. On these grounds it will be understood why, in not a few cases in which it would have been easy enough to alter a sûtra so as to make it agree with Pâṇini, I have thought it safer to resist the temptation, and to content myself with referring to the corresponding rule of Pâṇini. In regard to a number of curious and not very probable various readings of *gaṇa* words adduced by the author, as well as some other doubtful passages in which the MSS. are in tolerable agreement, I cannot help thinking that, if mistakes there be, the fault lies not so much in my MSS., as in the defective manuscript materials on which Vardhamâna had to work.

Hindu scholars, I doubt not, will also readily identify many of the quotations which I myself and those who have so kindly assisted me have not been able to trace to their original sources. For any information of this kind which might be utilized before this edition is completed, and which would thus contribute to the usefulness of the work, I shall feel very thankful.

To the Managing Committee of the Sanskrit Text Society my sincerest thanks are due for this edition being allowed to see the light. Without their kind consent to its being published under their auspices, I could never have hoped to persuade a publisher to undertake a work of this kind, whatever may be its importance in the eyes of Sanskrit scholars. Unfortunately there is but too much reason to fear that, with the publication of the present work, the Sanskrit Text Society, the foundation of which was so heartily welcomed by all Sanskrit scholars, and which, in the present unhappy state of Oriental text publishing, might have proved so useful to Sanskrit studies, will close its short but promising existence.

J. EGGELING.

EDINBURGH,
September 1, 1879.

ADDITIONS.

Since the sheets of Part I. were struck off, I have succeeded in tracing several quotations to their sources. Professor Kielhorn also has kindly identified for me some passages from the Mahâbhâshya (Mbh.) and the Vâkyapadîya.

P. 5, l. 9, एवं वादिनि देवर्षौ is Kumâras. 6, 84.

ib. मैवं मंस्थाः Mbh., ed. Kielh. p. 281, 10.

P. 8, l. 7-8. This śloka is from Bharata Nâṭyaś. 19, 5.

P. 8, l. 11, तथेति स प्रतिज्ञाय cf. स तथेति प्रतिज्ञाय Kumâras. 6, 3.

P. 11, l. 9, यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति Kumâras. 3, 72.

P. 16, l. 7, अयि विजहीहि° cf. Böhtl. Sp. 562 (identified by Dr. Zachariae).

P. 21, line 6, यदि लेपनमेवेष्टं° is Daṇḍin's Kâvyâdarśa 2, śl. 229.

P. 29, last line, वृद्धाखेन विचारणीयचरिताः° is from Uttararâmacharita, Act 5, last śloka but one; also quoted Daśarûpa, p. 39.

P. 30, line 6, मन्ये मार्तण्डगृह्याणि° Kâvyâdarśa 2, śl. 222 (ed. उद्धर्तुमुद्यतः).

P. 31, l. 6, The Vâkyapadîya ii. v. 192 has

निपाता द्योतकाः केचित्पृथगर्थाभिधायिनः।
आगमा इव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य वाचकाः॥

P. 31, l. 15, एहि जाये° cf. Vâj. S. x. 4, 3 (p. 208), जाय एहि स्वो रोहाव।

P. 32, l. 10, अन्तरा त्वां च मां च° Mbh., Kielh. p. 445.

P. 41, l. 14, एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते Mbh. p. 95, 25.

P. 52, l. 14, स्वेषां चैव परेषां च° Râjaśekhara's Bâlarâm. 2, 30.

CORRECTIONS.

P. 28, l. 8, read उपपयःकारः cf. Mbh., Kielh. p. 100.

P. 33, l. 9, read ग्रीधु for सीधु (s. etymology, p. 99, l. 10).

P. 54, l. 2, separate लह्यो भण्डिल°.

P. 68, l. 9, On ष्वङः संप्रसारणे गौकच्याप्रतिषेधः cf. Mbh. on Pân. iv. 1, 74 (ed. Ben. गौकच्याः प्रतिषेधः).

P. 72, l. 8, for वडवेत्य° read वडवे° cf. śl. 146 com.

P. 95, note 3, strike out °तरचाः F.

„ note 4, for B. C. read B. C. F.

„ note 10, for cf. śl. 249, read cf. śl. 251, 249 comm.; Pân. iv. 1, 106.

P. 144, l. 1, for प्रवण read प्रणव cf. p. 145, note 7.

P. 165, l. 7, read प्रवर्ग्योपसदौ.

P. 173, l. 8, for प्रियदध्य probably °द्ध्ना cf. Kâś. V. vii. 1, 75.

ओम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ

श्रीवर्धमानविरचितः स्वोपज्ञवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः ॥

सुखेनैव ग्रहीष्यन्ति गणरत्नानि यां श्रिताः ।
वृत्तिः सारभ्यते स्वोपज्ञगणरत्नमहोदधेः[1] ॥

शास्त्रारम्भे समीहितसिद्धयेऽभिमतदेवतायां[2] ग्रन्थकृन्नमस्कारमाह ।

वाग्देवतायाः क्रमरेणवस्ते
जयन्ति येषां मिषमाचतोऽपि ।
सर्वार्थदर्शी[3] मुकुरेण तुल्यः
प्रकर्षमेति प्रतिभाविलासः ॥ १ ॥

येषां वाग्देवतायाश्चरणरेणूनां संस्पर्शमात्रेणापि निखिलपदार्थसार्थप्रतिबिम्बहेतुः[4] प्रतिभाविलासः सातिशयः संपद्यते ते जयन्तीति संबन्धः । वाचामधिष्ठात्री देवता वाग्देवतेति साभिप्रायं तस्या नाम । जयन्तीति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते सर्वोत्कृष्टत्वेन च नमस्कार आक्षिप्यत इति तान्प्रति[5] प्रणतोऽस्मीति लभ्यते । प्रतिभेति । प्रज्ञा नवनवोल्लेख-

---

१ In C. the whole of the introduction, both text and comment, is wanting. It begins: वंधेन रचयामः ॥ अथ गणानाह ॥ चवाहाहैवैवं°.

२ °देवताया F.

३ शब्दार्थदर्शी D.

४ °पदार्थप्रतिबिंबहेतुः F.; पदार्थप्रतिबन्धहेतुः D.

५ F. om. प्रति; D. cor. तां प्रति.

शालिनी[1] प्रतिभा मता ॥ इदानीं व्याकरणनिष्णातबुद्धीनां पूर्वाचार्याणां स्तुतिमाह ।

शालातुरीयशकटाङ्गजचन्द्रगोमि-
दिग्वस्त्रभर्तृहरिवामनभोजमुख्याः ।
मेधाविनः प्रवरदीपककर्तृयुक्ताः
प्राज्ञैर्निषेवितपदद्वितया जयन्ति ॥ २ ॥

शलातुरो[2] नाम ग्रामः । सोऽभिजनोऽस्यास्तीति[3] शालातुरीयस्तत्रभवान् पाणिनिः[4] । शकटाङ्गजः शाकटायनः । पूज्यश्चन्द्रश्चन्द्रगोमी । गोमिन्पूज्य इति गोमिन् । दिग्वस्त्रो देवनन्दी । भर्तृहरिर्वाक्यपदीयप्रकीर्णकयोः[5] कर्ता महाभाष्यत्रिपाद्या[6] व्याख्याता च । वामनोऽविश्रान्तविद्याधरव्याकरणकर्ता[7] । भोजः सरस्वतीकण्ठाभरणकर्ता[8] । मुख्यशब्दस्यादिवचनत्वाच्छिवस्वामिपतञ्जलिकात्यायनप्रभृतयो लभ्यन्ते । दीपककर्ता श्रीभद्रेश्वरसूरिः । प्रवरश्चासौ दीपककर्ता[9] च प्रवरदीपककर्ता । प्राधान्यं[10] चास्याधुनिकवैयाकरणेषु

---

१ प्रति प्रज्ञान° B.; °वोन्मेषशालिनी D.

२ शालातुरो B. F.

३ शालातुरो ना (piece broken off) स्य । A.

४ °तत्रभवा आणिनिः B.; तत्रभवो वा पाणिनिः F.; शालातुरीयः पाणिनिः । D.

५ भर्तृहरिर्वाक्यप्रदीपप्र° F.; न्दी । भ - - - पदी broken off in A.

६ °त्रिपद्या B. D. F.

७ वामनो विश्रांतविद्याधर° B. °तिश्रान्तविद्याभर° D.

८ कर्ता - - - स्यादि broken off in A.

९ दीपकर्ता D.

१० रदीप - - - प्राधा broken off in A.; अप्राधान्यं B.

या ॥ निषेवितं पदद्वितयं चरणाम्बुजद्वयं[१] सुस्निङ्लक्षणं[२] च येषां ते तथोक्ताः ॥

इदानीं समस्तशास्त्रोपलम्भपूर्वकं[३] स्वग्रन्थसारतां[४] दर्शयति।

विदित्वा शब्दशास्त्राणि[५] प्रयोगानुपलक्ष्य च[६]।
स्वशिष्यप्रार्थिताः कुर्मो गणरत्नमहोदधिम् ॥ ३ ॥

शब्दशास्त्राणीति[७] पाणिन्यादिविरचितानि सोपनिबन्धानि[८]। प्रयोगान् महाकाव्योपनिबद्धानि लक्ष्याणि[९]। लक्ष्यं लक्षणं च सम्यग् ज्ञात्वा गणरत्नमहोदधिनामानं[१०] ग्रन्थं स्वविनेयैरभ्यर्थिताः कुर्मः पद्यात्मकेन रचयामः ॥ अथ गणानाह[११]।

च वा हाहैवैवं नह नहि नवा नो चन हि हे
स्वधा स्वाहा रे वै यदि यदुत नूनं नहिकमः[१२]।
उताहो हा ही हे किमुत यदिनामेव तु तथा
भगो भो हंहो हो इतिह नु सहामा ननु नजः ॥ ४ ॥

---

१ °द्वितयं B. D. F.

२ सुस्निङ्तलक्षणं F.

३ स्ववंशास्त्रोपक्षतपूर्वकं D.; मस्त - - पलम्भ broken off in A.

४ स्वग्रन्थस्य सारतां A.; D. om. स्व.

५ सर्वशास्त्राणि F.; शास्त्रसाराणि

६ प्रयोगानुपलक्षयेत A.

७ सर्वशास्त्राणि F.; शब्दशा broken f in A.

८ सोपनिवध्नाति D.

९ °निबंधानि लक्षाणि B.; °निधान् ल° F.; निद्धानि लक्षाणि D.

१० महोदधिनामानं broken off in A.

११ Thus B. F. ग्रन्थं स्वशिष्यार्थं विदध्म इत्यर्थः। स्वशिष्यैः कुमारपालहरिपालमुनिचन्द्रप्रभृतिभिः प्रार्थिताः ॥ अधुनावसरप्राप्तान्गणानाह। A. D.; A. repeats the passage from पूर्वकं स्वग्रन्थस्य सारतां दर्शयति to हेतुषु (on sl. 4). The first time the MS. omits हरिपाल and reads अधुनावसार°; for C. see Note १, page १.

१२ किमः D. E.; to facilitate reference, the particles are left unjoined.

च। इत्यन्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चयविनियोगतुल्ययोगिताव-धारणहेतुषु[1] ॥ भिक्षामट गां चानय ॥ पाणी च पादौ च[2]। पाणि-पादम् ॥ अश्वश्च न्यग्रोधश्च। अश्वन्यग्रोधौ ॥ पचति च पठति च चैत्रः ॥ अहं च त्वं च पुत्र गच्छावः[3] ॥ कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्तया। किमन्य-देवं निहताश्च नो[4] द्विषः ॥

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोर्
अतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि।
स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः
पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥

हे देव यस्तव महिमा स वाङ्मनसयोः पन्थानं मार्गमतीत एव। अस्म-द्विधवानेवेत्यर्थः[5] ॥ ग्रामश्च गन्तव्यः शीतं च[6]। शीतात् कथं गम्यत इत्यर्थः ॥ पादपूरणेऽपि। भीमः पार्थस्तथैव च ॥ * ॥ वा विकल्पानव-क्लृप्युपमानद्वन्द्वसमुच्चयेषु[7] ॥ यवैर्वा व्रीहिभिर्वा यजेत[8] ॥ श्रुत्वेदं स-धिगम्य तत्त्वतः कस्य वेह भुजवीर्यशालिनः[9] ॥ जातां मन्ये तुहिनमथि-तां[10] पद्मिनीं वान्यरूपाम्[11] ॥ सा वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम। न त्वतीचेत्यर्थः[12] ॥ वायुर्वा[13] दहनो वा ॥ * ॥ ह। अह। इति विनियोगे। त्वं ह[14] ग्रामं गच्छ। अयमहारण्यं[15] गच्छतु ॥ आचारा-

---

१ °समाहारेतरेतरयोगसमु° F.
२ C. om. पादौ च।
३ अहं च चैत्रः। अहं च त्वं च° A.; अहं च पुत्र (श्च supplied) गच्छावः। चा-भिमुखं मन° C.
४ निहताश्च नो A. (but supplied on paper, the leaf being broken); ते for नो D. F.
५ D. om. एव.
६ C. om. शीतं च.
७ विकल्पार्थोपमान° D.
८ यजते D.
९ D. om. this ex. Kirât. 13, 62.
१० मथितः B.; Megh. 80.
११ F. adds उभे एव क्षमे वोढुमुभयो-र्वीर्यमाहितं।
१२ D. om. न. Kum. S. 2, 60.
१३ वायुवायुर्वा C.
१४ अंहपं C.
१५ अहायं महारण्यं A.; अहसहा-रण्यं D.; अहायमरण्यं B. C. F.

तिक्रमेऽपि । स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते । उपाध्यायं सक्तून्[1] पाययति ॥ स्वयमह रथेन याति । उपाध्यायं पदातिं गमयति ॥ हः पादपूरणेऽपि । इति ह स्माऽऽचार्याः ॥ अहशब्दः पूजायामपि भवति । यथा । अह भवणवको भुङ्क्ते ॥ चेमार्थेऽपि शाश्वतः[2] ॥ * ॥ एव । इति नियमानियमौपम्योत्प्रेक्षासु[3] । अहमेव स्वयमिदं वदामि[4] ॥ अद्येव । इहेव ॥ श्रीस्त्वैव मेऽस्तु ॥ तमेव[5] मेना दुहितुः कथंचिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार[6] । तमेवेति मनोरथमिवेत्यर्थः[7] ॥ क्वेव[8] भोच्यसे । इत्यनवक्लृप्ताविति केचित्[9] ॥ * ॥ एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारेवार्थोपदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारेवार्थेषु[10] ॥ एवं वादिनि देवर्षौ ॥ एवं कुरु ॥ मैवं[11] मंस्थाः ॥ अग्निरेवं विप्रः[12] ॥ एवं पठ[13] ॥ एवं तावत् ॥ एवमेतत् कः[14] संदेहः ॥ एवं कुर्मः[15] ॥ आहार्यमेवं[16] मृगनाभिपत्त्रमियानशेषेण तयोर्विशेषः[17] ॥ * ॥ न ह । इति प्रत्यारम्भे । न ह भोच्यसे इति ॥ * ॥ न हि । न वा । नो[18] । इति निषेधे ॥ न हि न हि[19] महिमानं प्राप्य दृप्यन्ति

---

१ शक्तून् C.; सक्तूयान् B.

२ Thus A.; चमार्थे° B. F.; चामार्थे° C.; D. om. this sentence.

३ एवेत्यवधारणानियोगौपम्यनियोगेषु । D.

४ Rgv. x. 125, 5.

५ D. om. from तमेव to इत्येके but has instead अद्येव गच्छ । त एते चादयः पञ्च यद्योगे व स्वसादयो न भवन्ति ॥

६ Kum. S. 7, 24.

७ °मनोरथमेवेत्यर्थः F.

८ क्वैव A. B. C.; Pâṇ. viii. 1, 62, Sch.

९ C. om. the first इति; for the second C. F. read अपि; F. adds त एते चादयः पंच । यद्योगे वस्वसादयो न भवंति ।

१० प्रकृतिपरामर्शप्राकार° B.; °कारेवार्थेषु B. D.; °कारवार्थेषु C.

११ नैवं B.

१२ अग्निरेवं मंस्थाः विप्रः । C.; अग्निरेव विप्रः A. (supplied on paper).

१३ पच D.; C. om. पठ । एवं तावत् (lacuna).

१४ एवं तत्कः A. D.; *e.g.* Ratnâv. (Capp., Böhtl.'s Chr.) 291, 7; 13.

१५ कुर्म इति । B. C. F.

१६ अहार्यमेवं F.

१७ तयोश्शेषतः । C.

१८ ? अ । नो । see next page, note ६.

१९ न हि once only B. D.

भूपाः[१] ॥ यद्वा[२]। अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति। न हि सकृन्निपातमात्रेणोदबिन्दुरपि यावणि निम्नतामादधाति। असकृदित्यर्थः ॥ न वा कुर्यात्[३] ॥ व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत्[४]। यद्वा[५] अविप्र इव भाषसे। विप्रवन्न ब्रूष इत्यर्थः[६] ॥ ददपि गिरमन्वर्थो नो मनुष्यः[७] ॥ * ॥ चनेति चिदर्थे। किमो विभक्तिप्रत्ययान्तात् पर एव चास्य प्रयोगो भवति। तद्यथा[८]। कश्चन। का चन। किं चन। के चन। क्व चन। कदा चन[८]। कथं चनेति ॥ * ॥ हि। इति[९] स्फुटार्थनिश्चयहेतुषु[१०]। को ह्यबालिशो हस्तगतं पादगतं कुर्यात् ॥ दाक्ष्यं हि स्वयं फलदं यदयत्नश्चखाद दाशेरयुवा वनावलीम्[११] ॥ अग्निरिहास्ति धूमो हि दृश्यते ॥ यो हि दीर्घासिताक्षेत्यादौ पादपूरणविशेषावधारणादावपि[१२] ॥ * ॥ हे। इति संबोधने। हे देवदत्त ॥ श्लाघाविस्मययोरपि ॥ * ॥ स्वधा। स्वाहा। इति पितृदेवतासंप्रदानयोः। स्वधा पितृभ्यः। स्वाहाऽग्नये ॥ * ॥ रै। इत्यनादरदानयोः। लं ह रै किं करिष्यसि ॥ रैकरोति। दानं ददातीत्यर्थः ॥ * ॥ वै। इति पादपूरणे। यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः[१३] ॥ बृहस्पतिर्वै देवानां पु-

---

१ तप्यन्ति° D.; कृप्यंति° C.; F. adds विकल्पे पि। कखयोर्जिह्वामूलीयं न वा (cf. Kât. I. 5, 4)। न वा कुर्यात्।

२ D. om. to ब्रूष इत्यर्थः।

३ B. C. F. om. from न°.

४ F. om. वर्णं; cf. Kât. I. 1, 21.

५ यथा A.; यद्यविप्र° F.

६ see Note २. [A gloss? Professor Aufrecht thinks this refers to an assumed अ before नो in the text.]

७ Śiśupâl. 11, 4.

८ न द्यप्राक्तशुभाकान् भाववचनाके चनात्केवलात्कदाचन° D.

९ हिरिति MSS.

१० स्फुटार्थानि° A. F. (!); स्फुटार्थहेतुषु B. C.; स्फुटार्थे हेतौ च। D.

११ वनावली। C.; D. omits this example; F. adds इति माघः; Śiśupâl. 12, 32 (वनावली: ed.)

१२ दीर्घासिताक्षेत्यादौ° B.; दीर्घास्तितीऽक्षेति पादपूरणादावपि C.

१३ Manu 2, 156.

रोहित इति विशेषेऽपि ॥ * ॥ यदि । इति पक्षान्तरे । यदि श्रमः किं तपसेति[१] ॥ * ॥ यदुत । इति वाक्यार्थनिर्देशे । स त्वया वाच्यो[२] यदुतेहागम्यताम् ॥ * ॥ नूनमिति तर्कनिश्चययोः[३] । नूनं श्वरत् प्रफुल्ला हि काशाः ॥ नूनं सा तव प्रियेति[४] ॥ उत्प्रेक्षायामपि[५] ॥ * ॥ न हि किमिति निषेधे । अस्ति ते किंचित् । न हि किमिति ॥ * ॥ उताहो । इति वितर्के । गौरयमुताहो गवय इति ॥ * ॥ हा । इति विस्मयविषादशुग्जुगुप्सार्तिषु[६] । हा लब्धं पाटलिपुत्रम् ॥ कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥[७] हा प्रिये जानकि ॥ हा देवदत्त ॥ हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः[८] ॥ * ॥ ही । इति विस्मयविषादयोः । हतविधिललितानां ही विचित्रो विपाकः[९] ॥ श्रुतकृत्वोऽप्यधीयाना ही न विद्मो जडा वयम् ॥ * ॥ हे । इति संबोधने । हे देवदत्तेति ॥ श्लाघाविस्मययोरपि[१०] ॥ * ॥ किमुत । इति किंपुनरर्थेऽतिशये पक्षान्तरे च[११] ॥ प्राक्कृतो[१२]ऽपि पुमान्नावमन्तव्यः किमुत राजेति ॥ किमुत ब्रह्मविन्नेमिः[१३] ॥ किमुत रज्जुः किमुत सर्पः ॥ * ॥ यदि नाम । इति प्रकृतान्यथात्वे । विप्रोऽसि यदि नाम मूर्खः ॥ कथं नाम । इत्याश्चर्यार्थ इति केचित् ।

महावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः[१४] ।
कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥ * ॥

---

१ B. C. F. add यदि वेत्यपि । यदि वा स्वर्बह्वन्यपि ॥
२ वायो B.
३ वितर्कनिश्चययोः]
४ प्रिया B. C. F.
५ Om. D.
६ B. om. विस्मय; °शुक्प्सार्त्तिषु D.
७ Mahâvîrach. p. 27, 18; हा प्रिये° Uttararâm. (1870) p. 63, 6.
८ *E.g.* Hitop. 114, 12.
९ Śiśup. 11, 64; श्रुतकृत्वो° Böhtl. Spr. 868.
१० श्लाघ्यवि° D.
११ D. om. from अतिशये.
१२ प्रकृतो A.
१३ ब्रह्मविन्नमिः A.; ब्रह्मविन्नधिः B.; ब्रह्मविन्नस्मि C.; C. om. किमुत; D. om. from किमुत ब्र° to सर्पः
१४ महावाताहतिशतिभ्रांत° B.; Kâmand. Nît. 3, 11.

इव। ईषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालंकारेषु। कडार इवायम्। चन्द्र इव मुखम्। लिम्पतीव तमोऽङ्गानि[1]। कथमिवैतद्भविष्यति ॥ * ॥ नु। इति[2] विशेषावधारणपूजाव्यावृत्तिपादपूरणार्थहेतुषु[3]। मृष्टं पयो मृष्टतरं तु दुग्धम्। आत्मादयस्तु प्रमेयम्[4]। यद्वा। भीमस्तु पाण्डवानां रौद्रः[5]। यस्तु माणवको भुङ्क्ते। त्वं तु किं करिष्यसि। आख्यास्यामि तु ते[6] ॥

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम्।
तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम्[7] ॥

आनुषङ्गिकमपि कीर्त्यत इत्यर्थः ॥ गृह्णीध्वं[8] व्याकरणम्। भृशं तु दुर्हृदयम् ॥ * ॥ तथा। इति समुच्चयाभ्युपगमनिदर्शनसादृश्येषु[9]। देवदत्तो व्रजतु। तथा यज्ञदत्तः ॥ तथेति स[10] प्रतिज्ञाय ॥ तथा हि ते शील-मुदारदर्शने[11] ॥ इदमपि तथेति ॥ * ॥ भगो। भो। हंहो। हो। इति संबोधने[12]। भगो ब्राह्मणाः। भोः शूद्राः। हंहो पान्थ किमाकुलः। दुःसहो हो वियोग इति ॥ * ॥ इति ह। इति लोकप्रवादागमयोः। इति हाकरोत्[13] ॥ इति ह चकार ॥ इति ह स्मोपाध्यायो ब्रूते पुनर्वसुराचेय इति[14] ॥ * ॥ नु। इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्कोत्प्रेक्षाविषादपादपूरणेषु[15]। को नु वाचमीरयत्यन्तरिक्षे ॥ अकार्षीः कटं

---

१ Mṛichchh. 14, 16.
२ तुरिति MSS.
३ °पूजायावृत्ति° B.
४ Got. Nyây. S. 1, 9.
५ पांडवानां तौव C.; पांडवानंनगैवं B.
६ ते इति B. C. F.; अरण्यास्यसि तु इति। D.
७ °ष्यानुष° D.; ह्योनुषंगिकमपि कर्तव्यः कीर्त्यत इत्यर्थः C.; B. om. आनुषङ्गिकं once.
८ गृहीध्वं A. D.
९ °साहश्यासु B.
१० सा B. C. F.
११ Kum. S. 5, 36.
१२ संबोधनार्थे। D.
१३ ह्यकरोत् D.
१४ Cf. the beginnings of chapters in the Charaka S.
१५ B. C. om. प्रश्न; °वितर्कैवोत्प्रेक्षा° F.; °विषादपूरणेषु B.; D. om. विषाद-

देवदत्त । अयं नु करोमि भोः ॥ वृक्षस्य[1] नु ते पुरुहूत वयाः ॥ अहिर्नु रज्जुर्नु ॥ रज्जिता नु विविधास्तरुश्रेणी नामितं नु गगनं स्थगितं नु[2] ॥ क्व नु मां त्वदधीनजीविताम्[3] । आख्यास्यामि नु ते । इति ॥ * ॥ सह । श्रमा[4] । इत्येककियादियोगे । पुत्रेण सहाधीते । पुत्रेण सह पण्डितः । पुत्रेण सह धनवानिति ॥ श्रमा सह भवतीत्यमात्यः ॥ सामीप्येऽप्यमा[5] ॥ * ॥ ननु । इति परमताक्षेपानुज्ञैषणापृष्टप्रतिवचनप्रश्ननयेषु[6] । ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः[7] ॥ अथवा । आपदो नन्वहो[8] वन्द्याः सारासारविवेचिकाः[9] ॥ नन्वनुजानीहि माम् ॥ अकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः[10] ॥ एवं प्रश्ननययोरप्युदाहार्यम् । विरोधोक्तौ ननु वेत्यपि[11] पठनीयम् ॥ * ॥ नञ् । इति[12] निषेधेषदर्थावचेषु । अब्राह्मणः । अब्राह्मणी[13] । अनुदरा कन्या । अपचसि त्वं वृषलेति ॥ ञकारो नञो न् इत्यत्र विशेषणार्थः[14] ॥ ४ ॥

किंस्वित्[15] प्रत्युत यच्च कच्चन न कं सत्रा समं साकमः[16]
सार्धं जातु कृतं यदा यदि वदूमाहो नवै[17] यावतः ।
आहोस्वित् किल किंकिलालमरे दिष्ट्यां चिरस्य प्रगे
ते मे येन चिराय तेन नहवै शश्वच्छुभं कूपतः ॥ ५ ॥

---

१ दक्षस्य D.; Rgv. vi. 24, 3.
२ Kirât. 9, 15.
३ D. om. this example. Kum. S. 4. 6.
४ सहामेति । MSS.
५ सामीप्यमा B.; सामीप्यं मा C.; समीप्ये प्यमा A. corr. from समीपोस्वमा; om. D.
६ परमाता° A.; पस्मताक्षेपानुज्ञेषणापृष्ठ° D.
७ विपाक्षता D.; ननु वक्तृविगुणगृह्या° B. Kirât. 2, 5.
८ नत्वहो B. C.
९ सारसार° A.; °विवेचका: D.
१० ननु केनेह भोः । D.
११ निषेधोक्तौ° C.; चेत्यपि F.
१२ नञीति C.
१३ B. C. F. om. this, B. also the preceding example.
१४ नञो नित्यवविशेषणार्थः A.; नञो नित्यर्थविशे° D.; cf. Pân. vi. 3. 73.
१५ किंश्वित्° A.
१६ साकमीं B. C. F.
१७ तवै F.

किं खिदिति वितर्के । स्थाणुरयं किं खित् पुरुषः ॥ * ॥ प्रत्युत । इत्युक्तवैपरीत्ये[1] । न दोषः पुनरुक्तेऽपि प्रत्युतेयमलंक्रिया[2] ॥ * ॥ यच्च । इत्येतदनवकृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु[3] । नावकल्पयामि[4] । न मर्षयामि । गर्हामहे । आश्चर्यं यच्च तत्रभवान्[5] वृषलं याजयेदिति ॥ * ॥ कच्चन[6] इति कामप्रवेदने । कच्चन जीवति ते माता ॥ * ॥ न । इति निषेधोपमानयोः । आसवः प्रतिपदं प्रमदानां[7] नैकरूपरसतामिव भेजे ॥ मृगो न भीम इति[8] । अयमुपमानवाची छन्दस्येव । स चोपमानपदात्पर एव[9] ॥ * ॥ कमित्यनर्थकः पादपूरणे[10] । शिशिरं जीवनाय[11] कम् ॥ * ॥ सचा । समम् । साकम् । सार्धमिति सहवत्[12] ॥ * ॥ जातु । इति कदाचिदर्थे । न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति[13] ॥ * ॥ कृतमिति निवारणनिषेधयोः । वत्स कृतं साहसेन ॥ कृतं पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना ॥ * ॥ यदा । इति हेतौ । यदा जनैः सर्वगतस्वमुच्यम इति[14] ॥ * ॥ वदि । इति कृष्णपचे ॥ * ॥ वदिति वियोगपादपूरणयोः । वडिति[15] टान्तं प्रशंसायां श्रीभोजः ॥ * ॥ ऊमिति[16] स्त्रीणां विकारवचने । ऊं नाहमेवं वेद्मि ॥ * ॥ आहो । इति वितर्के यद्यर्थे च[17] । स्थाणुरयमाहो पुरुष इति ॥

---

१ इति वैपरीत्ये D.

२ Kâvyâd. 3, 137 पुनरुक्तो ed., com.

३ इत्यनव° A.; इत्यतदततकृप्त्यमर्षमर्हा° D.

४ यच्च नावकल्पयामि F.

५ यच्च भवान्.

६ प्रमादानां B.; Kirât. 9, 55.

७ न मृगो न° A.; Rgv. i. 154, 2.

८ °पूर्व एव B. C.; °पूर्व एव पर एवेत्यपि F.; D. om. from आसवः, for which it has नैकः मृगो नर्यम इति ॥

९ पादपूरणेऽपि F.

१० जीवजाय B. C.

११ सहार्थे D.; B. C. add ईमिति पादपूरणे। एतमित्यर्थः। सार्धसरेषु मिति ला अहीममंतः ॥ F.: ईमिति पादपूरणे । एनमित्यथचका ईमरिपिंगिर आदीनमस्थानेत्यपि एतमित्यथ च स ईसरेषु मिति ला आहीममंतः ॥

१२ Manu 2, 94.

१३ Kum. S. 5, 58.

१४ वडितं F.

१५ ऊ ऊमिति B.

१६ D. om. यद्यर्थे च.

अब्धेरभ्रःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः
पोतोपायादिह[1] हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते[2]।
आहो रिक्तः[3] कथमपि[4] भवेदेष दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः[5] ॥ * ॥

न वै। इति निषेधावधारणे विशेषनिषेधे[6] च। न वै क्षीणानि सख्यानि सन्ति[7]। नैव क्षीणां सौहार्दानीत्यर्थः[8]॥ न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसीति[9] ॥ * ॥ यावदिति साकल्यावधिमानावधारणकालावधिषु[10]। यावत्कार्यं तावत्कुरु। सकलं कुर्वित्यर्थः॥ यावद्भक्ता तावत्तिष्ठ। यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्[11]। यावद्धिरः खे मरुतां चरन्ति॥ अन्यत्रापि दृश्यते।

यावद्भवत्राहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती[12]॥

यावज्जीवमधीते॥ * ॥ आहो स्विदित्याहोवत्॥ * ॥ किल। इत्यागमारुचिन्यक्करणसंभाव्यहेलनीकेषु। जघान कंसं किल वासुदेवः[13]। एवं किल केचिदिदन्ति। त्वं किल योत्स्यसे। पार्थः किल विजेष्यते कुरून्[14]। स किल कविरेवमुक्तवान्[15]। गोचस्खलितं किलाश्रुतं[16] कृत्वा॥ * ॥ किं

---

१ पौतो० B. C.
२ क्रामन्ते A.; लंघनं विक्रमंते। C.
३ विक्तः A.
४ कथयमपि A.
५ Cf. Kâvyapr. p. 295; om. D.
६ निषेधावधारणविशेषनिषेधयोः D.
७ Rgv. x. 95, 15.
८ D. om. this explanatory sentence.
९ Rgv. i. 162, 21.
१० साकल्यावदेतान्यवधारणकालावधेषु D.; साकल्यावधिमाधिनावधारणानवधारणकालावधिषु B.C.; साकल्यावधिमानावधारणानवधारणकालावधिषु F.
११ B. C. add: कियद्दत्तं कियद्भुक्तमिति नावधारयति।
१२ Kum. S. 3, 4.
१३ Mahâbh. on Pân. 3, 2, 111.
१४ पार्थः किल दिग्वु प्रशस्यते कुरून्। C.
१५ Bâlarâm. (Ben. 1869) 7, 19.
१६ किलाशुभं A.

किल। इति क्रोधाश्रद्धयोः[1]। न मर्षयामि। न श्रद्दधे। किं किल तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति[2] ॥ * ॥ अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु[3]। अलंकारः ॥ अलमस्यस्य धनम्। वक्ष्त्यर्थः ॥ अलं मल्लो मल्लाय ॥ अलमतिप्रसङ्गेन[4] ॥ आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारान् पाहरत्[5]। न युक्तमेतदित्यर्थः ॥ * ॥ अररे। इत्यवज्ञेपसंबोधने। अररे महाराजं प्रति कुतः[6] क्षत्रियाः ॥ * ॥ दिष्ट्या। इत्यानन्दे। दिष्ट्या वर्धामहे[7] ॥ सभाजनदर्शनप्रातिलोम्येष्वित्येके ॥ निषत्तौ बाह्येति[8] केचित्पठन्ति ॥ * ॥ उमिति[9] कोपनोक्तौ। उं[9] सैवास्मि तव प्रिया ॥ * ॥ चिरस्य। इति कालभूयस्त्वे। चिरस्य यथार्थमलभि दिग्गजैरिति[10] ॥ * ॥ प्रगे। इति प्रातरर्थे[11]। प्रगे प्रबुध्यसे ॥ * ॥ ते। मे। इति त्वया। मया। इत्यर्थे ॥ श्रुतं ते राजशार्दूल। श्रुतं मे[12] भरतर्षभेति ॥ * ॥ येन। तेन। इति हेतौ ॥ वितर गिरमुदारां[13] येन मूकाः पिकाः स्युः ॥ क्षणमवहितश्च तां दिशं येन चक्षुः प्राहिणवम्[14] ॥ नदीं तेन जगाम। गमने नदी[15] हेतुर्द्वितीयालक्ष्यात् ॥ तथा हि जाम्बवतीहरणे[16]।

बार्हद्रथं[17] येन विवृत्तचक्षुर्विहस्य सावज्ञमिदं बभाषे[18]।

---

१ कोत्सश्रद्धयोः D.
२ याजयति D.
३ D. om. शक्ति.
४ अलमिति प्र° B.
५ Śiśup. 2, 40.
६ कृतः D.; om. F.
७ वर्धसे (orig. वर्धमाहा) D.
८ वाध्येति F. [? बाह्यम् or बाह्ये].
९ ओमिति° ओं F.
१० याथार्थमलंसिभिर्गजैरिति B. Śiśup. 1, 64 (चिराय eds.)
११ प्रातरर्थे B.
१२ ते B.
१३ गिरमुदारं A.; वितर गिरमुदाराचेमल्लकाः पिकाः स्युः D.
१४ D. om. this example; तारं दिशं° प्राहिणवंतं नदी तेन° F.
१५ गमननदी D.; गमनेन। नदी F.
१६ D. om. from तथा हि to मुक्तनीवीमपश्चन्निव।
१७ जांबुवत्याहरणे सौहार्द्रथं F.; साहार्द्रथं B. C.
१८ येन निवृत्तचक्षुर्विहस्य साकांक्षमिदं बभाषे। B. C.

कादम्बर्याम्। सप्रश्रयं मदलेखां तेन वलितप्रमुखो[1] भूत्वा ॥ अपि च।

हा कः[2] पीडयते पयोधरतटे[3] मातः किमीयः करो[4]
नाभीं तेन क एष कर्षति[5] मुञ्जनीवीमपश्यन्निव[6] ॥

येन दाता तेन श्लाघ्यः[7] ॥ * ॥ चिराय। इति चिरस्यार्थे। चिराय निर्धनो भूत्वा भवत्यङ्गा[8] महाधन इति ॥ * ॥ न ह वै। इति निष्ठितनिषेधावधारणे[9]। न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति[10] ॥ * ॥ अश्वदिति सार्वकाल्ये। अश्वत्कारेत्यादि ॥ सातत्येऽपि। अश्वदक्ति कुग्निचितः ॥ नित्यसहार्थयोरपि। शाश्वतं वैरम्[11]। अश्वद्भुञ्जाते इति[12] ॥ * ॥ शुभमिति कल्याणे। शुभंयुः[13] ॥ * ॥ कूपदिति प्रश्नवितर्कप्रशंसासु। कूपदयं गायति ॥ ५ ॥

वाव त्वाव तुवै नुवै[14] खलु चिराद् हेतावृतं तावतो[15]
माचायां मम हुं चिरेण पशवः प्राह्णे[16] शुकं माकिरः।
अन्योन्यस्य यथाकथाच वषटो[17] मर्या स्म माञ्चाथकिं
चेदहाय हयेऽय्यये[18] नकिरिरे[19] राचौ पुरा सीमदः ॥ ६ ॥

वाव। इत्येवार्थे। अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति[20] ॥ * ॥

---

१ वलितमुखो B. C. F.
२ हीकः। पी० A. B.
३ पयोधरमये B. C. F.
४ किमायः करो C.
५ ? thus F.; °कर्षति B.; मा भी तेन० A.; नालांतेन एष० C.
६ See Note १६, page १२.
७ तेन ग्राह्यः श्लाघ्यः C.
८ भवत्यङ्गा C. F.; भवत्यङ्गा B.; भवंत्यत्का C. corr.
९ Thus B. C.; इति निषिधावधारणे A.; निश्चितनिषेध० F., and corr. D.
१० वै शु० D.; cf. Chhând. Up. 8, 12, 1.
११ शाश्वतवैरं D.
१२ शाश्वद्० B.; भुंजान इति D.
१३ शुभमुक्तं D.
१४ नवै B.; नु A.
१५ तावद् D. E., not F.; see Note १०, next page.
१६ प्राह्णे A. C. D.
१७ बषटो B. C. F.
१८ हये अयी अये C.; हऽथेये A.
१९ नकिमरे F.
२० Cf. Chhând. Up. 8, 12, 1.

त्वाव। इति विशेषयुक्ते वावार्थे[1]। अयं त्वाव प्रशस्यत इति॥ तान्ता
विमावनुमानप्रतिज्ञाप्रेषसमाप्तिष्विति[2] केचित्। त्वावदित्यपि[3]॥*
तु वै। इति विशेषे। अथं तु वै प्रक्ष्यत इति॥*॥ नु वै। इति वितर्के
को नु वै गच्छतीति॥*॥ खलु। इति निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानु
नयनियमनिश्चयहेतुविषादेषु[4]। खलु कृत्वा। अथो खल्वाङः॥
खल्वधीते वेदम्॥ न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यमेतत्॥ प्रवृत्तिसा
राः खलु मादृशां धियः[5]। प्रवृत्तिसारा एवेत्यर्थः॥ खलु दानम्। त
दधीनं खलु देहिनां सुखम्[6]। न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः[7]॥*
चिरादिति चिरायार्थे। चिराद् दृष्टोऽसीति॥*॥ हेतौ। इति निमि
त्तार्थे। हेतौ हृष्यति॥*॥ ऋतमिति सत्यार्थे। ऋतं ब्रवीति॥*॥ ता
वदिति तुल्ययोगितासाकल्यमानक्रमावधिषु[8]। यावत्कार्यं तावत्कुरु
यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्। त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयम्[9]। तावदधीष्
यावद्बुध्यसे[10]॥ यावत्तावच्छब्दौ[11] परस्परसापेक्षावेव शब्दशक्तिस्वा
भाव्यान्निजमर्थं गमयतः। क्वचित्तु केवलौ[12]॥*॥ मात्रायामित्यल्पप
रिमाणे। मात्रायां भोजकः॥*॥ मम। इति प्रत्यगात्मसंबन्धे। ममेत्य

---

१ खवार्थे B. C. F.

२ (lacuna) त्वमानमानप्रति°--स-माप्तेष्विति C.; °प्रतित्वाप्रेवसमाप्तिस्वि-ति D.; तांताविमावऽनुमान° B.; तां-ताविमावनुमते(?)° A.

३ यावदित्यपि B. C. F.

४ निषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु। C.; निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयनिय-मेषु। D.

५ Kirât. 1, 25.

६ Kum. S. 4, 10.

७ D. om. this ex.; Kum. S. 4, 5.

८ तावदिति साकल्यमाक्रमावधिषु। D.; तावदिति तुल्ययोगितासाकल्यमा-त्रावधिषु C.; A. omits from तावदि to यावत्तावच्छब्दौ.

९ D. om. स्वयं. Kum. S. 5, 67.

१० D. corr. त्वं तावद्वतिष्ठ यावद्बु ध्यते.

११ Om. A. (see ८); D. om. from य वत्तावः to केवलौ।

१२ केवलावपि F.; D. F. add here ए इति संबोधने। यथा भट्टिका [तद्विकाव्ये D.]। ए वाचं देहि धैर्य स्खवहेतोरशुश्रुवत् [नस्खवहेतोरसुसुव F.]। त्वं नो मतिमिवादत्स्व नष्टान्प्र णानिवाददः [मतिमिवाधर्मानर्णीप्र णानिवाददः D.]॥

भावो ममत्वं[1] ममता । निर्गतो[2] ममेत्यस्मादिति निर्ममः ॥ * ॥ ङमित्यनिच्छाभयस्मरणभर्त्सनकोपेषु[3] । ङं ङं मुञ्च[4] । ङं राक्षसोऽयम् । ङं स त्वमसि । ङं निर्लज्जापसरेति ॥

आः कष्टं बत ही चित्रं ङं मातर्दैवतानि धिक् ।
हा पितः क्वासि हे सुभ्रु वक्षेवं विललाप सः[5] ॥

धिङ्मातः केकयि[6] । किं त्वयानुष्ठितमित्यर्थः ॥ * ॥ चिरेण । इति चिरार्थे[7] । चिरेण मित्र व्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥ * ॥ पप्रु । इति सम्यगर्थे । लोधं नयन्ति पप्रु मन्यमानाः[8] । दर्शनीयं ज्ञानं[9] सम्यक् प्रतिपद्यमाना लोभं परित्यजन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ प्राह्णे[10] । इत्यह्नः प्रारम्भे । प्राह्णे गच्छति[11] ॥ * ॥ श्लुकमिति शैश्ये । श्लुकं गच्छति ॥ * ॥ माकिरिति निषेधवर्जनयोः । रक्षां मे[12] माकिः कुर्विति ॥ सान्तं तु[13] शाकटायनः । तथा नकिःशब्दमपि[14] ॥ * ॥ अन्योन्यस्य । इति परस्परार्थे । अन्योन्यस्य स्मरन्ति[15] ॥ * ॥ यथा कथा च । इत्यनादरे । यथा कथा च दीयते । यथा कथा च दक्षिणेति ॥ * ॥ वषडिति देवहविर्दाने । वषडिन्द्रायेति ॥ * ॥ मर्या । इति सीमबन्धने । मर्या आदीयते । इति मर्यादा । सीमबन्धनेन गृह्यत इत्यर्थः ॥ * ॥ स्म । इत्यतीते वाक्यपूरणे

---

१ Om. C.
२ निर्गता C.
३ °स्मरणाभर्त्सनेषु । D.
४ B. om. one ङं.
५ Bhaṭṭ. 6, 11.
६ कैकेयि B. C. F.
७ चिरार्थे C.
८ लोभं A. B. C. F.; न यांति B. C. F. (perhaps also Vardhamâna?); Rgv. iii. 53, 23.
९ ज्ञानं न A.; D. om. this explanation.
१० प्राह्णे A. C. D.
११ न गच्छति B. C.
१२ रक्षां ते D.; रक्षा मे C.
१३ सांतस्तु A.; शांतं तु B.
१४ नकिःशब्दमपि B.
१५ स्मरति C.; in B. a leaf (fol. 4) is missing containing from न्यस्य स्मरन्ति to अधो नाम पर्वतमारोह under नाम in Dist. 8.

च[1]। इति ह स्मोपाध्यायः कथयति। अङ्ग स्म विद्धि माणवकमध्या
येति[2] ॥ * ॥ माङ्। मा। इति निषेधाशङ्कयोः[3]। मा कार्षीत्। म
भवतु तस्य पापम्। मा भविष्यति शीतार्ता जानकी हृदयस्थिता[4] ॥ स
कारो लुङ्माङीति[5] विशेषणार्थः ॥ * ॥ अथ किमित्यभ्युपगमे। देवद
गच्छसि। अथ किम् ॥ * ॥ चेदिति यद्यर्थे। शान्तिश्चेदमृतेन[6] किम् ॥
अक्षाय। इति शीघ्रार्थे। अक्षाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्जेति[7] ॥
हये। अयि। इति संबोधने। हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे[8]। अयि विज
हि दृढोपगूहनम् ॥ अनुनयेऽप्ययि[9]। अप्ययि[10] साहसकारिणि ॥
अये। इति स्मरणे। अये रामो दाशरथिः ॥ * ॥ नकिरित्यौपम्ये[11]
मेघो नकिर्वर्षति[12] ॥ प्रतिषेधवर्जनयोरपि ॥ * ॥ अरे। इति हीनसंबो
धने। अरे चौर[13] ॥ * ॥ रात्रौ। इति निशायामित्यस्यार्थे। रा
त्तं तु द्रक्ष्यसि[14]। रात्रौचरः ॥ * ॥ पुरा। इति प्रबन्धभविष्यदासन्न
चिरातीतेषु[15]। उपाध्यायेन पुराधीयते स्म। अविरतमपाठीत्यर्थः[16]
गच्छ पुरा देवो वर्षति। समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ पुरापि न नव
पुराणमिति ॥ कश्चिद् भविष्यत्यासन्नौ[17] चिरेऽतीते चेति[18] पृ

---

१ वा C.; पादपू० D. corr.
२ अध्यापयति D.
३ माङिति निषेधे। D.
४ D. om. this example.
५ माङ् लुङीति F.; cf. Pân. III. 3, 175.
६ ? शांतश्चेद्० C.; cf. Böhtl. Spr. 2016; संतश्चे० A. F.; सतश्चेद्० B. D.
७ Kum. S. 5, 86.
८ Rgv. x. 95, 1.
९ अनन्वये त्वयि। D.
१० अयि C. cf. Ratnâv. 315, 32.
११ नकिमित्यौ० F.
१२ नकिं० C. F.; A. C. F. add 1 जराजः
१३ चौरेति C. F.; चौरति D.
१४ द्रन्द्र्यसि D. and om. रात्रौ०
१५ पुरेति वंधसविधतासत्तिचिरा तेषु C.; पुरेति प्रतिबंध० F.; पुने प्रातिबंधभविष्यदासत्तेंचिरा० D.
१६ °पायथत्यर्थः (?) A.; D. om. f उपाध्यायेन० to पृथगाह.
१७ पुराणमिति कश्चिद्भविष्यति। सत्तौ A. C. F.
१८ वेति C.

गाह[1] ॥ * ॥ सीमिति सर्वतोभावे। सीमादित्यो अस्रजत्[2]। सर्वत इत्यर्थः ॥ * ॥ अदित्यार्श्चर्ये। कस्वेदं यदद्भुतम्[3] ॥ ६ ॥

श्रौषड् वौषट् प्याडहो नोहि वादः
सूपत् कच्चिद् यच्च नेदङ्ग हन्ताः
त्वै न्वै[4] छम्बट् पाडवेरे बताथो
कुं हं हिं कट् वेदधाघो नुकं चाः[5] ॥ ७ ॥

श्रौषट्। वौषडिति वषट्शब्दार्थे ॥ * ॥ प्याडिति प्रशंसामन्त्रणयोः[6]। प्याट् शीघ्रं पठति। प्याट् पाठकाः[7] ॥ हिंसासातत्ययोरपि शाकटायनः[8] ॥ कच्चिच्चिरत्ने ऽतीते काले। समीपे ऽनागते चेति पृथगाह[9] ॥ * ॥ अहो। इति संबोधनाश्चर्ययोः। अहो बत महत्कष्टं चक्षुष्मानपि याचते[10]। अहो रूपम् अहो रूपमिति ॥ * ॥ नो हि। इति प्रतिषेधे। नो हि पठसि[11] त्वम् ॥ * ॥ वादिति वदर्थे। वाडिति तु टान्तं वषडर्थे श्रीभोजः ॥ * ॥ सूपदिति कूपदर्थे ॥ * ॥ कच्चिदिति कच्चनवत् ॥ * ॥ यच्च। इति यच्चवत्[12] ॥ * ॥ नेदिति शङ्कायाम्। नेज्जिह्मा यन्यो[13] नरकं पताम ॥ प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विति श्रीशाकटायनः[14] ॥ * ॥ अङ्ग। इति पूजासंबोधनयोः[15]। अङ्ग विद्वन्माणवकम-

---

१ See Note १६ previous page.
२ Rgv. ii. 28, 4.
३ Rgv. i. 170, 1.
४ नै C.
५ वेदथाघो° F.; नुकंवाः C. F.
६ आमंत्रणप्रशंसयोः C. F.; प्रशंसायां D.
७ प्याड शीघ्रं° प्याड पा° A.; D. om. the second example.
८ हिंसासत्योरपि° A.; हिंसासासत्ययोरपि° C.; D. om. from हिंसा°
९ Thus D. F.; A. C. om. from कच्चिच्चिरत्ने°. A gloss or transferred here from after the passage on चिरे above?
१० Cf. Böhtl. Sp. 836.
११ पचसि D.
१२ °यच्चवत् C.; यच्चेति यद्यच्च। F.
१३ जिह्मायंतो MSS.; cf. Nir. i. 11.
१४ D. F. om. श्री.
१५ संज्ञासंबोधनयोः D.

ध्यापय। तन्मन्ये[1] क्वचिदङ्ग भङ्गतरणेनाख्यादिता मालती॥ समुद्भु पयोगप्रातिलोम्येष्विति[2] श्रीशाकटायनः॥*॥ हन्त। इति हर्षानुकम्पावाक्यारम्भविषादेषु[3]। हन्त जीविताः स्मः[4]। पुचक हन्त ते धानाकाः[5]। हन्त ते कथयिष्यामि[6]। हन्त हताः पथिकगेहिन्यः॥ दाननिन्द्रयोरपि। भूरियं हन्तकारः[7]। हन्त गच्छामः। निश्चयेनेत्यर्थः॥*। लै। इति विशेषवितर्कयोः। अयं लै प्रक्षिप्यते।[8] कस्खा एषोऽभिगच्छति॥*॥ न्वै। इति वितर्कपादपूरणयोः। को न्वा[9] एषोऽभिगच्छति॥*॥ क्रम्बडित्यन्तःकरणाभिमुख्ययोः। क्रम्बट्संशुद्धा[10] सर्वं जयति क्रम्बण्मुखो[11] धावति॥*॥ पाडिति प्याडर्थे॥ केचित् पट्। इत्यपि सादृश्यासंपत्तिसाकल्यग्रन्थाधिकवचनेषु[12]॥*॥ अवेरे। इत्यरे। इत्यस्यार्थे[13]॥*॥ बत। इति हेतुखेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणेषु[14]। वनजे नेति बलं बतास्ति सत्त्वे। यस्मादित्यर्थः[15]॥ अहो बत महत्कष्टम्। हता बत वराकी सा[16]। बत प्राप्ता सीता। अहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः[17]। बत वितरत[18] तोयं तोयवाहा नितान्तम्[19]॥*॥

---

१ तन्मध्ये C.

२ समुद्भुप° C.; F. om. श्री.

३ हर्षानुकंपवाक्यारंभ° D.

४ जीविताक्ष: C.; जीविताक्ष A. D.

५ धानकाः F.; पुच हंत ते त्सताकाः D. [°बालकाः Kshîrasv.]

६ Râm. I. 48, 14; Bhag. G. x. 19.

७ कारा F.; Bâlar. 42, 20.

८ यं लै° C.; अयं विप्रक्ष° D.; ०। कस्त्वे ए° A. C. D. F.

९ को न्वै A. F.; का न्वै D.; कौत्कै C.

१० स शुद्धा D.

११ क्रंवट् मुखो A. D.; क्रंबट् खो C.

१२ सादृश्यसं° F.; °साकल्याथाधिकवचनेषु C.

१३ ॥ अवेरे इत्यस्यार्थे C.; ॥ अवे अरे इत्यस्यार्थे D.; अवेरे इत्यररे इत्यस्यार्थे F.; ? अवेरे misread from अरेरे.

१४ इति खेदानुकंपासंतोषविरामामंत्रणेषु D.

१५ D. om. from वनजे नेति; Kirâtârj. 13, 8.

१६ वत रावीस्व। D.; वराकी। स बत° F.

१७ Kum. S. 3, 20.

१८ वित C.; वितरतु A. D.

१९ तोयवाहो नितांतं A. D. a.m. MSS. Kshîrasv. read तोयवाहा हिमंतं

अथो । इत्यन्वादेशे । इमं वेदमध्यापय । अथो एनं छन्दोऽपि[1] ॥ अन्येऽप्यर्था वक्ष्यमाणा अथशब्दवद् द्रष्टव्याः ॥ * ॥ कुमिति प्रश्ने[2] । कुं त्वं करोषि ॥ * ॥ हमित्यसंमतौ । हं क एवमाह[3] ॥ * ॥ हिमिति स्तोभवचनः ।[4] हिं साम गीयते ॥ * ॥ कदिति हर्षे । कद्रुद्राय प्रचेतसे[5] ॥ * ॥ वेदिति वदर्थे ॥ वेडिति वषडर्थे टान्तं तु श्रीभोजः ॥ * ॥ अध । इत्यर्थे । अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया:[6] ॥ * ॥ अघो इति भोअर्थे ॥ * ॥ नु कमिति वितर्के । अहिर्नु कं रज्जुर्नु कम् ॥ * ॥ च । इति[7] चेदर्थे । त्वं च[8] गमिष्यसि फलिष्यति नः कामः ॥ आद्यपदात्पर एव प्रयोक्तव्यः । यदुक्तमन्यत्र[9] । चो यद्यर्थे प्रथमात्पदात्परः[10] ॥ ७ ॥

ओमादुकस्मादुत यन्नदन्यत्
पर्याप्तमग्ने कुविदाम नामाः ।
अन्यत्र घाथेद् विषु चित् सुकं[11] किं
स्विदन्तरेणैकपदेऽहहोजः ॥ ८ ॥

ओमित्यभ्यादानाभ्युपगमसमाप्त्यर्थे[12] । मङ्गलप्रयोजनश्च भवति । ओँ अग्निमीळे पुरोहितम्[13] ॥

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभस्
तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं बिभ्रति[14] ।

---

१ इदं वेद° A.; °छंदो वापि C.; इमं वदाख्यापय । अमो पत वृंदोपि । D.
२ प्रेमे D.
३ ऊमित्य° ऊं क एवाह D.
४ हिमित्यस्तोभ° D.; हिं = हिङ्?
५ Rgv. i. 43, 1.
६ Rgv. vii. 104, 15.
७ वेति C. F. (B.?)
८ त्वं व F. and orig. C. (B.?)
९ । कं यदुक्तमन्यत्र D.
१० वो यद्यर्थे° B. C. F.; चेद्यर्थे° A.; D. om. from आद्यपदात्पर°
११ शुकं A. D.
१२ ओमित्युपपादनाभ्यु° D.
१३ Rgv. i. 1, 1.
१४ Śiśup. 1, 75.

ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥ * ॥ आदित्यथार्थे[1]। विश्वकर्मा विमना आद्विहाया इति[2] ॥ * ॥ अकस्मादित्यतर्कितोपनते। कस्मादकस्मादमो[3] ॥ * ॥ उत। इति वितर्कबाढार्थप्रश्नसमुच्चयपद्यान्तरपादपूरणेषु[4]। स्थाणुरयमुत पुरुषः। उत शिरसा पर्वतं भिन्द्यात्। उत दण्डः पतिष्यति। स्वाभासो भरवानुत[5]। एकमेव वरं पुंसामुत राज्यमुताश्रमः[6]। स सर्वलोकस्य शुभो भवत्युत[7] ॥ * ॥ यत्तदिति हेत्वर्थे। यदयमधीते तज्जानाति ॥ * ॥ अन्यदित्यन्यार्थे[8]। देवदत्त आयातो[9]ऽन्यच्च यज्ञदत्त इति ॥ इतरार्थेऽपि ॥ * ॥ पर्याप्तमिति सामर्थ्यवारणयोः। त्वयैव पर्याप्तम्। पर्याप्तमिहान्येन ॥ * ॥ अग्रे। इति पुरस्तादर्थे। अग्रेसरः। अग्रेवणम् ॥ * ॥ कुविदिति भूर्यर्थे[10]। कुविदङ्ग यवमन्तः ॥ योगप्रशंसास्तिभावेष्वपि ॥ * ॥ आम। इति प्रतिवचनावधारणयोः[11]। कटं कुरु। आम करोमि ॥ तथा[12]।

घण्टानादो निस्वनो डिण्डिमानां
गैवेयाणामारवो बृंहितानि।
आमेतीव प्रत्यवोचन् गजानाम्
उत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य[13] ॥

---

१ आदित्येवार्थे D.; आदित्यथोर्थे C.

२ Rgv. x. 82, 2.

३ D. F. add किमित्यकस्मात् कुप्यसि [कुप्यसीत्यपि F.]।

४ D. om. समुच्चय and पादपूरण.

५ D. om. this example; Kirâtârj. 15, 22.

६ °उतराद्यमुतः श्रमः C.; °उत राष्ट्रेऽमुनाश्रमः D. a. m.

७ स सर्वलोकस्य मुभे (!) भवत्युत A. D. om. from स°

८ °अन्यथार्थे A. F.

९ आयाऽ° A.; । आयतो D

१० °असूयार्थे F.; कुचिदिति सूयार्थे C.; the example is Rgv. x. 131, 2.

११ आमिति° D.; आमेति वचनावव° C.

१२ आम करोमि। गच्छाम्याम यथा D.

१३ Śiśup. 18, 10.

गच्छाम्याम ॥ अभ्युपगमेऽपि । आम मैथिलि[1] ॥ * ॥ नाम इति प्राकाश्यसंभावनाक्रोधाङ्गीकारकुत्सनालीककथंचिद्विस्मयेषु ।[2] हिमालयो नाम नगाधिराजः ॥ कथं नाम समेष्यसि[3] ॥ स्मृतिः संभावनैव । स नामस्यं[4] बन्धुः ॥ ममापि नाम दशाननस्य परैः परिभवः ॥ एवमस्तु नाम ॥ को नामायं सवितुरुदयो यत्र न खे स्फुरन्ति[5] ॥ दृष्टेव सा रोदिति नाम तन्वी[6] ॥ यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम[7] कोऽपरः ॥ अन्धो नाम पर्वतमारोहति[8] ॥ आमन्त्रणेऽपि ॥ * ॥ अन्यच्च । इति वर्जने । पतितान्न बिभ्यादन्यच्च मातुः ॥ * ॥ घ । इति हिंसाप्रतिलोम्यपादपूरणेषु । घ हिनस्ति मृगं व्याधः ॥ * ॥ अथ । इति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्यधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु[9] । अथ परस्मैपदानि । स्नातोऽथ[10] भुङ्क्ते । अथ शब्दानुशासनम्[11] । अथ शक्तोऽसि[12] भोक्तुम् । अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः[13] । अथ समासः । गौडो भवानथेति ब्रूमः[14] ॥ भीमोऽथार्जुनः । नित्यः शब्दोऽथानित्यः[15] ॥ * ॥ इदित्यनर्थकः । वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति[16] कर्णम् ॥ * ॥ विषु । इति सर्वतोभावे । विष्व-

---

१ मैथलि A.; D. om. from अभ्युप०

२ °विस्मयावधारणेषु C.F.; °संभावक्रोधा० A.; हिमालयो° Kum. S. 1, 1.

३ स्मरिष्यसि C. F.; सामृष्यसि D.; Kshîrasv. on A. K. iii. 4, 32, 13: प्राकाश्ये । हिमालयो° ॥ संभाव्ये । कथं नाम समेष्यसि ॥ क्रोधे । ममापि° ॥ etc.; Râyam. remarks: विस्मयस्मरणविकल्पेष्वपि दृश्यते ।

४ सेनासार्यं C.; त[व suppl.] ना° D.

५ यत्र नाम स्फुरंति D.; Kshîr. has कुत्सने । को नामायं सवितुरुदये ॥

६ दृष्टेव सा° नाम तत्वा C.; D. corr. दिष्ट्येव सारोहति; (अलीके ।) दृष्टेऽधरे रो° Kshîr.

७ Thus A. C. D.; लिंपते नाम F.

८ अधो° A.; अन्ते नाम° D.; (om. आमन्त्रणेऽपि); C. F. add अमृतं नाम यत्संतो मंत्रचिन्हे [मंत्रजिह्वेषु F.] जुह्वति ।; for B. cf. p. 15 note 15.

९ °समुच्चयपचान्तरेषु B. C. F.; °प्रश्नकाम्याधिकारसमुच्चयेषु D.

१० तातो थ C.; तातायः B.

११ Beg. of Mbh.; अथ पचामि B.C.F.

१२ शक्नोषि A.

१३ B. C. F. om. this ex.; Kaṇâda S. 1, 1, 1; F. adds: अथ ऋतं ब्रूमः ।

१४ D. om. this example.

१५ नित्यशब्दो° A. B. C.; om. D.

१६ वक्ष्यन्तीति वे° MSS.; Rgv. vi. 75, 3.

ञ्चतीति विष्वक् ॥ * ॥ चिदिति[1] साकल्याप्यर्थोपमानासंमतिषु[2]। आचार्यश्चिदिदं ब्रूयात्[3]॥ किंचित् प्रयच्छति। न किंचिद् ब्रवीति[4]॥ अग्निश्चिच्छायात्॥ कुल्माषांश्चिदाहरेति[3] ॥ * ॥ सुकमित्यतिशये। सुकं शोभते[5] ॥ * ॥ किमिति चेषप्रश्नेषदर्थातिशयेषु। किमयमपि ब्राह्मणः। ककं गतोऽसि। न किमप्यस्ति। किमप्येष प्रगल्भते ॥ * ॥ खिदिति प्रश्नवितर्कयोः। कः खिदेकाकी चरति।[6] अधः खिदासीद् उपरि खिदासीत् ॥ * ॥ अन्तरेण। इति मध्यविनार्थयोः। यथा।

मृणालसूचामलमन्तरेण
स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः।
भेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्ध्वोर्
अभूतपूर्वा रुचमम्बुराशेः[7] ॥

चलच्चामरयोर्मध्य इत्यर्थः[8] ॥ अन्तरे। इत्यप्यमरसिंहः। यथा। आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः[9] ॥ अन्तरेण पुरुषकारं न किंचिल्लभ्यते ॥ अन्तरेण मातापित्रोरित्यत्र तु प्रयोगे विनार्थेऽन्तरशब्दोऽनव्ययस्तेन द्वितीयात्यय:[10] ॥ * ॥ एकपदे। इत्यकस्मादर्थे। अयमेकपदे तया वियोगः[11] ॥ * ॥ अहह। इत्यद्भुतखेदयोः। अहह महतां निःसीमानश्चरितविभूतयः[12]। अहह कष्टमपण्डितता विधेः[12] ॥ दीर्घान्तोऽपि। भित्वापि बुभुक्षिता यदहहा ॥ * ॥ उज्झि-

---

१ चिदित्यस्य B. C.; चिदित्यसाक° D. F.

२ °नासंमतिपूजासु B. F.; °मानासस्मृतिपूजासु C.; D. om. the next exam.

३ Yâska N. 1, 4.

४ A. om. न; न किंचिदिद्ददाति B.

५ शुकमित्य° शुकं° A. D.

६ V. S. 23, 9; अधः° Rgv. x. 129, 5.

७ Śiśup. 3, 3.

८ चलच्चामहर° D.; om. B. C.

९ Thus also Kshîr. on A. K. iii. 5, 10.

१० द्वितीयाभावः A.; D. om. from अन्तरेण माता°

११ Vikramorv. śl. 73.

१२ Bhartṛih. ii. 28; ii. 88.

ति[1] वितर्कसंबोधनपादपूरणेषु। क उ एति[2]। उ उत्तिष्ठ। तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ॥ उ। इत्यव्प्रतिरूपको[3]ऽव्यस्ति। अस्य त्वयं विशेषः। उञो वेति[4]। ऊँ इति[5] पक्षे भवति ॥ ८ ॥

सत् फट् क्किच्चिरराचाय[6] विभाषेति नचेत् पुतः[7]।
आः शप् समुपजोषं[8] खोरठावाडां[9] स्वरादयः ॥ ९ ॥

सदित्यादरे। सत्कृत्य। सत्कृतम् ॥ * ॥ फडिति विघ्नप्रतिहतोत्सारणे[10]। फुं फट् प्रतिहतोऽसि ॥ * ॥ क्किदिति[11] भर्त्सनपादपूरणयोः। क्कित्[12] कितव कदर्योऽसि। क्कित् क्वैतदुपयुज्यते[13] ॥ * ॥ चिरराचाय। इति चिरस्वार्थे। चिरराचाय जनेन चिन्तितम् ॥ * ॥ विभाषा। इति विकल्पार्थे। विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु[14] ॥ * ॥ इति। इति हेतुप्रकारप्रकर्षैवमर्थव्यवस्थास्वरूपविवक्षानियमसमाप्तिप्रकृतिवक्ष्यमाणपरामर्शमतेषु[15]। हन्तीति पलायते ॥ गौरश्वो हस्तीति जातिः ॥ इतिपाणिनि[16]। पाणिनिशब्दः प्रकर्षात् प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः[17] ॥

---

१ उडिति A.

२ (?) पति A. B. D.; क उ इति F.

३ Thus A.; इत्युव्प्रतिरूपको F.; इत्यरूपको B.; इत्यामूपको C.; इत्याप्रतित्वपको D.

४ उं चोरा इति A.; ऊं वोञ् इति B.; ञंवोञ इति C.; ऊं वोभ इति D.; उञो व इति F.; cf. Pân. i. 1, 17.

५ उं इति A.; ऊ इति D.; ऊमिति B. C.; om. F.; cf. Pân. i. 1, 18.

६ क्किच्चिरराचाय F.

७ °बुतः C. F.; पुनः B. D.

८ आ शप् B. C. F.; B. om. समुप; E. adds डो.

९ खोरठावामः B. C.; खोसठावडामः F.

१० °प्रतिहतूत्सारणे A.; विघ्नप्रतिहंतृत्सारणे प्रतिहतोत्सारणे इत्यपि। F.

११ क्वादिति F.

१२ क्वत् F.

१३ क्वित् किं तदु° D.; क्वित्क तदु° B. C.; क्वात्क तदु° F.

१४ Pân. iii. 4, 24.

१५ °प्रकर्षवचनैवमर्थ° F.; °परामर्शमानेषु B. C. F.

१६ पाणिनिः F.; corr. A. D.

१७ Śiśup. I, 3.

ज्वलिति कमन्तेभ्यो णः[1] ॥ वृद्धिरित्येवं या वृद्धिः । गुण इत्येवं यो गुण इति ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्[2] ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि[3] ॥ इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भ्याम्[4] ॥ विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ इत्यापिशलिः ॥ प्रत्यक्षसंनिधवधारणपदार्थाविपर्यासादिष्वपि[5] द्रष्टव्यः ॥ * ॥ न चेदिति निषेधे । न चेत्कर्तव्यम् ॥ निषेधार्थे नो चेदित्यपि पठनीयम् ॥ * ॥ पुदिति[6] कुत्सायाम् । पुत्[6] कुत्सितं कमति गच्छति । पुत्कमः[6] ॥ कान्तमिति तु शाकटायनः ॥ * ॥ आः । इति कोपपीडयोः ।

विद्यां मातरमाः प्रदर्श[7] नृपसूनून् भिक्षामहे निस्कृपाः ॥ * ॥ शृणिति प्रग्रहे[8] । गां शृष्करोति ॥ * ॥ समुपजोषमित्यानन्दे[9] । समुपजोषं वर्तते ॥ उपजोषमिति निर्वाणनारायणः[10] ॥ * ॥ खोः कुत्सायाम्[11] । खोः कटं करोति ॥ * ॥ अठ । अव । अड । इत्येते भर्त्सने । अठ करोतीत्यादि[11] ॥ * ॥ आमिति प्रतिवचनावधारणयोः । आं किं मां ब्रवीषि । आं चिरस्य प्रतिबुद्धोऽस्मि ॥ * ॥ खरादिरिति संबोधनभर्त्सनानुकम्यापूरणप्रतिषेधेषु[12] यथासंभवं भवति[13] । अ अपेहि । आ

---

१ Pâṇ. iii. 1, 140.

२ Pâṇ. v. 2, 94.

३ Kaṇâda Sûtra, 1, 1, 5.

४ Kirât. 11, 80.

५ प्रत्यक्षासत्तिव्यवधारणपदार्थविपर्यासादि° D.

६ बुदिति° बुत्° बुत्कसः । चांडालः B. C. F.

७ [विद्या C.] मातरमा प्रदर्श C. F.

८ शृपिति° A. B. C. F.; °प्रग्राहे D.

९ °इति सानन्दे D.

१० Thus A. B. C. F.; D. om. from उपजोष°

११ For the passage from खोः कुत्सायां B. C. F. read: खोस् अठ अवड् [खोस् अवाठ C.; खोस अठ अवड F.] इत्येते भर्त्सने । खोः कटं करोति । अठ [अव C.] करोतीत्यादि । to which F. adds अवड गच्छति ।

१२ °कंपापाद्पूरण° F.; °कंपापापूरण°A.; °कंपापूरप्रति° D.

१३ भवंति A.; यथासंभवंतीति D.

एवं नु मन्यसे[1]। इ इन्द्रं पश्य। ई ईदृशः संसारः। उ उत्तिष्ठ। ऊ ऊषरे बीजं वपसि[2]। ए इतो भव। ऐ वाचं देहि[3]। ओ आवय[4]॥ ऋ ॠ ऌ ॡ औ[5]। इत्येते मन्त्रस्तोभवचनाः॥ आदिग्रहणात् कुं खुं गुं घुमित्यादयोऽपि भवन्ति॥

अहम्। प्रभुम्। कृतम्। पर्याप्तम्। येन। तेन। चिरेण। अन्तरेण। ते। मे। चिराय। अह्नाय[6]। चिररात्राय। चिरात्। अकस्मात्। चिरस्य। अन्योन्यस्य। मम। एकपदे। अग्रे। प्रगे[7]। प्राह्णे। हेतौ। रात्रौ। वेलायाम्। मात्रायाम्। इत्येतेऽहंप्रभृतयो यथाक्रमं प्रथमादिसुब्विभक्त्यन्तप्रतिरूपकाश्छन्दोवशाद् यथायथं न्यस्ताः[8]॥ ९॥

उत्तरपूर्वान्यतरा अपरान्यौ[9] चेतराधरावुभयः।
एद्युस्येते[10] ज्ञेया उभयद्युश्चापि विद्वद्भिः॥ १०॥

एद्युसन्ता एते चादयो भवन्ति। शेषं स्पष्टम्॥ १०॥

इत्थं तदानीं कथमः पुरस्तात्
सद्योऽधुनाद्येह परेद्यविक्षाः।
पश्चादिदानीं परुतः परार्यै-
कध्यं सदाद्युः पुरसः[11] सदं च॥ ११॥

सद्य इति तत्क्षणे। असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः[12]॥ *॥ पश्चादिति

---

1 मन्यते A.; आ एवं मन्यसे। F.
2 वर्षति D.
3 ऐ पासं देहि A.; om. D.
4 औ ओ आवय F.
5 ए ऐ F.; ऌ पे ऊ (? ओ) D.; ए उ (ओ ?) C.
6 चिराह्नायं F.
7 Om. A.
8 न्यस्ताः F.
9 A. om. अपर.
10 एद्युस एते F.
11 परायैकधासदा० C.
12 Kum. S. 3, 26.

प्रतीचीचरमयोः[1]। पश्चादस्ताद्रिः। पश्चाद्याति ॥ * ॥ द्युरिति वासरे ॥ तथा च[2] श्रीभोजः। द्युर्दिनमिति[3] ॥ यथा। द्युस्चन्द्रो द्योतते कथम् ॥ गगनेऽप्ययम्[4]। असान्तमिति वररुचिः। नपुंसकमित्यन्ये[5] ॥ * ॥ सदमिति सदा। इत्यस्यार्थे। यथा। भुजंगमस्येव मणिः सदंभवः। सततप्रभ इत्यर्थः ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ * ॥ पुरस्तादित्युपलक्षणम्। सूत्रनिपातिता अधोऽधस्तादित्यादयो ज्ञेयाः[6] ॥ ११ ॥

सुच्कृत्वस्चातस्चदाकार्म्हिधैधाः
स्तादाह्येनात्साच्चिडाः स्युर्धमुत्र्थाः[7]।
शस्वत्तुम्णम्क्वादयश्च प्रसाक्षाद्-
आद्यूर्यादिश्चाव्ययीभावयुक्तः[8] ॥ १२ ॥

तद्धितादिप्रत्ययाः[9] सुजादयश्चादिगणे भवन्ति ॥ सुच्। द्विः करोति। त्रिः पचति ॥ * ॥ कृत्वस्[10]। पञ्चकृत्वोऽधीते ॥ * ॥ चा। देवचा कृतम्। देवचाकृत्य गतः ॥ * ॥ तस्। अतः। ततः। अन्ततः। कुतः। एते[11] पञ्चम्यर्थाः। पञ्चम्यर्थस्योपलक्षणम् ॥ अतः कारणोपदेशनिर्देशयोः[12]। अतो गुणात्सर्वजनः पूजयति। अतो गतः ॥ तत आदिकथान्तरप्रश्नानन्तर्येऽपि[13]। ततः प्रयातो भानुदत्तः। आदौ गत इत्यर्थः। ततः

---

१ प्रतिबिंवरयोः C.; D. corr. प्रतीचीपृष्ठयोः.

२ तथापि A.

३ दुर्दिन° A.

४ °कथं गगने पि। D.

५ सांत इति वर° B. C.; असांत इति° इत्यन्यः F.; D. om. from असान्त°

६ Cf. Pân. V. 3, 39–41, where पुरस्। अधस्। अवस् ॥ पुरस्तात्। अधस्तात्। अवस्तात्। अवरस्तात् ॥ are given.

७ °क्साच्चिडाः° B. C. F.; °साच्चिडाचधमुडथः A.; °च्चिडाचो धमुत्र्थाः E. and D. a. m.

८ °चादाद्यूर्याभावयुक्तः। B.

९ अतद्धितादिप्रत्ययः D.

१० कृत्वसुच् C.

११ एते च B. C.

१२ वारणो° D.; कारणाप° C.

१३ °प्रश्नानंतर्येषु। B. C. F.

कथयति। ओदनं भुक्त्वा ततो मोदकान्भक्षयन्ति[1] ॥ अन्ततः ग्रासनावयवे संभावनायां च ॥ किंचिदप्यधीष्व[2]। अन्ततः पूजां प्राप्स्यसि ॥ गुणवान्। अन्ततश्च मे दास्यसि ॥ कुतः प्रश्ननिह्नवयोः[3]। कुत आगच्छसि। कुतो मे हिरण्यम् ॥ अर्जुनतोऽभवन्देवाः[4] ॥ उरस्तः। उरसैकदिक्[5] ॥ * ॥ च। यच। तच ॥ * ॥ दा। सर्वदा ॥ * ॥ काम्। किंतराम् ॥ * ॥ र्हि। एतर्हि ॥ तर्हीति विशेषेऽपि। बलवानर्जुनः[6] कृष्णस्तर्हि बलवत्तरः ॥ * ॥ धा। पञ्चधा ॥ * ॥ एधा[7]। द्वेधा ॥ * ॥ स्तात्। प्राग्ग्रामात्[8] ॥ * ॥ आहि। उत्तराहि ग्रामात् ॥ * ॥ एन[9]। पूर्वेण ग्रामम् ॥ * ॥ आत्। उत्तराद्ग्रामस्य ॥ * ॥ सात्[10]। भस्मसात् स्यात्। भस्मसात्कृत्य ॥ * ॥ च्वि। शुक्लीभवति ॥ * ॥ डा[11]। पटपटाकरोति ॥ * ॥ धमुञ्। द्वैधं[12] वर्तते ॥ * ॥ था। इत्याकारप्रश्लेषो द्रष्टव्यः ॥ था। यथा ॥ * ॥ आ। दक्षिणा ग्रामात् ॥ * ॥ शस्। अल्पशः। द्विशो देहि ॥ * ॥ वत्। राजवत्[13] ॥ * ॥ तुम्। कर्तुम् ॥ * ॥ णम्। भोजं भोजं व्रजति[14]। चूर्णपेषं पिनष्टि ॥ * ॥ क्त्वा। कृत्वा ॥ तदादेशोऽपि ल्यो[15] ग्राह्यः। प्रकृत्य ॥ आदियहणात् केकेन्यतवैवेत्यादयो[16] ऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ * ॥ प्रसाद्यादीति। आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। तच प्रादिर्वक्ष्यमाणो

---

१ भक्षयति B. C.; भक्षयसि D.
२ अधीते C.
३ °निह्नयोः C.
४ अर्जनतो भवान्देवः। D.
५ Om. D.
६ तर्हीति पूर्ववत्। विशेषणे बल° D.
७ एकधा F., and corr. D.
८ प्राक् ग्रामस्य D.; F. adds पुरस्तात् before प्राग्; cf. Pâṇ. v. 3, 30.
९ एनप् C.
१० क्सात् B. C. F.
११ डाच् A.; cf. Pâṇ. v. 4, 57.
१२ द्विधं D.
१३ C. adds पुक्षवत्; D. भानुवत्.
१४ C. D. om. one भोजं.
१५ यो A.; ल्यप् F.; om. B. C.
१६ केकेनत° A. B. C.; केकेनवैवेत्यादयो F.; कोकेतन्नवै° D.; cf. Pâṇ. iii. 4, 14.

विंशतिशब्दको[1] गणश्चादिसंज्ञो भवति । तत्रास्य प्रादिसंज्ञा धातुसंपृक्तस्यैव नान्यत्र । चादिसंज्ञा[2] तु सर्वत्र स्वरूपनिबन्धना स्यात्[3] । यथा । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरमभीत्यादावेवं प्रयुक्तिः । एष कर्मप्रवचनीय इति पाणिनीये प्रसिद्धः[4] ॥ प्राचार्यः । निष्कौशाम्बिरित्यादौ नामसमासे गतिसंज्ञः[5] । कुगतिप्रादय एव[6] पाणिनीयवचनात् ॥ * ॥ साचादादिरपि वक्ष्यमाणो गणः । तस्य केवलस्यापि चादित्वम् । करोति साचाच्चैव इत्येवं प्रयोगः ॥ * ॥ ऊर्यादिरपि तथा ॥ * ॥ अव्ययीभावस्य चादित्वे तस्य प्रयोजनम् । उपपयस्कारः[7] । उपकुम्भमन्यः । अभ्यग्निमन्य[8] इत्यादौ स्वादेशमुमागमप्रतिषेध[9] इति वामनः ॥ शाकटायनः[10] पुनराह । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे स्वल्पमेव प्रयोजनम् । दोषास्तु बहवः । तथा हि । उपकुम्भमन्यम् । उपमणिकंमन्यमित्यत्र खित्यरुर्द्विषतस्वाजनव्ययस्येति[11] मुम्प्रतिषेधः[12] प्राप्नोति । यथा । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिरिति । उपकुम्भीभूतमित्यत्र च्वौ चानव्ययस्येति । ईत्वप्रतिषेधश्च । यथा । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिरिति ॥ उपाग्निकमित्यत्र कादिस्वाव्ययस्येति ॥ अक् च । यथा । उच्चकैः ॥ पाणिनिरपि स्वरादिगणात् पृथगव्ययीभावस्येत्यव्ययसंज्ञानिमित्तं सूत्रं[13] कुर्वन् लुग्विधिर्मुखस्वरोपचारनिषेधाविति त्रितयमेवाव्ययसंज्ञानिबन्धनं नान्यदिति प्रतिपादयति ॥ दुर्गस्तु ।

---

१ विंशतिगणो B.

२ प्रादिसंज्ञा तु संपृक्त॰ दादिसंज्ञाC.

३ निबंधनात्स्यात् C.

४ Pâṇ. i. 4, 83.

५ गतिसंज्ञः D.; om. A.

६ गति॰ A.; इति for एव F.; Pâṇ. II. 2, 18.

७ उपपयःकारः B. C. F.

८ अत्यग्निमन्य B. D.; om. F.

९ स्वादेशनुमागम॰ C.; स्वादेशमागम॰ A. B.; सादेशमुमा॰ F.

१० Om. A.

११ ? द्विषतो जनाव्य॰ D.; द्विषतस्वानव्य॰ A. B. C. F.; cf. Pâṇ. vi. 3, 67.

१२ नुम्प्र॰ C.; मुप्रति॰ B.

१३ Pâṇ. I. 1, 41.

अव्ययाच्चेति[1] लुकि सिद्धेऽन्यस्मात्लुगिति यदचनं[2] तज्ज्ञापयति। अव्ययीभावस्याव्ययत्वं नास्तीति ॥ १२ ॥

आस ब्रूहि नयाति पश्यतयुतौ यात्यादहौ वर्तते
स्यादातङ्कनवर्ततेभवतयो मन्येऽस्तु नास्त्यस्मयः।
आदङ्क्ष्यसि पूर्यते ऽस्तिभवतू शङ्के तथा विद्यते
पश्याहाविह कीर्तितौ मतिमता संख्ये[3] निपाताह्वये॥१३॥

तिङन्तप्रतिरूपका एते चादिसंज्ञा भवन्ति। निपाताव्ययसंज्ञास्तु[4] मतान्तरे ॥ आस। इति बभूवार्थे। लावण्य उत्पाद्य[5] इवास यत्नः ॥ वामनस्तु। अस[6] दीप्त्यादानयोश्चेत्यस्य साधयति ॥ वल्लभस्य तु तिङन्तप्रतिरूपको निपात इति न संमतम्। तादृशस्यैव तिङन्तस्याभावात् ॥ * ॥ ब्रूहि। इति प्रैषानुज्ञावसरेषु। ब्रूहि ब्राह्मणः[7] ॥ * ॥ न याति। इति न शक्यत इत्यर्थे। इदं तु कर्तुं न याति ॥ * ॥ पश्यत। इति पूजाश्चर्ययोः। पश्यत माणवको भुङ्क्ते। पश्यत शिष्योऽपि विद्वान् ॥ * ॥ याति। इति शक्यत इत्यर्थे। इदमेव कर्तुं याति ॥ * ॥ आदह। इति हिंसोपक्रमकुत्सनेषु। आदहारीन् पुरंदर[8]। आदह भक्तस्य भोजनाय। कुर्वादह यदि करिष्यसि ॥ * ॥ वर्तते। इति सोल्लुण्ठनाङ्गसंवरणे[9]। वृद्धास्तेन विचारणीयचरितास्त्विष्टन्तु कुं[10] वर्तते ॥ * ॥ स्या-

---

१ अव्ययत्वेन A., Kâtantra II. 4, 3 and 4.
२ यदाह F.
३ संघे E.; संखे D.
४ निपाताव्ययशब्दास्तु A.
५ लावण्यमुत्पाद्य A.
६ आस D.; Vâm. 5, 2, 29.
७ ब्राह्मण F.; D. om. this example.
८ आदहारात्° C.; आदहारीत् पुरदरः F.
९ सोल्लुंठनाग° C.
१० विचारणाय च° C.; °चरितास्त्वं नु इं D.

दित्यनेकान्ते । स्याद्वादिनो[1] जैनाः । स्यान्न तत्स्यादपि स्यादिति[2] पश्चान्तरसंभावनादावपि ॥ * ॥ आतङ्क । इति कुत्साविनाशयोः । आतङ्कचोरं[3] दधिभवनाय ॥ प्रतिग्रहेऽपि प्राकटायनः[4] ॥ * ॥ न वर्तते । इत्यमङ्गलप्रतिषेधे । समराभिमुखे पत्यावश्रुनिपातो[5] न वर्तते तस्याः ॥ * ॥ भवति । इति सत्तायाम् । भवति नाम तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति ॥ * ॥ मन्ये । इति वितर्के । मन्ये मार्तण्डगृह्याणि पद्मान्युद्धर्तुमुत्सुकः ॥ * ॥ अस्तु । इति निषेधासूयाङ्गीकारयोः । अस्तु सान्त्वा[6] ॥ असूयापूर्वेऽङ्गीकारे[7] । अस्तुकारः । एवमस्तु को नाम दोषः ॥ * ॥ नास्ति । इति सत्तानिषेधे । नास्तिवादशूरो[8] नास्तिकः ॥ * ॥ अस्मि । इत्यस्मदर्थानुवादे । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः[9] ॥ अहमित्यर्थेऽपि[10] । उडुपेनास्मि सागरम् ॥ * ॥ आदङ्क । इत्यातङ्कवत् ॥ * ॥ एहि । इति प्रहासादौ[11] । एहि मन्ये रथेन यास्यसि । एहि न त्वया सह जल्पिष्यामि ॥ * ॥ असि । इति त्वमित्यर्थवाक्यालंकारयोः[12] । वेत्थसि पार्थिव त्वमसि[13] सत्यमभ्यधाः ॥ भोजस्तु युष्मदर्थानुवादे । यदप्यूपुजस्त्वमसि पार्थ मुरद्विषमिति[14] प्राह ॥ * ॥ पूर्यते । इति निषेधे । पूर्यते प्राणायामेन[15] ॥ * ॥ अस्ति । इत्यस्तृग्धनसत्तासु[16] । आस्तेयं

---

१ स्याद्वादनो B.

२ ? स्यान्नतं स्यादपि स्यादिति । A.; स्यान्न तत्स्यादतिपि स्यादिति C.; स्यान्नतां स्यान्नतां स्यादपि स्यादिति D.

३ आतककचार C.

४ शाकं । D.

५ °अश्रुपातो F.; °निपातो C.

६ नाम्ना F.; नामा C.

७ A. adds च.

८ वादसूरो A. B. D.

९ Cf. Böhtl.-Roth, s.v. अभिनिवेश.

१० अहमित्याद्यपि F.; Ragh. 1, 2.

११ प्रसादौ B.

१२ अर्थवालालंका° A.; अर्थवांक्यलंकादयोः D.

१३ पार्थिवस्त्वमसि A.B.C.D.; Vâm. 5, 2, 82.

१४ Śiś. 15,14 त्वमिह पार्थ मुरजितं ed.

१५ प्रणामेन B. C. F. and orig. D.

१६ ?? इत्यसृग्धन° B.D.F.; °मृग्धन° C.; °सृज्धन° ? A.; °सस्तासु D. [*a.* अस्ति = अस्ति (? based on wrong reading आस्तेयं for आस्तेयं); *b.* धने in अस्तिमत्].

चर्मभाजनम्[1]। अस्ति परलोके मतिरस्येत्यास्तिकः[2] ॥ * ॥ भवतु। इत्यस्तुवत् ॥ * ॥ शङ्के। इति वितर्के। शङ्के शशाङ्कोऽयम् ॥ * ॥ विद्यते। इति भवत्यर्थे ॥ * ॥ पश्य। इति पश्यतवत् ॥ * ॥ आह। इत्युवाचार्थे। अथाह वर्णी विदितो महेश्वरः[3] ॥

एते चोच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः[4]। तच्च।

केऽप्येषां द्योतकाः केऽपि[5] वाचकाः केऽप्यनर्थकाः।
आगमा इव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य साधकाः ॥

तच्च द्योतकाश्चवाहाहैवादयः। वाचकाः शश्वत् कुवित्[6] प्राह्णे प्रगे इत्यादयः। अनर्थकाः कमीमिदित्यादयः। संभूयार्थस्य साधका न ह वै[7] न खलु मास्मेत्यादयः ॥ १३ ॥

स्वः सायं समया दिवा पुनररं कामं प्रकामं बहिर्-
दोषाह्नो निकषान्तरासनुतरो नक्तं नमो भूयसः।
अन्तः प्रातरसांप्रतं परमृते साक्षात् सनत् साचयः
सत्यं मङ्क्षु विहायसाशु सहसा प्रायः स्वयं संवतः ॥ १४ ॥

स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः। स्वः सुखयति। एहि जाये स्वरारोहाव। स्वः संजानीते। स्वः स्पृहयति। स्वरागच्छति। क्वायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु[8]। स्वर्वसतीति। स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य ॥ आदित्यशर्मणोरित्येके ॥ * ॥ सायं दिनावसाने। सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः[9] ॥ * ॥ समया। इति समीपमध्ययोः। त्वां समयास्ते। ग्रामं

---

१ ?; धर्मभाजनं A.; चर्मभ्यजनं B.C.; चर्मवाजलमस्ति। D.
२ मतिस्तास्तिकः A. F.
३ Kum. S. 5, 65.
४ Yâska N. 1, 4; B. C. F. om. तच्च.
५ केचिद् B. C. F.
६ क्वचित् D.
७ सार्थकाः° A.; °न हैं वै D.
८ Śiśup. 3, 35.
९ Raghuv. 1, 48.

समयास्ते । ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ आदित्यापरोत्तयोरित्येके[1] ॥ * ॥ दिवा । इति दिनार्थे । दिवाकरः ॥ * ॥ पुनरिति भूयोऽर्थविशेषयोः[2] । पुनरुक्तं वचः । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ * ॥ अरमिति शैघ्र्ये । अरं पचति[3] ॥ * ॥ काममिति स्वाच्छन्द्येऽनिच्छाङ्गीकारे[4] च । कामं भुङ्क्ते । कामं चाम्यतु यः चमी ॥ * ॥ प्रकाममित्यतिशये । प्रकाममप्रोयत यज्वनां प्रियः[5] ॥ * ॥ बहिरित्यन्तःप्रत्यनीके । बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः[6] ॥ * ॥ दोषा । इति रात्रौ । दोषामन्यमहः ॥ * ॥ ह्यः । इत्यतीतेऽह्नि । ह्यस्तनः ॥ * ॥ निकषा । इति समीपे । विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति[7] ॥ * ॥ अन्तरा । इति मध्यविनार्थयोः । अन्तरा त्वां च मां च[8] कमण्डलुः । त्वामन्तरा तामरसायताक्षि ॥ * ॥ सनुतरित्यन्तर्धाने । सनुतश्चौरो गच्छति ॥ हिंसानुबन्धपूर्वाह्णेषु शाकटायनः ॥ * ॥ नक्तमिति रात्रौ । नक्तंचरः ॥ * ॥ नमः । इति पूजायाम् । नमोऽस्तु वर्धमानाय ॥ * ॥ भूयः । इति पुनरर्थे । भूयः पचति ॥ * ॥ अन्तरिति मध्ये । अन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ[9] ॥ * ॥ प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातरेव समुत्थाय ॥ श्वस्तनेऽपि ॥ * ॥ अद्यांप्रतमित्यन्याय्ये । संप्रत्यद्यांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना[10] । विषट्चोऽपिसंवर्ध्य स्वयं क्षेत्तुमद्यांप्रतम्[11] ॥ युक्ते सांप्रतमित्यमरसिंहः[12] ॥ * ॥ परमिति किंवर्ये । गुणवानसि[13] परमहंकारी ॥ * ॥ क्षते । इति वर्जने ।

---

१ आदित्यापरो° F.

२ °विशेषयोः° D.; भूयोविशेषयोः B. C. F.

३ पतति F. and C.

४ °निश्चांगीकारे B.

५ Śiśup. 1, 17.

६ Śiśup. 1, 33.

७ Śiśup. 1, 68.

८ त्वां मां च F.

९ Megh. 3.

१० वक्तुमुक्तं° D.; वक्तुं युक्ते° C.; °मुशल° A. D.

११ Kum. S. 2, 55.

१२ D. F. om. from युक्ते iii. 5, 11.

१३ गुणावानपि A.

ऋते ज्ञानोर्न हि मन्त्रपूतम्[1] ॥ * ॥ साचादिति प्रत्यचतुल्ययोः । साचाद्दृष्टा साची । दृयं साचाल्लक्ष्मीः ॥ * ॥ सनदिति नित्ये । सनत्कुमारः ॥ मान्तं तु नुतिपरिचाणचिरंतनहिंसाकल्पननिर्भर्त्सनेषु[2] शाकटायनः ॥ * ॥ साचि । इति तिर्यगर्थे । साचि लोचनयुगं नमयन्ती[3] ॥ * ॥ सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु[4] । सत्यं करोषि ॥ ननु किमर्थमिदम् । सत्यम्[5] ॥ सत्यं हारि नितम्बिनीकुचयुगं सत्यं मनोज्ञाः स्त्रियः ॥ * ॥ मङ्गु । इति शैथ्ये । मङ्गूदपाति परितः पटखैरखीनाम्[6] ॥ * ॥ विहायसा । इति वियदर्थे । विहायसा रम्यतमं[7] विभाति ॥ * ॥ आशु । इति शैथ्ये । आश्वपेहि मम सीधुभाजनात्[8] ॥ * ॥ सहसा । इत्याकस्मिकाविमर्शयोः[9] । दिवः प्रसूतं[10] सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्[11] ॥ * ॥ प्रायः । इति बाहुल्ये । प्रायः स दृह नेष्यति[12] ॥ * ॥ स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य वसूनि मेदिनी ॥ चन्द्रस्वात्मानमित्यर्थे[13] ॥ * ॥ संवदिति वर्षे । संवत्सरः । संवत्तृतीये ॥ १४ ॥

उच्चैर्नीचैरवश्यं सपदि बलवतः प्रादुराविःपुरस्तात्-
तूष्णीं जोषं निकामं युगपदनिशमः[14] साम्यमीक्ष्णं स-
नोषाः ।

---

१ Kum. S. 1, 52.

२ ?मातन्तु तिनुपरि° A.; मांतमिति तु परि° D.; मांतं तु नतिपरि° F.; निर्भर्त्सनेष्विति A. D.; Prof. Aufrecht would refer these meanings to some other word.

३ Kirât. 9, 44.

४ प्रश्नविषेध° F.

५ Om. D.

६ Śiśup. 5, 37.

७ रम्यतरं F.

८ शीधु° B. F.; साधु° C.

९ °आकस्मिकावि° C.

१० प्रभूतं C.

११ Kirât. 2, 30; Böhtl. Sp. 6970.

१२ सह नेष्यति A.

१३ F. adds ऽपि; D. om. from चन्द्र°.

१४ युगपदनिशः C.

द्रोदस्यों भूर्भुवस् कंकृटिति पुरतसो ऽतीव सुष्ठु प्रसह्य-
द्राक् स्राग् मिथ्या वृथा शंकु मिथुनमृधको ऽङ्गा ऽञ्जसा-
ऽवो मनाकः[1] ॥ १५ ॥

उच्चैः । नीचैरिति महदल्पयोः । उत्कृष्टनिकृष्टयोरिति शाकटायनः । किं पुनर्यस्योच्चैः[2] । नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण[2] ॥ * ॥ अवश्यमिति निश्चये । अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषयाः[3] ॥ * ॥ सपदि । इति वर्तमानतत्क्षणशीघ्रार्थेषु[4] । सपदि विपदो विद्वद्द्वेश्मखनर्गलवृत्तयः[5] । सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या[6] । सपदि प्रदहत्युपेक्षितो ऽग्निः ॥ * ॥ बलवदित्यतिशये[7] । बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः[8] ॥ * ॥ प्रादुरिति नामप्राकाश्ययोः[9] । विष्णोर्दश प्रादुर्भावाः । मत्स्यकूर्मादीनि दश नामानीत्यर्थः[10] ॥ प्रादुरासीत् ॥ * ॥ आविरिति प्राकाश्ये । आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीष्वानुकच्छम्[11] ॥ * ॥ पुरस्तादित्यग्रत इत्यर्थे । रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत् पुरस्तात्[12] ॥ * ॥ तूष्णीमिति मौने । राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः[13] ॥ * ॥ जोषमिति सुखमौनयोः । जोषमास्ते जितेन्द्रियः । जोषमास्स्व[14] ॥ ज्योषमिति[15] शाकटायनः ॥ * ॥ निकाममित्यतिशये । निकामं श्यामाङ्गी ॥ * ॥ युगपदित्येककालार्थे ।

---

१ मिथुनमृधगङ्गांज° F.
२ Megh. 17 and 106.
३ Bhartṛih. 3, 13.
४ वर्तमानक्षण° F.; °शीघ्रार्थे A.; इति तक्षणाशीघ्रावयोः D.
५ °वेश्मस्व [न supplied] र्गलवृत्तयः A.; D. om. this example.
६ Kum. S. 3, 76.
७ इति सुष्ठ्वर्थे C.
८ °अप्रत्ययचेतः A.; Śakunt. 2.
९ °प्रकाश्ययोः A. B.
१० मत्स्यकूर्मादीनीत्यर्थः C.
११ Megh. 22.
१२ Megh. 15.
१३ Aufr. Śârng. P. sub *Hanûmat;* Khaṇḍaprasasti (Paṇḍ. vi.) śl. 119.
१४ जोषमास्से C.; जोषमास Kshîr.
१५ स्योषमिति A.; क्षोषनिति D.

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्[1] ॥ क्रियासमभिहारेऽपि ॥ * ॥ अनिशमिति सातत्ये । यत्रानिशं[2] कीर्त्यते ॥ * ॥ सामि । इत्यर्धकृत्स्नयोः । सामिसंमीलिताक्षी[3] । सामिकृतमकृतं स्यात् ॥ * ॥ अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्यसातत्ययोः । अभीक्ष्णमास्फालयतीव कुम्भम्[4] । अभीक्ष्णं वक्ति ॥ नित्यमिति । सदा सदिति । अजस्रं संततमिति[5] सातत्ये कश्चिदाह ॥ * ॥ सना । इति नित्ये । एष धर्मः सनातनः ॥[6] तान्तमपि ॥ * ॥ उषा । इति रात्रौ । उषातनो वायुः ॥ * ॥ रोदसी । इति द्यावापृथिव्यर्थे । द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च[7] ॥ * ॥ ओमिति ब्रह्मवाचि । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ॥ * ॥ भूर्भुवः । इति पृथिव्यन्तरिक्षयोः । भूर्लोको भुवर्लोकः ॥ भुवश्च महाव्याहृतेरिति[8] रेफो भवति ॥ * ॥ कमिति वारिमूर्धसुखनिन्द्याव्योमसु[9] । कंजं पद्मम् । कंजाः केशाः । कंयुः । कंदर्पः । कंगामिनः खगाः ॥ * ॥ झटिति । इति शैघ्र्ये । आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः[10] ॥ झगितीत्यपि[11] केचित् ॥ तरसोदितासजलेष्विति[12] लच्यात् तरसापि ॥ तूर्णं द्रुतं चिप्रं शीघ्रं लघ्विति क्रियाविशेषणम्[13] ॥ * ॥ पुरतः । इत्ययत इत्यर्थे । नीरसतरुरिह विलसति[14] पुरतः ॥ * ॥ अतीव । इत्यतिशये । अतीव शोभते ॥ * ॥ सुष्ठु । इति प्रशंसानिर्भरयोः । सुष्ठूक्तम् । सुष्ठु

---

१ Ragh. 5, 68.

२ यत्राऽनिशं F.

३ Kshîr. adds जगौ. He has both examples.

४ Thus MSS.; °तीभकुम्भं Kshîr.

५ नित्यं नित्यदासदित्यजस्रं संततमिति B.; नित्यदासदित्यजस्रं° D.

६ Man. 4, 138; Böhtl. Sp. 6732; °सांतमपि A.; तातमपि C.

७ Cf. Hemach. Abhidh. 938.

८ Cf. Pâṇ. viii. 2, 71.

९ मुख for सुख B. D.; D. om. व्योम.

१० Ratnâv. p. 291, 6; Böhtl. Sp. 3026.

११ झगित्यपि F.

१२ °जलसेष्विति B.; °सोदिटासजलसेष्विति C.; तरसेद्रेता जलेष्विति° A.

१३ A. om. from तूर्णं. Probably a gloss from Kshîrasv. on A. K. iii. 5, 2.

१४ निवसति B. C.

विभाति ॥ * ॥ प्रसह्य । इति शीघ्रार्थे हठार्थे च । प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष[1] । प्रसह्य वित्तानि हरन्ति चौराः ॥ * ॥ द्राक् । स्वागिति[2] शैघ्र्ये । द्राग्विद्रुतं कातरैः । स्वाक्[3] सरन्त्यभिसारिकाः ॥ * ॥ मिथ्या । इत्यसत्ये[4]। मिथ्यावादिनि दूति ॥ अनव्ययोऽपि। यथा। निर्मिथ्यः[5] ॥ * ॥ वृथा । इति विफलाविधोः । प्रयुक्तमप्यस्खलितो वृथा स्यात्[6] । प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत्[7] ॥ * ॥ शमिति दुःखोपशमे । शंकरः । शंभुः[8] ॥ * ॥ कु । इति कुत्सेषदर्थयोः । शास्त्रं कापथघट्टनम्[9] । पयः पूर्वं मनिःश्वासं[10] कवोष्णमुपभुञ्जते ॥ पापार्थेऽपि ॥ * ॥ मिथुनमिति द्वौ द्वावित्यर्थे। मिथुनं रमन्ते[11] ॥ * ॥ ऋधगिति सत्ये। ऋधग्वदन्ति विद्वांसः ॥ वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये[12] ॥ * ॥ अद्धा । इति स्फुटार्थावधारणयोः ॥ आराधितोऽद्धा मनुरप्सरोभिः[13] ॥ मत्यतिशययोरित्येके[14] ॥ * ॥ अञ्जसा । इति तत्त्वशीघ्रार्थयोः[15] । वक्त्यञ्जसा मुनीश्वरः । सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयन्त्यञ्जसैव[16] ॥ * ॥ अवः[17] । इति बहिरित्यर्थे । अवो[17] गच्छति ॥ * ॥ मनागिति स्तोके । यस्मिन्मनागपि नवाम्बुजपत्रगौरी[18] ॥ १५ ॥

---

१ Raghuv. 2, 27.
२ आगिति A. C. F.
३ आक् A. C. F.; आक् D.
४ D. F. add: मिथ्या पृथ्वीश्वर न कथयाम्येष विद्वेषिपेषं [°पेषः D.].
५ अन(य suppl.)योपि यथा । निर्मथ्यः । A.; अनवायेऽपि । यथा निर्मिथ्या । B. C.; D. om. from अनव्ययो.
६ Raghuv. 2, 34.
७ Man. 8, 159.
८ शंयुः A.
९ शास्त्रे कापथघट्टने C.; शास्त्रकापथ° F.
१० पूर्वमनिः° B. D.; cf. Ragh. 1, 67.
११ रमते B. F.; न रमते C.
१२ वियोगसीमीप्य° D.
१३ Śiśup. 3, 42.
१४ ? मध्याऽतिशयोरपि F.; भव्याति° (orig. भव्यति°) C. D.
१५ तत्वदीर्घयोः C.
१६ व्यंजयत्यंजसैव B. F.; व्यंजसैव C. B. C. F. add स्त्रीलिङ्गो (चिलिङ्गो C.) ऽप्ययं यथा समञ्जसमिति ।
१७ अध इति° अधो D.
१८ तवांबुज° B. C. F.; °गौरीं A.

मिथुर्मिथो विष्वगुपांशु ताजग्-
मनश्चनः[१] प्रेत्य मिथः शनैसः[२]।
मुधाऽन्वगीषच्चिरमो मृषास्तं-
धिगानुषक् स्वस्ति पुरोऽस्त[३] इड्डाः ॥ १६ ॥

मिथुरिति द्वौ द्वावित्यर्थे[४]। मिथुर्मन्त्रयेते[५] ॥ उकारान्तमप्यनृतार्थे[६] केचित् ॥ * ॥ मिथो। इति रहःसहार्थयोः। मन्त्रयन्ते मिथो ॥ विरहान्योन्यार्थयोरपि[७] ॥ * ॥ विष्वगिति समन्ततोभावे। कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ[८] ॥ * ॥ उपांशु। इत्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः। जपतः सदा जपमुपांशु वदनमभितो विसारिभिः[९]। परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम्[१०] ॥ कथमुपांशुवचः। उपचाराद्भविष्यति[११] ॥ * ॥ ताजगिति[१२] शैघ्र्ये। ताजग् जरामृत्युरुजा जयन्ति[१३] ॥ * ॥ मनः। इति नियमे। मनो वर्तते[१४]। नियमो[१५] वर्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ चनः। इत्यन्ननाम।[१६] चनो दधिभ्व पचतोत सोमम् ॥ श्रद्धायामिति श्रीवसुक्रः[१७] ॥ * ॥ प्रेत्य। इति भवान्तरे। अन्यो धनं

---

१ तोजगमतश्चतः F.

२ शनैर्मुधाः। किमन्वगी° D.E.

३ स्व A.; स्र B.

४ °इति द्वावित्यर्थे C.

५ मंत्रयंते B. D.; मंत्रयते F.; मंत्रायते तु C.

६ °अवृतार्थे C.; अववृतार्थे B.

७ विहीन्यो° C.

८ Kirât. 1, 36.

९ Kirât. 12, 8; D. has only उपांशु जपति।

१० Raghuv. 8, 18.

११ उपांशुवधः A.; °उपांशुवचः° (!) D. F.; B. C. om. from कथमु°.

१२ तोजगिति F.

१३ ? ताजकुंजरा° A.; ताजगत्जरामृत्यु° B.; ताजकपचति। D.; तोजक् पचति। तोजक् मृत्यु° F.

१४ मत इति° मतो वर्त्तते F.

१५ Thus MSS.; D. orig. नियमे.

१६ चनस्कृत्यंननाम B.; वनस्कृत्ये। ननाम C.; चतस्कृत्यां। ननामचतो° F.; the example is Rgv. x. 116, 8.

१७ Thus A.; श्रीवयुक्तः B.; श्रावयुक्तः C.; D. F. om. from श्रद्धा°.

प्रेत्यगतस्य भुङ्क्ते ॥ अमुचशब्दस्याप्यत्र पाठो द्रष्टव्यः[1] ॥ * ॥ मिथः । इति रहोऽन्योन्यार्थयोः । तथापि वाचालतया युनक्ति मां मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः[2] ॥ * ॥ शनैरिति क्रियामान्द्ये । शनैः[3] शनैर्ददात्येष पादौ भूतानुकम्पया[4] ॥ * ॥ मुधा । इति निष्फले । प्रीतिकरण[5] इत्यन्ये । किं पौलोमि मुधा क्रुधा[6] मयि न तु स्वप्नेऽपि ते विप्रियम् ॥ * ॥ अन्वगित्यानुकूल्ये । अन्वगच्छयौ मध्यमलोकपालः[7] ॥ * ॥ ईषदित्यल्पे । ईषत्पचति[8] ॥ अप्राप्ते च ॥ * ॥ चिरमिति कालविप्रकर्षे । किंचिन्नम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता[9] ॥ * ॥ मृषा । इत्यसत्ये । मृषा वदति दुर्जनः[10] ॥ वृषा प्रबलार्थ[11] इति केचित् ॥ * ॥ अस्तमिति शैलविशेषादर्शनयोः । अस्तं भास्वान्प्रयातः । धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता[12] ॥ * ॥ धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः । धिगिमां देहभृतामसारताम्[13] । धिक्कार्किकान् ॥ * ॥ आनुषगित्यानुपूर्व्ये[14] । आनुषक् प्रविशतीह बन्धुता[15] ॥ अनुमानेऽनुषगिति शाकटायनः ॥ आनुषदित्याकारं दकारं च केचित् ॥ * ॥ स्वस्ति । इति पुण्याशीःक्षेममङ्गलप्रत्यभिवादनेषु[16] । स्वस्त्यस्तु ते धार्मिक मत्प्रसादात् । स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ।

---

१ Cf. Amarak. iii. 5, 8.

२ °लोलुभं° A. B. C.; Śiś. 1, 40.

३ F. om. शनैः.

४ पादौ° D.; भूतानामनु° F.

५ प्रातिकरण C.

६ क्षुधा D.

७ Raghuv. 2, 16.

८ ईषदित्यल्पाक्षेपयोः । ईषत्पचति । ईषत्कारः कटो [ईषत्कारः काय B.] भवता । B. C. F.

९ Amarūs. 77 [where लज्जानम्रमुखी°]. Cf. Sâhityad. p. 7, l. 6.

१० अर्जुनः D.

११ ? मृषा प्रचलार्थे B. C. F.; cf. Sây. on वृषायुध् Rgv. i. 33, 6.

१२ Raghuv. 8, 65.

१३ Raghuv. 8, 50.

१४ अनुषग्° C. D.

१५ प्रविशतीति° D.; °बंधुतां C.

१६ पुण्याशीरक्षेममंगलब्राह्मणप्रत्यभि° B.F.; पुण्याशताक्षममंगलब्राह्मण° C.

स्वस्त्यस्तु ते सौम्य चिराय जीव[1]। स्वस्ति श्रीकुसुमपुरात्। राज्ञा नमस्कृता विप्राः स्वस्तीत्येते प्रयुञ्जते ॥ * ॥ पुरः। इत्यव्यय इत्यर्थे। पुरःसरा धामवतां यशोधनाः[2] ॥ * ॥ अग्रः। इति[3] शीघ्रसांप्रतिकयोः। अग्र एव[4] गच्छति। अग्रेवागच्छति[5]। अग्रस्रजधस्रवसां[6] रो वेति रेफो विकल्पेन[7] ॥ * ॥ इद्धेति प्राकाश्ये। समिद्धमिद्धेश महो दधासि[8] ॥ सामीप्यस्मरणयोरपि ॥ १६ ॥

स्थाने वरं दुष्टु हिरुग्बलातः
प्रबाहुकं ज्योक्तिरसो मुहुःशू[9]।
युक्तं प्रशानार्यहलं क्षमाऽर्वाग्-
विनाश्च नानापृथकौ मुदिश्च ॥ १७ ॥

स्थाने। इति युक्ते[10]। स्थाने वृता भूपतिभिः[11] परोक्षैः ॥ * ॥ वरमिति हीनोत्कर्षे। वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ * ॥ दुष्टु। इति कृच्छ्रार्थे। दुष्टुवादी खलः ॥ * ॥ हिरुगिति वियोगहिंसावर्जनेषु। हिरुक्करोति ॥ हिरुक्कर्मणां[12] मोचः। कर्मवर्जनाद्[13] मोच इत्यर्थः ॥ * ॥ बलादिति हठार्थे। त्वद्भक्तिरेव मुखरीकुरुते बलान्माम्[14]। ज्ञापयन्तितपोलक्ष्यबलात्कारकचग्रहैः[15] ॥ * ॥ प्रबाहुकमिति सम-

---

१ Cf. Ragh. 14, 59 [प्रीतास्मि ते सौम्य°].

२ Kirâtârj. 1, 43.

३ अग्र° B. D.; अस्व° A.

४ अग्र एव B.D.; अस्व एव A.; अग्रेव F.

५ अग्रे° A.; अग्रे B. D.

६ अग्रसू° B.; अस्रसू° A.; अग्रसधस° F.; cf. Pân. 8, 2, 70.

७ B. C. F. add अमनसित्यन्ये [°अन्यः F.].

८ ? समिद्मद्वेशमहो° B. C.; समिद्धमित्वेसमहो दधासि A.; समिद्धमिद्वेसमहो दधीसि। F.

९ मुङ्गः श्वः B. C. F.

१० इति अवसरे। D.

११ नृपतिभिः A.; Ragh. 7, 13.

१२ °कर्मणां thus A. B. C. F. and Kshîr.; °कर्मणा D.; cf. Hem. Abhidh. 1527 Schol.

१३ कर्मचये D.

१४ B. C. om. this example.

१५ Raghuv. 10, 48.

काले। प्रबाऽकं गृह्णीयात्[1]॥ ऊर्ध्वार्थे प्रबाऽः प्रबाऽक् चेति कैश्चित्यव्यते[2]॥ *॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे[3]। ज्योग् जीवामः। ज्योकृत्य नृपतिं गतः[4]॥ शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थेऽपि॥ *॥ तिरः। दृत्यन्तर्धानतिर्यगर्थयोः। विश्वयोनिस्तिरो दधे[5]। तिरः काष्ठं[6] करोति॥ अवज्ञायामपि। यथा।

तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्[7]॥ *॥

मुऽः। दृति पौनःपुन्ये। दृह मुऽर्मुदितैः कलभैरवः[8]॥ मुऽर्मुऽर्मुह्यति सा मृगाक्षी। दृत्यादिलक्ष्यदर्शनान्मुऽर्मुऽरित्यपि[9]॥ *॥ ग्लु। दृति पूजायाम्। ग्लु नाशीरमस्येति ग्लुनाशीरः[10]॥ ग्लु अश्नुते। श्वग्लुरः[11]॥ क्षिप्रार्थेऽपि। ग्लु क्षिप्रं नयत्यन्तरिक्ष दृति वा। ग्लुनो वायुः[12]॥ *॥ युक्तमिति न्याय्ये। यथा वीराचार्याणाम्।

युक्तं सिताम्बराणां तुम्बग्रहणं कुटुम्बपरिहरणम्।
कथमन्यथा तरीतुं शक्यः संसारतोयनिधिः[13]॥ *॥

प्रशानिति समानार्थे। प्रशान्देवदत्तो यज्ञदत्तेन॥ *॥ आर्यहलमिति बलात्कारे। आर्यहलं गृह्णाति[14]॥ आर्येति प्रीतिबन्धे। हलमिति च

---

१ अग्नीयात् C.

२ Thus A.; ऊर्द्धार्थे प्रबाऽकेति कैश्चित्° F. (always ब); प्रबाऽप्रबाऽकेति° B.; अद्यार्थे प्रबाऽकश्चेत्युच्यते C.; ॥ प्रबाऽत्केति D.

३ कालभूयस्त्वाप्रश्नयोः A.; कालभूयस्त्वप्रश्नयोः F.

४ B. C. D. om. this example.

५ Kum. S. 2, 62.

६ कोष्ठं C.; om. D.

७ भ्रमरावलीढयो° F.; D. omits this example; Ragh. 3, 8.

८ Śiśup. 4, 60.

९ D. om. from मुऽर्मुऽर्मुह्यति.

१० ग्लुनाशीरमस्येति ग्लुनाशीरः B.C.

११ श्वसुरः A. C.

१२ °अन्तरिक्षमिति° A.; श्वनो वायुः A. B.; D. om. from क्षिप्रार्थे. Nir. 9, 40.

१३ संसारतोयधिः F.

१४ गृह्णामि B. C. F.

प्रतिषेधविषादयोरिति[1] शाकटायनः ॥ * ॥ क्षमा । इति क्षान्तौ । भवान् क्षमा[2] ॥ * ॥ अर्वागित्यधरे[3] । वर्षात्योऽशादर्वाक् । अर्वाक्कालीनः ॥ * ॥ विना । इति वर्जने ।

तात नोदधिविलोडनं प्रति लद्विनाद्य वयमुत्सहामहे[4] ॥ * ॥

नाना । इत्यनेकविनार्थयोः[5] । नानाविधं[6] कृतकदेहभृतां समाजम् ॥ उभयार्थत्वमनेकार्थत्वान्न व्यतिरिच्यते । तेन[7] नानापक्षावमर्शः संशय इत्यभिहितम्[8] ॥ नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा[9] ॥ * ॥ पृथगिति विनार्थे । बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः[10] ॥ * ॥ सुदि । इति शुक्लपक्षे ॥ १७ ॥ * ॥

स्वरादीनां कारकशक्त्याश्रयसत्त्वाभिधायिनां स्वर्गन्ता स्वः स्पृहयतीत्यादौ यथायोगमुत्पन्नाया[11] द्वितीयादिविभक्तेर्लुक् । पञ्चकलः प्रभृतयस्तु विभक्त्यर्थप्रधानाः । स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थः[12] संपन्न इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव भवति[13] । सापि संख्याविशेषाभावान्न[14] सर्वा किं तर्ह्येकवचनमेव तस्योत्सर्गत्वात्[15] । तथा चोक्तम् । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इति[16] । एतन्नः संमतम् ॥ सुधाकरस्त्वाह[17] । अव्ययेभ्यस्तु

---

१ हलमिति षेधविवादयोरिति D.

२ भवान् । क्षमाकरोति A.; भवतः क्षमा D.; सहनं क्षमा । F. (?भवन् क्षमा)

३ °इत्यवरे B. C. F.

४ Śiśup. 14, 83 [विनाथ eds.].

५ °नेको भयाविनार्थेषु । D.

६ नानाधिकं D.

७ D. om. from उभयार्थ°.

८ इत्यपि सिद्धं A.; om. D.; °पक्षावमर्शाः° C.

९ Thus B. Kshîr. नाना नारी नि° A. D. F.; वानरी निष्फलोकयात्राः C.

१० Śiśup. 1, 33.

११ शब्दा योगमुन्नीय D.

१२ सर्ववि° D.; प्रातिकार्थः C.

१३ प्रथमैवेति.

१४ °विशेषाविशेषाभावान्न F.

१५ तस्यौत्सर्गिकत्वात् A.; तस्योत्सर्गत्वात् B.

१६ उत्सर्गतः C. D.; करिष्यति इति B. C.

१७ सुखाकर° A. F.; तथा चाह सुधाकरः (orig. सुधारः) D.; cf. śl. 120 comm. where सुखाकर MSS. exc. D. a. m.

निःसंख्येभ्योऽव्ययादाप्सुप इति[1] ज्ञापकाद्विभक्त्युत्पत्तिः ॥ अत्राऽऽहः । का पुनरसौ[2]। अत्रैके तसिलादीनामदूरविप्रकर्षादानुगुण्याच्च[3] पञ्चम्यादय एवेत्याऽऽहः । तन्न । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः[4] प्रातिपदिकार्थीभूत इति प्रथमैव निःसंख्येभ्योऽपि न्याय्या ॥ अपि च । ज्ञापकात्प्रयोजनस्य पदत्वादेः सिद्धये क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन प्रथमैव युक्ता । न हि कपिञ्जलानालभेतेति पञ्चषा आलभ्यन्ते किंतु त्रय एव[5] । न हिंस्याद्भूतानीति वचनात् । अत्रैवमिति न वाच्यं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात्[6]। न ह्योदकान्तात्प्रियं प्रोथमनुव्रजेदिति[7] द्वितीयाद्युदकान्तानुव्रज्या ज्यायसी। तदुक्तम् । प्रथम एव वा नियम्येत कारणादतिक्रमः[8] स्यादिति । प्रथमचिले बज्झवचनं नियम्यत इत्यत्र सूत्रार्थः ॥ अतस्त्रोचैःशब्दादीनामधिकरणशक्तिप्राधान्येऽपि प्रथमा न्याय्येति मत्वा वृत्तिकारैः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्यत्र[9] ग्राम उच्चैस्ते स्वम्। ग्राम उच्चैस्तव स्वमित्याद्युदाहृतम्[10]। यस्तु तत्रेत्यत्र तत्रेति सप्तम्यन्तं समस्यत इति जयादित्यग्रन्थः स[11] सप्तम्यर्थाभिधानसाधर्म्यादेवमुक्तः[12] । एवमन्तःशब्दात् स्वयंशब्दाच्च प्रथमैव न्याय्या ॥ एकवचनमुत्सर्गः[13] करिष्यत इत्युक्तम् । अर्थकथनं चैषां चादीनामुपलक्षणमात्रं[14] द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तम् ।

---

१ Pâṇ. ii. 4, 82.

२ पुनर्वसौ° D.; पुनरसायत्रै° B.

३ तसिलादीनामविप्रकर्षाद्° A.

४ अभिहितस्यार्थे । अन्तर्भूतप्राति° A.; °ऽनुभूतः C.

५ A. om. एव.

६ C. om. from कपिञ्जलाधिकरण°.

७ न ह्या उदकान्तात्° A. B. C.; प्रांथमुनु° D.; प्रांमथनु° A.; प्रोथमनु° C.; cf. Mahâbh. on Pâṇ. i. 4, 56.

८ नियम्येतः कारणादिति क्रमः B.C.

९ सपूर्वाया विभा° A.; °विभाषेत्यत्र B.; P. viii. 1, 26.

१० विभाषेत्यत्र ग्रामे उच्चैस्ते वः स्वमित्याद्यु° F.; cf. P. ii. 3, 46 Mahâbh.

११ Om. C.

१२ °सामर्थ्यादेवमुक्तः F.

१३ एवमुत्सर्गः F.; करिष्यती° A.B.C.

१४ स्वरादीनामुप° D.

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेति ते त्रयः ।
अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठश्लेषां[1] निदर्शनमिति ॥
आकृतिगणौ चेमौ । तेनान्येऽपि लक्ष्यानुसारतोऽनुसर्तव्याः[2] ॥ * ॥
इति चादिस्वरादौ ॥ * ॥

कस्कायस्कुण्डसाद्यस्काः सहकौतस्कुता मताः ।
सद्यस्कालशुनस्कर्णावयस्कान्तश्च भास्करः ॥ १८ ॥

कस्क आदिरित्यनेन कस्क इत्यादिः[3] शब्दगणो निपात्यते ॥ किम् सु[4] । किमः कः[5] । रोरिति[6] विसर्जनीयः । वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥ कःक इति तच्च पूर्वस्य विसर्जनीयस्य कस्क आदिरित्यनेन सिः[7] ॥ स च विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां बाधकः । उदा० । कस्को ऽचेत्युक्तिभिः कौतस्कुतीभिर्व्यानशे खभूः[8] ॥ ननु कथं कः कोऽत्र भो इति नाटकादौ प्रयोगः । उच्यते । संधावित्यधिकारादवसानविषयो[9] विसर्जनीयोऽचेत्यदोषः ॥ अपरे पुनराहुः । रूढिविषयत्वान्निपातनानां[10] वीप्सायामेवैतत् सित्वम्[11] । अत एव । तिष्ठति कः को वा गच्छतीति वीप्साभावे सित्वं[12] संहितायामपि न कृतम्[13] । एवमिहापि वीप्साभावे क इति पदं पूर्वमन्तर्भूतसत्ताकं[14] प्रयुज्यते । ततः को

---

१ पाठाश्लेषां C.
२ ऽनुद्रष्टव्याः B. C.; °सारतो द्रष्टव्याश्च F.
३ इत्यादिना A.; कस्क आदिरित्यनेन कस्क आदिरित्यादिशब्द° F.
४ किम् B.; कम् सु C.
५ Pâṇ. vii. 2, 103.
६ ससजुषोरुः F.
७ कस्कादिरित्य° F.; सः C. F. and corr. D.
८ खभूः F.; वधूः D.
९ °अधिकारादवग्रहेष्ववसान°D.; °विषये A. (orig. D.).
१० °निपातानां F.
११ सत्वं C.; सिद्धं D.
१२ सत्वं C. F. and corr. D.
१३ न तत्कृतं F.
१४ इति पूर्वपदसंभवेष्यंतर्भूत° F.

ऽचेति ॥ न च क्रमविवक्षायां वीप्सेति[1] संहितायां युक्तो जिक्रामूलीयः। कxको[2] ऽचेति ॥ * ॥ अयसः कुण्डम्। अयस्कुण्डम् ॥ * ॥ सद्यः क्रीणातीति क्विप्। सद्यस्क्रीः। तस्यापत्यमिदं चेत्यण्[3]। एरितीकारलोपः[4]। ञ्णित्यक्कारेजित्यनेनारैच्[5]। तदा विवक्षितार्थाभिधायी। यदा°तु सद्यः क्रीयते क्रयणं वा सद्यस्क्रीस् तच्चभवस्तदा साद्यस्क्रः[6] क्रतुः ॥ अपरे[7] सद्यः क्रियत इति साद्यस्क्रः क्रतुः। तेषां करोतेः स्वादिभ्यः क इति कप्रत्ययः[8]। प्रज्ञादिलक्षणस्वाण् ॥ * ॥ सहकौतस्कुता इति। सह कौतस्कुतेन। सहकौतस्कुताः[9] ॥ सहस्य बहुव्रीहेः स इत्यनेन[10] विभाषितः सः ॥ किमः पञ्चम्या बहुव्रीह्यादिसर्वादिभ्य[11] इत्यादिना तस्प्रत्यये[12] वीप्साभीक्ष्ण्येत्यादिना द्विरुक्तिः[13]। ततः कुतः कुत आगत इति विवक्षायामण्[14]। तच्च सौ वादेरित्यन्ताजादिलोपः[15]। कौतस्कुती[16] ॥ नन्वत्र तत आगत इत्यनेन पञ्चम्यन्तादुच्यमानः प्रत्ययः[17] कथं तसन्तात् स्यात्। अथ तदर्थवृत्तेरपि समुदायात्सुबुत्पत्तावपि भविष्य-

---

१ C. om. from संहितायामपि न क्षतं.

२ कम्को B.C.; कःको D.; कस्को A.F.

३ चेत्यण् F.; cf. Pâṇ. iv. 1, 92.

४ परितो° A. B. C.; यस्येति चेतीकार° D.; cf. P. vi. 4, 148.

५ ञ्लित्य° A.; ञ्लित्यचेसंविजित्यनेनारैभू C.; तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धिः F.; आदिवृद्धिः D.; cf. P. vii. 2, 115.

६ तच्चभवतः° A.; तच्चभवः° D.; °साद्यस्क्रीः C.

७ अपरे पुनराहुः। F.

८ स्वानिभ्य इति° A.; कः प्रत्ययः B. C. D.; cf. Pâṇ. iii. 1, 136.

९ सहकौतस्कुता B. C.

१० बहुव्रीहौ° F.; °सह इत्य° A.; स इत्यनेक° C.; cf. Pâṇ. vi. 3, 82.

११ बहुव्यादिसर्वाभ्य B. C.; बहुव-द्व्यावदिसर्वादिभ्य A.; बहुादिस° F. and corr. D.; cf. Pâṇ. v. 3, 7.

१२ तत्प्रत्यये A.

१३ विभक्तिः D.; cf. Pâṇ. viii. 1, 4.

१४ आगच्छति° D.; विवक्षयामपि B. C.

१५ खैवादेरित्यंता° B.; खैवादिरि° C.; °इत्यन्त्याजादि° A.

१६ कौतस्कुतः A.; कौतस्कुता C.; कोतस्कुती B.

१७ F. adds: उत्पद्यमान इत्यपि पाठः

तीति चेत् । न । क्रकुचेहामाचतसस्त्यविति त्यपा[1] भवितव्यम् । कथमण् । गणपाठादिति ब्रूमः ॥ * ॥ सद्यस्कालेति समस्तमसमस्तं वा । उदा० । सद्यस्कालं युयुत्सुभिः ॥ * ॥ शुनः कर्णः । शुनस्कर्णः । सुक्प्रतिषेधोऽत एवं पाठात्[2] ॥ उदा० । शुनस्कर्णोपमैर्मुक्ता मुष्टिभिश्चक्रपङ्क्तयः[3] ॥ रत्नमतिस्तु शुनस्कर्ण इति वाक्यं[4] समासे तु श्वकर्ण इति प्राह ॥ * ॥ अयस आकर्षकः कान्तोऽयस्कान्तः । ननु[5] क्रकमीत्येव सिद्धः किमर्थोऽस्य पाठः । तस्यैव प्रपञ्चार्थः समस्तार्थः कम्यर्थो[6] वा ॥ उदा० । स चकर्ष परस्वं[7] तदयस्कान्त इवायसम् ॥ * ॥ भासं करोतीत्येवंशीलो विभादेरटि[8] । भास्करः ॥ * ॥ १८ ॥

मेदस्पिण्डतमस्काण्डायस्काण्डाहस्कारास्तथा ।
रजःकर्णीरजस्कर्ण्यौ भ्रातुष्पुत्रदिवस्पती[9] ॥ १९ ॥

मेदसो वसायाः पिण्डो मेदस्पिण्डः ॥ * ॥ तमसः काण्डं तमस्काण्डम् ॥ प्रशस्तं वा तमः । तमस्काण्डम् ॥ उदा० । चपातमस्काण्डमलीमसं नभः[10] ॥ * ॥ अयसः काण्डम् अयस्काण्डम्[11] ॥ प्रशस्तमयो वा । अयस्काण्डम् ॥ * ॥ न जहाति न त्यजति[12] दिनकरमित्यहर्दिवा । तत्करोतीत्येवंशीलो[13] ऽहस्करः ॥ उदा० । अलंचकारास्य वधू-

---

१ क्रकुचेहामुचेतसस्त्यपि नित्यया A.; °त्यपि प्रत्ययो C.; °पिति त्यया B.; cf. Pâṇ. iv. 2, 104, Vârtt. 1.

२ प्रतिषेधात् B. C.; एव पात् D.

३ °क्रचपंक्तयः F.

४ वाक्ये C. (? शुणः कर्ण).

५ नत्वतः C.; cf. Pâṇ. viii. 3, 46.

६ कन्यर्थो B.; कन्यार्था C.; कत्यर्थो F.

७ परस्वं A.; Ragh. 17, 63 (परस्मात् edd.).

८ विभातेरटि B.C.; cf. Pâṇ. iii. 2, 21.

९ मेदस्पिण्ड° हस्कारा° स्कर्णी भ्रातुः पु° A.

१० Śiśup. 1, 38.

११ C. om. from प्रशस्तं.

१२ त्यजतीत्येवं A.

१३ तत्करोत्येवं A. D.

रहस्करः[1] ॥ * ॥ रजसः कर्णी रजस्कर्णी[2]। ङ्कमीत्यादिना नित्यं स्वादेशे[3] प्राप्ते विकल्पार्थः पाठः ॥ * ॥ भ्रातुः पुत्रो भ्रातुष्पुत्रः। च्छतो विद्यायोनिसंबन्धाक्तेष्वित्यनेन[4] षष्ठीसमासे सुक्प्रतिषेधः ॥ * ॥ दिवः पतिः। दिवस्पतिः शक्रः। सुक्प्रतिषेधोऽत एव पाठात् ॥ * ॥ सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालम्। बर्हिष्कपालम्। यजुष्पात्रमित्येकेषां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि षत्वं यथा स्यादिति[5]। परमसर्पिःफलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणं पारायणिका आङ्गः[6]। भाष्ये वृत्तौ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येत्यत्र[7] परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम्[8]। अस्माकं चायमेव पक्षः संमतः ॥

आकृतिगणश्चायम्। तेनापरिगणितशब्दसमूहः। य आकृत्याकारेण[9] लक्ष्यते स आकृतिगणः। अयमर्थः। यथा भास्करादिशब्दः साधुः स्वार्थप्रत्यायने समर्थस्तद्वद्यो[10]ऽन्योऽपि विविधानाच्छिष्टसंमतः स गणेऽस्मिन्प्रणिविष्टः[11] सन् साधुत्वभाग् द्रष्टव्य इति ॥ * ॥ १९ ॥

इति कस्कादिः ॥ * ॥

अहः पतौ गणे पुत्रे पतिपुत्रे च गीर्धुरः।
राज्ञि प्रचेतसो रः स्याद्[12] विसृष्टस्योषसो बुधे ॥ २० ॥

पत्याद्येऽहरादेर्वेत्यनेन[13] विकल्पेन रेफादेशो विधीयते ॥ उषसि

---

१ Śiśup. 1, 58.
२ रजकर्णी A.
३ सादेशे A. C.
४ संबंधातेष्विति त्रनेन F.; Pân. vi. 3, 23.
५ F. om. यथा.
६ °का: प्राङ्: F.
७ °पदस्थेत्यत्र F.; अनुत्तरपादस्थत्यत्र A.
८ C. om. from पारायणिका.
९ यथा आकृत्या आकारेण B. C. F.
१० भास्करादिशः साधुस्वार्थप्रत्ययेते समर्थस्तद्वयो D.
११ °प्रनिविष्टः B. D.; प्रतिविष्टः A. C.; प्रविष्टः F.
१२ प्रचेतसो ज्ञेया D. E.
१३ पत्याद्यहरादे° F.; D. corr. पत्यादिष्वहर°.

राचौ बुध्यते प्रकाशते । उषर्बुधः ॥ उषर्भुदित्यपि श्रीवसुक्रः[1] ॥ शेषं तु सुगमम् ॥ * ॥ २० ॥ इत्यहरादिपत्यादौ ॥

सर्वान्यविश्वोभयनेमयत्तदः किंयुष्मदस्मद्भिभवतत्यदेतदः ।
उभत्वदन्योन्यपरस्परेतराः समः[2] सिमत्वान्यतरेतरेतराः ॥ २१ ॥

सर्वादेर्गणात् । ए । असि । इ । इत्येतेषां स्थाने । सर्वादेरेभ्यः[3] स्मै । स्मात् । स्मिन् । इत्यनेन यथाक्रमं स्मै । इत्यादय आदेशा भवन्ति ॥ सर्व इति संख्याप्रकारकलावद्विषये कार्त्स्न्ये ॥ तत्र संख्याकार्त्स्न्ये । यथा । सर्व आयाता यावन्तो लिखिता दश द्वादश वा[4] त आयाताः । कार्त्स्न्येन समागता इत्यर्थः ॥ प्रकारकार्त्स्न्ये । यथा । सर्वाण्यन्नानि भुक्तानि । सर्वप्रकाराणीत्यर्थः ॥ कलावत्कार्त्स्न्ये । यथा । सर्व ओदनो भुक्तः । यो दत्त ओदनः स सकलो भुक्त इत्यर्थः ॥ सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वस्मिन् ॥ तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् परमसर्वस्मै । इत्यादावपि ॥ असर्वस्मै । इत्यादौ नञ्समासेऽपि स्वार्थापरित्यागात्[5] ॥ तथा हि । य एवाश्वशब्देन वक्तुमिष्टः स एव जात्यादिविकलोऽनश्वशब्देनापि[6] ॥ विश्वादीनामप्येवम् । अतो न सर्वादित्वाघातः[7] ॥ यदा पुनरुपसर्जनीकृतस्वार्थानामर्थान्तरवृत्तित्वं तदा प्रियसर्वायेत्यादौ न स्यात् । एतच्च सर्वादेरिति षष्ठीनिर्देशान्निश्चीयते[8] ॥ * ॥ अन्यस्मै । अन्यत् । पृथ-

---

१ श्रीवशुक्रः A.; श्रावस्तुकः C. F.; D. om. from उषर्भुदि°.

२ सिमः A.

३ सर्वादेरस्यः B.; om. F.; सर्वादेरादेशाः स्युः C.

४ C. om. द्वादश.

५ नसमासे° F.; °सर्वापरि° D.

६ °विकलोत्वमश्व° A.; D. corr. ऽसर्वशब्दे°.

७ सर्वादित्वाघातः । A.

८ षष्ठीति निर्दे° C.

म्वचनो[1]ऽयम् ॥ * ॥ विश्वस्मिन् ॥ * ॥ उभयस्मिन् ॥ * ॥ नेम इति सर्वार्धार्धयोः[2]। नेमस्मिन् ॥ * ॥ यदिति निर्देशे। यस्मिन्। यतते प्रयत्नं करोति। तेनार्थमुद्देष्टुमिति व्युत्पत्त्या उद्देशेऽपि ॥ * ॥ तदिति परोक्षे। तस्मिन्। तनोति विस्तृणाति[3] प्रतिनिर्देशमिति[4] व्युत्पत्त्या निर्देशेऽपि वर्तते ॥ * ॥ किमिति प्रश्नचेपयोः[5]। पृच्छ्यते[6] ज्ञीप्स्यतेऽनेनेति किं प्रश्नवाची ॥ कस्मिन् ॥ * ॥ युष्मदिति प्रत्यक्षे। युष्यते सेव्यत उपचारवतीभिर्वाग्भिरिति। त्वकम् ॥ * ॥ अस्यते क्षिप्यते सत्कार इति। अहकम्[7] ॥ परात्मवाचिनौ युष्मदस्मच्छब्दौ ॥ * ॥ द्वकौ[8] ॥ * ॥ भवतुशब्दः[9] परोक्षे। भवकन्तः[10]। उदिच्च[11] च्छन्दोभङ्गभयान्नोपात्तः[12] ॥ * ॥ त्यस्मिन् ॥ * ॥ एतदिति प्रत्यक्षे। एतस्मिन्। एजति[13] कंपतेऽनेन वचसा सामीप्यवाचिना सत्वमिति व्युत्पत्त्या सामीप्येऽपि[14] ॥ * ॥ उभौ। उभाभ्यां हेतुभ्याम्। उभयोर्हेत्वोः। अस्य पाठः सर्वादेरबित्यनेन[15] सर्वविभक्त्यर्थः ॥ * ॥ त्वदिति समुच्चयवाचकः। त्वकत्[16] ॥ * ॥ अन्योन्यपरस्परशब्दौ क्रियाविनिमये। अन्योन्यस्मै। परस्परस्मै ॥ * ॥ इतरेति पृथगर्थे। इतरस्मिन् ॥ * ॥ समसिमशब्दौ

---

१ अन्यतः। पृथक्त्ववचनो B. C. F.

२ सर्वार्थयोः A.; सर्वाङ्गीर्णयोः। D.; सर्वार्धार्धे C.

३ चीणाति। D.

४ निर्देशमि C.

५ प्रश्नाक्षेपयोः A.

६ काम्यते पृच्छ्यते F.; A. om. from पृच्छ्यते to प्रश्नवाची.

७ A. has only कस्मिन्। त्वकं। अहकं।

८ द्विकौ D.

९ भवच्छब्दः A. D.

१० भवंतः B.; भवतः C.; भवत्कम् D.

११ उदित्तु B. C. F.

१२ °न पठिताः A.; न कृतः। D.

१३ एजते F.

१४ A. om. from एजति.

१५ सर्वादेरचित्य° D. a. m.; सर्वादेरदित्य° F.; C. om. from वचसा सा°.

१६ त्वति व्युत्पत्त्यासामीप्यवत् D.

सर्वार्थे। समस्मिन्। सिमस्मिन्॥ सिमः शक्तः। सितः[1]। अवबद्ध इत्यर्थ इत्येके। सिम इति मर्यादायामित्यपरे॥ *॥ त्वान्यतरशब्दावन्यार्थे। त्वस्मै। अन्यतरस्मै। अस्य त्वस्मादेव गणपाठात्सिद्धिः॥ शाकटायनस्तु यत्तत्किमन्याद् द्वयोर्निर्धार्ये डतरः[2]। वैकाद्बहूनां प्रश्ने डतमश्चेति सूत्राभ्यां डतरडतमौ। अन्यतरान्यतमौ[3] सिद्धौ। ततोऽन्यतरशब्दस्य डतरान्तद्वारेणैव ग्रहणे सिद्धेऽन्यतरग्रहणमन्यतमव्यवच्छेदार्थमित्याह॥ *॥ इतरेतरेति क्रियाविनिमये। इतरेतरस्मै॥ २१॥

एकेदमदसो ज्ञेया डतरो डतमस्तथा।
स्वमज्ञातिधनेऽनास्मि कालदिग्देशवृत्तयः॥ २२॥
[पूर्वापरावरपरा उत्तरो दक्षिणाधरौ[4]।]

एकेति संख्यासहाययोः। एति गच्छति गणनामित्येकः[5]। एति गच्छत्यद्वितीय इति वा[6]। एकस्मिन्॥ *॥ इदमिति प्रत्यये। अस्मिन्॥ *॥ अदस्। इत्यप्रत्यये[7]। अमुष्मिन्॥ *॥ डतरडतमौ प्रत्ययौ। तदन्तः सर्वादिर्भवति। यतरस्मिन्। यतमस्मिन्। ततरस्मिन्। ततमस्मिन्। कतरस्मिन्। कतमस्मिन्। एकतरस्मिन्। एकतमस्मिन्॥ *॥ स्वमज्ञातिधन इति स्वशब्दोऽर्थचतुष्टयवृत्तिस्त्वात्मनि ज्ञातिधनयोश्च रूढितः। अस्य वृत्तिः। यथा हरिशब्दस्य तुरङ्गवानरदर्दुरादिषु।

---

१ ? शक्तः स्मितः A.; शक्तः सितः F.; शक्तेः स्मितः B.; शक्तेः। C.; D. corr. °शक्तः। सिम अव°. ? सिमः = 1. शक्तः 2. सितः *i.e.* अवबद्धः; Sâyana records the meanings सर्वः, सर्वजनः, श्रेष्ठः, शत्रूणां बन्धकः; cf. also Mahîdh. V.S. 23,37.

२ यत्किम° D.; °किमन्याद्वयो निर्धार्ये° A. D.; cf. Pân. v. 3, 92-94.

३ A. om. अन्यतरान्यतमौ.

४ Conjectured to complete metre.

परावराधराः पूर्वदक्षिणावुत्तरापरौ। B. C. F.; पूर्वापरावरधरदक्षिणोत्तर इत्यमी। व्यवस्थायामसंज्ञायां ज्ञेयाः पूर्वादिकार्येण॥ D.; om. A. E.

५ पति धेनुनास्त्रिकालदि गच्छति। गणनामित्येकः D.; om. A.

६ एको गच्छति अद्वितीय° F.; om. A.

७ इति प्रत्यये B. C. F.; D. om. from अदस् to यतरस्मिन्.

आत्मीये तु सर्वत्र विशेषणरूपतया वृत्तिस्तत्रास्य सर्वनामसंज्ञा । स्वे पुत्राः । स्वेषां गृहाणां स्वामी । आत्मीयानामित्यर्थः ॥ स्वस्मै वक्ष्यमानः । आत्मन इत्यर्थः ॥ स्वे पुत्रा[1] इति न पुत्रा ज्ञातयः किंतु पितृव्यमातुलश्वशुरादयः सपरिच्छदाः । स्वे गाव इति न गावो धनं[2] किंतु रूक्मरजतकार्षापणरूपकादिकं[3] धनमुच्यते ॥ ज्ञातिधनयोस्तु न भवति । स्वे रक्षा विधेया । ज्ञातावित्यर्थः ॥ स्वाय स्पृहयति । धनायेत्यर्थः ॥ तथा ज्ञातिधनविशेषणत्वेऽपि स्वशब्दस्य निषेध एव । स्वा ज्ञातयस्तैश्चस्य[4]। स्वे धने रक्षा । आत्मीय इत्यर्थः ॥ अपरे तु स्वस्मै पुत्राय । स्वस्मै गव इति ज्ञातिधनार्थयोः प्रतीतौ कथं न निषेधः । उच्यते । पुत्रगोशब्दयोर्हि सान्निध्यादेतदुभयं गम्यते स्वशब्दात् स्वात्मीयत्वमात्रमिति । स्वाय[5] ज्ञातये । स्वाय धनायेत्यत्र च शब्दान्तरमनपेक्ष्य ज्ञातिधने स्वरूपेणैव स्वशब्देनाभिधीयेते[6] । यद्येवं ज्ञातिधनयोरनुप्रयोगोऽपि नोपपद्यते पर्यायत्वात्[7]। यथा वृक्षशब्दप्रयोगे तरुशब्दस्य । नैष दोषः । पर्यायशब्दो हि यत्रानेकार्थः संदिग्धार्थो वा तत्र तदर्थस्य व्यक्तीकरणार्थः[8] पर्यायान्तरस्यानुप्रयोगो[9] न विरुध्यते । यथाऽर्काद्यनेकार्थवृत्तेर्हरिशब्दस्य प्रयोगे सिंहशब्दस्य । यथा च संदिग्धार्थस्य पिकशब्दस्य प्रयोगे[10] कोकिलशब्दस्य । स्वशब्दस्यायमनेकार्थ इति तत्रासत्यनुप्रयोगे[11] किंविषयोऽयं प्रवृत्त इति संदेहः स्यात् । तन्निरासार्थो[12] युज्यते ज्ञातिशब्दस्यानुप्रयोग इति व्याचक्षते ॥ * ॥

---

१ स्वपुत्रा D.
२ स्वे माचा इति न माचा धनं D.
३ किंतु कनकरजत° F.
४ ज्ञातयस्तैतच्चस्य D.
५ स्वाये D.
६ अभिधीयते A. B.
७ पर्यायशब्दत्वात् F.; om. C.
८ व्यक्तीकरणार्थपर्यायान्तर° B. C.
९ °नुपयोगो A.
१० यथा संदिग्धार्थस्य प्रयोगे A.
११ तत्रासत्यप्रयोगे C.
१२ °निराशार्थो A.

अनाद्यि कालदिग्देशवृत्तय इति । पूर्वादयः शब्दा असंज्ञायां वर्तमाना दिगादिवृत्तयः[१] सर्वादिकार्यभाजो भवन्ति । तदत्र ।

पूर्वापरादिशब्दानां केषांचित् प्रविभागतः ।
सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिर्देशकालयोः ॥

तथा हि । पूर्वापरावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वर्तन्ते । तदवच्छिन्ने देशग्रामारामसभ्रकुभ्रादौ च । तथा हि । पूर्वस्यां दिशि वसति । पूर्वस्या दिश आगतः । पूर्वदिक्संबन्धात्[२] पूर्वा वापी । पूर्वस्यां वाप्यां[३] शीतमुदकम् । तथा पूर्वस्मिन्ग्रामे वने देशे वा सुखवासः[४] ॥ पूर्वः कालो[५] रम्यः । पूर्वकालसंबन्धात् पूर्वो[६] गुरुः । पूर्वस्मिन्गुरौ वसति । पूर्वस्मात्प्रासादादागतः[७] ॥ * ॥ अपरावरपरशब्दत्रयस्य विनापि दिक्कालसंबन्धं देशवृत्तित्वं[८] स्यात् । तथा हि । अपरदेशसंबन्धादपरो[९] ग्रामः । अवरो वा ॥ तस्मिन् परस्मिन् पर्वते वसति । सति संनिकर्षे विप्रकर्षे च सर्वासु दिक्षु तुल्योऽयं व्यपदेशः । ततो न दिगभिसंबन्धवृत्तिः । एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निकटानिकटयोः परावरादिव्यपदेशप्रवृत्तेरेतच्छब्दत्रयापेक्षया[१०] मुख्यवृत्त्या सार्थकं देशग्रहणं न त्वन्यस्य[११] स्वतो देशवृत्तित्वम् । संनिकर्षासंनिकर्षयोर्देशवत्कालोऽप्युपाश्रयः[१२] । ततः परः कालः[१३] । अपरोऽवरो वा । परस्मिन्

---

१ °वृत्तय इति A.
२ सर्वदिक्° A.
३ व्याप्यां C.; वा D.; om. B.
४ देशे वासः C.
५ पूर्वकालो C. F.; पूर्वकाले B.
६ पूर्वको C.
७ °प्रसादादा° C.
८ °संबंधदेश° B. C.
९ अपदेशे सं° D.
१० °प्रवृत्तेरेव शब्द° D.
११ सार्थकदेशग्रहणं न स्वस्य F.
१२ वृत्तित्वं सन्निकर्षयोर्दे° C.
१३ व्यपाश्रयः D.; कालोपुपान्नयः B.
१४ परकालः B. C. F.

काले जातः । अपरस्मिन् । अवरस्मिन् वा[1] ॥ अथ परकालसंबन्धात् परः श्रीहर्षः । अपरकालसंबन्धादपरो भोजदेवः ॥ परः पाणिनिः । अपरः शिवस्वामी[2] ॥ परस्मिञ्श्रीहर्षे भक्त इत्यादि[3] ॥ * ॥ दक्षिणाधरशब्दौ दिशि[4] दिगवच्छिन्ने च कलशादौ वर्तेते[5] न तु काले नापि कालावच्छिन्ने । दक्षिणस्यां दिशि वसति । दक्षिणस्मिन्पर्वते देशे वा तदवच्छिन्ने । तथा हि । अधरस्यां दिशि पर्वतादसति । अधरदिक्संबन्धादधरस्मिन्प्रासादे[6] देशे वा वसति ॥ अनाम्नीति किम् । उत्तराः कुरवः । संज्ञारूपेण रूढो[7]ऽयोत्तरशब्दः । विदेहवर्षवासिनामेकस्यामेव[8] दिशि देवकुरूत्तरवर्षे ॥ दिग्देशकालेभ्योऽन्यत्र[9] । दक्षिणा गाथकाः । प्रवीणा इत्यर्थः ॥ एवम् अधरे ताम्बूलरागः । उत्तरे प्रत्युत्तरे वा शक्तः ॥ दक्षिणायां कृतमतिर्विप्रः । इत्यादिदिग्देशकालवृत्तय[10] इति विस्पष्टो[11]ऽयमर्थनिर्देशः ॥ ननु व्यवस्थायामसंज्ञायामित्येवमुपक्षिप्य स्वाभिधेयापेक्षो[12]ऽवधिनियमो[13] व्यवस्थेति यथान्यैर्व्याख्याता[14]। दुरवबोधत्वात्[15] ॥ ननु । स्वेषां चैव परेषां च[16] जायन्ते कथ्यसंपदः । चीणाः परे[17] शक्तवः । इत्याङरपरे । इत्यादिप्रयो-

---

१ °वा परस्मिन् परस्मिन् काले जातः° B.; °वास्मिन् परस्मिन् काले° C.; °वा परस्मिन् अपरस्मिन् काले जातः । अपरस्मिन वा । A.

२ अवरः D. and corr. क्षीरस्वामी ।

३ अपरस्मिञ्° B. C. D.; °हर्षभक्त° A. B.; °हर्षसक्त° C.; °हर्षे मक्त° D.; °इत्यादिः B. C.

४ हि दिशि F.; दिश B.

५ वर्तते B. C.

६ °अवरस्मिन्° A.

७ संज्ञारूपेणारूधो F.

८ °वर्षावा° C.; °वासिनामेव B.

९ ऽन्यत्र C.

१० इत्यादिदिग्° B. C. F.; इत्यादिग्° D.

११ इति स्पष्टो B. C. F.

१२ स्वाधिभिधे° B.

१३ °धेयापेक्षाविधिनियमो F.

१४ व्याख्यातः A. B. C.

१५ दुरवरोधत्वात् A.

१६ वा A.; चैव D.

१७ चीणापरे B. C.

गेषु कथं जसादीनां सर्वादिकार्यविधिः । न ह्यत्र दिग्देशाद्यवच्छेदोऽस्तीति[1]। उच्यते । सारूप्योपचाराच्छिष्टाभीष्टेश्च न[2] दुष्टता ॥ २२ ॥

अन्तरं चोपसंव्याने बहिर्योगे तथापुरि ॥ २३ ॥

उपसंव्यान इति । उपसंवीयत आच्छाद्यते यत्तदित्युपसंव्यानम् । यद्वा । संवीयतेऽनेनेति संव्यानम् । तस्य समीपम् उपसंव्यानम् । तस्मिन् ॥ बहिर्योग इति । बहिरित्यनावृतो देशः । तेन योगो बहिर्योगः । एतस्मिंश्च पूर्वर्जिते[3] ऽन्तरशब्दः सर्वादिर्भवति ॥ अन्तरस्मै शाटकाय[4] । वस्त्रान्तरेणावृतायेत्यर्थः[5] ॥ अन्तरस्मै गृहाय । बाह्याय चाण्डालगृहायेत्यर्थः[6] ॥ अपुरीति किम्[7] । अन्तरायां पुरि वसति । बाह्यायामित्यर्थः ॥ अयमनयोरन्तरे तापसः प्रतिवसतीत्यादौ मध्यवृत्तित्वेन न भवति[8] ॥ २३ ॥ इति सर्वादिः ॥

त्यत्तद्यदिदं युष्मद्भ्येकादः स्यादयो भवत्वेतत् ।
अस्मत्किमौ च विबुधैर्विज्ञातव्यौ त्यदादिगणे ॥ २४ ॥

एषां त्यदादित्वे यथास्थानं प्रयोजनं द्रष्टव्यम्[9] ॥ इति त्यदादिः[10] ॥

यस्कोत्कासवशिष्टकुत्सखरपाः[11] कुड्प्रचिजङ्गारथाः[12]
पर्णाटोपरिमेखली[13] विषपुटद्व्याङ्गिरोविश्रयः ।

---

१ भवतीति F.
२ क सारू° शिष्टाभीष्टेवतन दुष्टता क D.; शिष्टाभीष्टेन F.—? śloka.
३ पूर्ववर्जिते C.
४ शाकटाय A.
५ नवमुन्नेरेणावृतायें° D.
६ चंडाल° A.; B. C. om. अपुरीति किम्.
७ F. om. अपुरीति किं.
८ °त्वे न भवति A. D.; मध्यावृत्तत्वे न° B. C.; मध्यावृतत्वेन न° F.
९ Om. F.; यथास्थानप्र° A.
१० D. E. om. from त्यत्तद्यदिदं.
११ °वसिष्ठ B. C.; खरप D. E.; खरपाः B.
१२ चुड्प्रचि° F.
१३ °मेषली B.

पिण्डीजङ्घभलन्दनौ[1] च भडिलः कर्णाटकर्णाढकौ[2]
लह्योभण्डिलशीर्षमायभृगवो रक्षोमुखो वर्षुकः ॥ २५ ॥

यस्कादयः शब्दाः स्वगलपर्यन्ता[3] यस्कादिभ्योऽपत्य इत्यनेन सूत्रेण[4] विहितापत्यप्रत्ययस्फुगभाजो[5] भवन्ति बह्वृचेऽस्त्रियाम् ॥ यस्कति निगृह्णाति पापमिति यस्क ऋषिः । तस्यापत्यानि यस्काः । शिवादिपाठादुत्पन्नस्याणः ॥ * ॥ उत्कसतीत्युत्कासः । तस्य[6] । उत्कासाः । अत इञः[7] ॥ * ॥ वशिषु तिष्ठतीति वशिष्ठः । तस्य वशिष्ठाः[8] ॥ * ॥ कुत्साः । ऋष्यणः ॥ * ॥ खरान्यातीति खरपः । तस्य खरपाः । नडादिफणः[9] ॥ * ॥ कुड्रेः कुड्रयः[10] । गृष्ट्यादिढञः[11] ॥ * ॥ अत्ति ग्रसते सर्वविद्या इत्यत्रिः । तस्य । अत्रयः । इतोऽनिञ इत्यनेन विहितस्य ढणः[12] ॥ * ॥ जङ्घे एव रथो यस्य स जङ्घारथः । तस्य जङ्घारथाः ॥ अन्ये । जङ्घे एवरथो यस्य स जङ्घेरथः । निपातनात्सुपः[13] स्फुगभावः । तस्य जङ्घेरथा इत्याङ्गः ॥ * ॥ पर्णार्यमटतीति पर्णाटः । तस्य पर्णाटाः ॥ * ॥ उपरि ग्रीवायां मेखला यस्य तस्योपरिमेखलाः ॥ * ॥ विषं पुटे[14] ओष्ठयोर्यस्य स विषपुटो दुर्भाषी[15] । तस्य विषपुटाः ॥ एभ्योऽत इञः ॥ * ॥

---

१ पिंडाजंघ° C.

२ भडिकर्णाटकौ A.; भडिलः कर्णाटकौ D.; °कर्णाटकर्णाटकौ लह्यो C.

३ स्यगिलपर्यंता F.; om. A.; शब्दा गलपर्यंता B. C.

४ Cf. P. ii. 4, 63 यस्कादिभ्यो गोत्रे.

५ विहितापत्यस्य स्फु° A.; °प्रत्ययाः स्फुगभाजो C.; °प्रत्ययभाजो corr. D.

६ तस्यापत्यानि C.; उत्कसतीत्युत्काश्: °उत्काशाः D.

७ इञ् C. F. In the following also one or other MS. generally read the nom. of the affix instead of the genitive; supply स्फुक्.

८ वशिषु° वशिष्ठः । तस्य वसिष्ठाः । B. C.; A. om. कुत्साः.

९ नडादण् C.; नकादिपण: D.; °पण: A. B.; °यण: F.; cf. under śl. 232.

१० कुड्रेः कुड्रयः F.

११ °ढण: MSS.; cf. śl. 226.

१२ विहतस्य° A.; विहितढण: B. F.; विहितढण् C.; cf. Pâṇ. iv. 1, 122.

१३ F. om. निपातनात्सुपः.

१४ विषपुटे B.

१५ दुर्भाष: D.; B. C. om. from स.

द्रुहि साधुर्द्रुह्यः । तस्य द्रुह्याः । शिवाद्यण: ॥ * ॥ अङ्गिरा बृहस्पति-पिता । तस्य । आङ्गिरसः । ऋष्यण: ॥ * ॥ विश्वेर्विश्रयः । गृष्यादि-ढञ:[1] ॥ * ॥ पिण्डीयुक्ते जङ्घे[2] यस्य तस्य पिण्डीजङ्घाः[3] । अत इञ: ॥ * ॥ भलन्दनस्य भलन्दनाः । शिवाद्यण: ॥ कलन्दनेति[4] भोजः ॥ * ॥ भडिलस्य भडिलाः । अश्वादिभ्यस्य[5] ॥ * ॥ कर्णाटस्य कर्णाटाः ॥ * ॥ कर्णस्याढकं यस्य स कर्णाढकः । तस्य कर्णाढकाः[6] । आभ्यामत इञः ॥ * ॥ लह्यस्य लह्याः । शिवाद्यण:[7] ॥ * ॥ भण्डिलस्य भण्डिलाः । अश्वादिभ्यस्य[5] ॥ * ॥ श्रीर्षं मिनाति । श्रीर्षमायः । तस्य श्रीर्षमायाः । अत इञः[8] ॥ * ॥ अशुभकर्माणि तपसा भृज्जतीति भृगुः शुक्रपिता[9]। तस्य भृगवः । ऋष्यण: ॥ * ॥ रुचस इव मुखमस्य स रुचोमुखः । तस्य रुचोमुखाः ॥ * ॥ वर्षतीत्येवंशीलो[10] वर्षुकः । तस्य वर्षुकाः ॥ आभ्यामत इञः ॥ २४ ॥

वशीकपर्णाढकमिच्छका[11] बहिर्-
योगोऽजवस्तिस्तृणकर्णवर्ष्मकौ ।
पटाकयुक्तौ बकसक्थगोतमौ[12]
स्यात् क्रोष्टुमायः कटुमन्थमिचयू ॥ २६ ॥

वशीकस्यापत्यानि[11] वशीकाः[11] ॥ * ॥ पर्णस्याढकं यस्य स पर्णाढकः । तस्य पर्णाढकाः ॥ * ॥ मिच्छतीति मिच्छकः । तस्य मिच्छकाः ॥ * ॥

---

१ °ढण: A. B. D. F.; गृष्याद्यण् C.; cf. śl. 226.
२ पिण्डायुक्ते C. D.; जंघो A.
३ पिंडाजंघाः C.
४ कलद्नेति C.
५ °ञ्यस्य A. B. D. F.; अश्वादिभ्यश्च C.; cf. śl. 239 (Pân. फञ्).
६ °टकं° कर्णाटकः° कर्णाटकाः C.
७ शिवाद्याण: B.; शिवाद्यण् C.
८ आभ्यामत इञः F.
९ Om. F.
१० °शीलो यं C.
११ वशाक° C.
१२ °युक्ता° C.; °गौतमौ A. C F

बहिर्योगो यस्य स बहिर्योगः। तस्य बहिर्योगाः॥ अन्ये तु। अहिना योगो यस्येति। अहिर्योगः। गणपाठाद्रेफ इत्याङ्ः॥ *॥ अजवस्तयः[1]। गृध्यादिढञ्रः[2]॥ *॥ ह्लणकर्णाः। शिवाद्यणः॥ *॥ वर्ष्मकाः[3]॥ पटाकाः॥ बकसक्थाः[4]॥ एभ्योऽत इञ्रः[5]॥ *॥ गोतमस्य गोतमाः[6]॥ ह्यण्यणः॥ *॥ क्रोष्टारं मिमीते[7]। क्रोष्टोरिव मायाऽस्येति वा। क्रोष्टुमायः। तस्य क्रोष्टुमायाः॥ *॥ कटु[8] मन्थातीति कटुमन्थः। तस्य कटुमन्थाः॥ अपरे कटुकमन्थ इत्याङ्ः। अन्यस्तु[9] कटुक मन्थकेति पृथक् शब्दद्वयमिदमित्याह॥ आभ्यामत इञ्रः॥ *॥ मित्रयोर्मित्रयवः[10]॥ औत्सर्गिकस्याणः॥ २६॥

क्रोष्टुपादसदामन्तायःस्थूणकृशभण्डिताः।
पदकः[11] कषको हारः कम्बलात् स्थगलस्तथा[12]॥ २७॥

क्रोष्टोरिव पादौ यस्य स क्रोष्टुपादः। पाठसामर्थ्यात् पादस्य समासान्ते[13] लुग्न भवति। क्रोष्टून्पादयति निष्कासयतीति[14] वा। क्रोष्टुपादः। तस्य क्रोष्टुपादाः॥ क्रोष्टुमानमिव[15] मानं यस्य स क्रोष्टुमान इति केचित्॥ *॥ सदामत्तस्य सदामत्ताः॥ आभ्यामत इञ्रः॥ *॥ अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः। तस्यायःस्थूणाः॥ शिवाद्यणः॥ *॥

---

१ अजवस्तयः A. D.; अजवस्ताः तस्याजवस्ताः C.; D. om. to वकसक्थाः.
२ °ढणः MSS.; cf. sl. 226.
३ वर्ष्माकाः B.
४ वकसक्थाः A.
५ इञ् C.; B. C. add शब्दा एते.
६ गौतमस्य गौतमाः A.
७ क्रोष्टुं मिमीते D.F.; क्रोष्टुवत् मिमीते शब्दायतो। A.
८ कटुं F.
९ अपरे कटुमंथक इत्याङ्ः। भोजस्तु D.
१० B. om. मित्रयोर्.
११ पादकः E.
१२ कंबलाश्च° B.; हारकंबलाश्चागल° C.; स्थगिल° F.
१३ समासांतो A. B. C. D.
१४ निःकाश्रयतीति A.; निष्काश्र°D.
१५ क्रोष्टुर्मान° D. F.

क्षुण्णस्य क्षुण्णाः । अत इञः ॥ * ॥ भण्डितस्य भण्डिताः । अश्वादिभ्यस्फञ्[1] ॥ * ॥ पदं वेत्त्यधीते वा । पदकः । तस्य पदकाः ॥ * ॥ कषतीत्यौणादिके[2] ऽके । कषकः । तस्य कषकाः ॥ कडम इति भोजः ॥ * ॥ हारः कम्बलादिति[3] कम्बलपूर्वो हारशब्दो ज्ञेयः ॥ कम्बलं हरतीति[4] कम्बलहारः । तस्य कम्बलहाराः[5] ॥ * ॥ स्थगतीति स्थगेरौणादिकेऽलप्रत्यये । स्थगलः । तस्य स्थगलाः[6] ॥ एभ्योऽत इञः ॥ * ॥ एवं पुष्करसच्छब्दस्य बाह्वादीञः[7] स्नुग् द्रष्टव्यः ॥ अन्ये तु भृगुकुत्सवशिष्ठगोतमाङ्गिरोऽत्रेरिति[8] सूत्रं पृथग्विदुः । तेषां मते यञादित्वाद्[9] यञादेर्द्वेकेषु षष्ठ्यास्त्पुरुष[10] इत्यनेन भृगुकुलं भार्गवकुलमित्यादि सिध्यति ॥ २७ ॥ इति यस्कादिः ॥

उपकलमकौ पिष्टोदङ्कौ कुषीतककर्णकौ
कमककलशीकण्ठौ[11] कृष्णाजिनानुपदौ तथा ।
बधिरकखरीजङ्घावेतौ वटारकपर्णकौ
गडुकजतुकौ लेखाभ्रूश्च प्रतानपतञ्जलौ ॥ २८ ॥

उपकादयः शब्दा[12] वोपकादेरित्यनेन सूत्रेणापत्यप्रत्ययस्नुग्भाजो[13] वा भवन्ति ॥ उपकस्यापत्यानि । उपकाः । औपकायनाः[14] ॥ * ॥

---

१ See Note 5, page 55.
२ कथयतीति° A.
३ हारकंबला° C.
४ F. om. from कम्बलं.
५ कंबलाहारः C.
६ स्थागलाः C.
७ बह्वादिपाठात् लुग् C.
८ °गोतमांगिरोतिरिति A.; °वशिष्ठांगिरोगोतमेभ्य इति D.; cf. P. ii. 4, 65; Kât. ii. 4, 7.
९ यञादित्वात् A. B. F.; याञादित्वात् C.
१० Cf. Pân. ii. 4, 64 Vârtt.; D. om. from तेषां मते to end.
११ कमकाकल° B. C.
१२ शब्दाश्चोप° C.; शब्दा भवङ्गकपर्यंता D.; शब्दाः अबंधकपर्यंता F.
१३ °प्रत्ययाश्च लुग्भाजो C.
१४ उपकायनाः C.

लमकाः । लामकायनाः ॥ नडादिफणः फुक्[1] ॥ * ॥ पिष्टस्य पिष्टाः । पैष्टायनाः[2] ॥ * ॥ उदङ्कस्य । उदङ्काः । औदङ्कयः । अत इञः ॥ * ॥ कुष्णाति भवबन्धनादात्मानमिति[3] कुषीतको नाम मुनिः । तस्य कुषीतकाः । कौषीतकयः[4] ॥ * ॥ कर्णयतीति कर्णकः । तस्य कर्णकाः । कार्णकयः[5] ॥ * ॥ कमेरौणादिकेऽके[6] कमकः । तस्य कमकाः[7] । कामकयः ॥ * ॥ कलश्री कण्ठे यस्य तस्य कलश्रीकण्ठाः । कालश्रीकण्ठयः[8] ॥ * ॥ कृष्णमजिनं यस्य तस्य कृष्णाजिनाः । कार्ष्णाजिनयः ॥ * ॥ अनुगतं पदं यस्य तस्य । अनुपदाः । आनुपदयः ॥ * ॥ बन्धेः[9] किरः । बधिरः । बधिर एव बधिरकः[10] । तस्य बधिरकाः । बाधिरकाः[11] । शिवाद्यण: ॥ भोजस्तु बधिरकाः । बाधिरकय इत्याह ॥ * ॥ खरी जङ्घे यस्य तस्य[12] खरीजङ्घाः । खारीजङ्घयः ॥ * ॥ वटारको वैश्रवणभक्तः[13] । तस्यापत्यानि वटारकाः[14] । वाटारकयः ॥ * ॥ पर्णानि करोतीति पर्णकः । तस्य पर्णकाः । पार्णकयः ॥ * ॥ गडुकस्य गडुकाः । गाडुकयः ॥ * ॥ जतुकस्य जतुकाः । जातुकयः ॥ * ॥ लेखाकारे भ्रुवौ यस्य स लेखाभ्रूः । तस्य लेखाभ्रुवः । लैखाभ्रेयाः[15] । भ्रूभ्रादिढणः ॥ * ॥

---

१ °पण:° A. B. and orig. D.; यण:° F.; नडादित्वात्फुक् C.

२ पिष्टायना: A. B. C. F.; D. corr. पैष्टायनाः.

३ कुष्णाति बंधनाद्° A. D.

४ कुषीतकयः A.; कौषीतकयः D.

५ कर्णकयः A.

६ Om. C.; °औणादिको के B.; ऽकि F.

७ कामका: C.; om. B.

८ कलसी° कलसीकंठाः । कालसीकंठयः A. B. C. (but श्र in the text).

९ बधे: A. B. C. D.; °किरौ D.; cf. also Un. S. 1, 52.

१० A. om. बधिर एव.

११ तस्य वधिराः । वाधिरकाः । A. D.; तस्य बाधिरकाः । बधिरकाः । F.

१२ Om. B. C.

१३ वैश्रवणः भक्तः B.

१४ Om. B. C.

१५ लेखाभ्रेयाः F.; लेखाभ्रेयः A.; लेखाभ्रेर्यः D.; लेखाभ्रुयः B. C. (see śl. 219).

प्रतानस्य प्रतानाः । प्रातानयः[1] ॥ * ॥ पतञ्जलति घनीभवति[2] । पतञ्जलः । अत एव निपातनान्तकारस्य मकारः[3] । तस्य पतञ्जलाः । पातञ्जलयः[4] ॥ भोजस्तु पतञ्जलिशब्दमिकारान्तं[5] मन्यमानः पतञ्जलयः । पातञ्जलाः[6] । औत्सर्गिकाणः सुकीत्याह[7] ॥ २८ ॥

श्लाथलाडारककृष्णपिङ्गलाः
कठेरणिः[8] पिङ्गलकः कमन्दकः ।
निदाघचूडारककृष्णसुन्दराः[9]
सुपिष्टपिञ्जूलकवर्णकास्तथा ॥ २९ ॥

श्लथे स्थलमस्य । श्लाथलः । सकारलोपो दीर्घश्च निपातनात् । तस्य श्लाथलाः । श्लाथलयः ॥ थलाथल[10] इत्यन्ये ॥ * ॥ अडतीति । अडारकः[11] । तस्य । अडारकाः । आडारकयः ॥ * ॥ कृष्णश्चासौ पिङ्गलश्च । कृष्णपिङ्गलः । तस्य कृष्णपिङ्गलाः । कार्ष्णपिङ्गलयः ॥ * ॥ कठेरणेः[12] कठेरणयः । काठेरणाः[13] ॥ वामनस्त्वीकारान्तं मन्वानः कठेरण्य इत्याह[14] । अचाणः । अन्ये कठेरणेत्याङ्गः[15] ॥ * ॥ पिङ्गलकस्य पिङ्गलकाः । पैङ्गलकयः ॥ पिञ्जलक[16] इति शाकटायनः ॥ * ॥ मन्द

---

१ प्रतानयः B.
२ पूतीभवतीति F.
३ नकारः A. (पतत् + जल).
४ Om. A.
५ °शब्दमकारांतं B. C.
६ D. om. from पतञ्जलति.
७ स्रकित्याह D.; सुगित्याह F.; °कोण् । लुगित्याह C.
८ कष्टेरणिः E.
९ निर्दाघ° F.
१० थलाथल B.
११ आडारकः A.; अडतीति अडः इयर्त्ति आरकः कर्मधारयसमासे अडारकस् D.
१२ कठेरणः D.
१३ ? काठेरणयः F. cf. śl. 318; कवेरणेः कावेरणायः । कवेणाः । D.
१४ कठेरणीत्याह C.; कावरण्य° D.; काठेरण्य° F.
१५ ? कठेरतेत्याङ्गः A.; कठेरितेत्याङ्गः B.; कठेरित्याङ्गः C.; कावेरिणमित्याङ्गः D.; कठेरिमित्याङ्गः F. (? कठेरिण । इत्याङ्गः cf. śl. 318 com.).
१६ पिंजतेक C.

एव मन्दकः । के शिरस्यात्मनि वा मन्दकः । कमन्दकः । तस्य कमन्दकाः । कामन्दकयः ॥ * ॥ निर्गतो दाघो यस्मात् स निदाघः[1] । तस्य निदाघाः । नैदाघयः[1] ॥ * ॥ चूडारकस्य । चूडारकाः । चौडारकयः ॥ वडारक[2] इति भोजः ॥ मटारक इति वामनः ॥ * ॥ कृष्णश्चासौ सुन्दरश्च । कृष्णसुन्दरः । तस्य कृष्णसुन्दराः । कार्ष्णसुन्दरयः[3] ॥ * ॥ शोभनं पिष्टं यस्य स सुपिष्टः । तस्य सुपिष्टाः । सौपिष्टाः । शिवाद्यण: ॥ * ॥ पिञ्जूलकस्य पिञ्जूलकाः । पैञ्जूलकयः ॥ * ॥ वर्णयतीति वर्णको गणकः । तस्य वर्णकाः । वार्णकयः ॥ २९ ॥

मसुरकर्णपदञ्जलजन्तुका
ऽनभिहितप्रतिलोमकपिष्टलाः[4] ।
जतुरकः कशकृत्तसुधायुकौ
जटिलकश्च मदाघकवन्नकौ ॥ ३० ॥

मसुर इव कर्णावस्य मसुरकर्णः । तस्य मसुरकर्णाः । मासुरकर्णाः[5] । शिवाद्यण: ॥ अपरे मसूराविव कर्णावस्य । मसुरकर्णः[6] । निपातनाद् ह्रस्व इत्याहुः ॥ मयूरकर्णमपरे[7] पठन्ति ॥ * ॥ पदञ्जलस्य पदञ्जलाः । पादञ्जलयः ॥ * ॥ जायत इति जन्तुः । ततः के जन्तुकः । तस्य जन्तुकाः । जान्तुकयः ॥ * ॥ अभिपूर्वस्य हिनोतेर्दधातेर्वा क्ते नञि च । अनभिहितः । तस्य । अनभिहिताः । आनभिहितयः ॥ केचिद् अभिहितेति नञा विना पठन्ति । तत्राऽभिहिताः । आभिहितयः ॥ * ॥ प्रतिगतानि लोमान्यस्य । प्रतिलोमः । प्रत्यन्ववात्[8] साम-

---

१ निर्दाघः °निर्दाघाः °नैर्दाघयः F.
२ ? Thus C. D.; चडारक A. B. F. (cf. वटारक sl. 28).
३ कार्ष्णसुन्दरीयाः A.; सुंदरण: B.
४ मसुरः क° - - - कपिषुकाः । B.; °प्रतिलोमकनिष्टलाः C.
५ Om. C.
६ मसूराविर कर्णाः निपात° A.
७ मयूरकर्णानपरे B. C.; मयूरकर्ण अप° A.
८ प्रत्यन्वयात् A.; °प्रतिलोमप्रत्यात् C.; केचिद्भिहिप्रत्यन्ववात् D.

लोम्न इत्यत्[1] समासान्तः । प्रतिलोमाः । प्रातिलोमयः ॥ * ॥ कपीनां स्थलमिव[2] स्थलमस्य । कपिष्थलः । तस्य कपिष्थलाः । कापिष्थलयः ॥ केचित् कपिष्थलाः । कापिष्थलायनाः । नडादिफणंन्तमुदाहरन्ति[3] ॥ * ॥ जतुरकस्य जतुरकाः । जातुरकयः ॥ * ॥ कशाभिः[4] क्षुन्नति । क्षुतेः क्से । ड्याट्ले च[5] क्षुस्य बङ्कलमित्यनेन क्षुस्वे । कशक्षुत्नः[4] । तस्य कशक्षुत्नाः[4] । काशक्षुत्नयः[4] ॥ वामनस्तु कसक्षुत्नेत्याह[6] ॥ * ॥ सुधायुकस्य । सुधायुकाः । सौधायुकयः ॥ * ॥ जटाः सन्त्यस्य जटिलः । के जटिलकः । तस्य जटिलकाः । जाटिलकयः ॥ शाकटायनस्तु शिवाद्यणन्तमाह ॥ * ॥ मदेनाघं यस्य स मदाघः । तस्य मदाघाः । मादाघयः ॥ * ॥ कवृ वर्ण इत्यस्य क्विपि कव् । कव् अन्ते यस्य[7] स कवन्तकः । तस्य कवन्तकाः । कावन्तकयः ॥ एभ्योऽत इञ्[8] ॥ ३० ॥

कमन्तकः कदामत्तः खरीखभ्रष्टकौ[9] तथा ।
अपजग्धानुलोमौ च दामकण्ठोऽप्यबन्धकः ॥ ३१ ॥

कमु कान्ताविति[10] । कम् अन्ते यस्य स कमन्तकः । तस्य कमन्तकाः । कामन्तकयः ॥ * ॥ कदामत्तस्य कदामत्ताः । कादामत्तयः[11] ॥ * ॥ खरी रासभी । तां खनतीति विचि खरीखा[12] ।

---

१ इत्यत्र स० A.; इत्यत्समा० D.; इति समासांतः C.; cf. P. v. 4, 75.

२ कपिस्थल० D.

३ °पणंत० A. B.; °यणंत० D. F.; नडाद्यणंत० C.

४ कसाभिः० कसक्षुत्नः etc. A.

५ द्याट्। इत्वेव A.; ड्याड्त्वे च B.C. (? ड्याड्०); कत्वे घा इत्वेवङ्स्व D.; क्षुतेः कत्वे इत्वे च F.; cf. P. vi. 3, 63, 64.

६ कशक्षुत्वे० B. C.; कशक्षुत्स्य इत्याह F.

७ कवं अंते यस्य C.

८ इञ् B. C.; अपत्ये इञ् D.

९ खरीखणभ्रष्टकौ F.

१० विवि० B. C.; विचि कमु कमु अंते० A.

११ कदामंतस्य कदामंताः कादामंतयः । B. C.

१२ खरीखाणः । A.; खरीखण F.

तस्य खरीखाणः । खारीखणाः[१] ॥ सामान्याणः[२] ॥ * ॥ भ्रष्टकस्य भ्रष्टकाः । भ्राष्टकयः ॥ * ॥ अपपूर्वस्यादेर्जग्धादेशे । अपजग्धः । तस्यापजग्धाः । आपजग्धयः[३] ॥ भोजस्त्वपदग्धेत्याह[४] ॥ * ॥ अनुलोमस्य । अनुलोमाः । आनुलोमयः ॥ वामनस्तु गणपाठात् समासान्ताभावेऽनुलोमानः । प्रतिलोमानः कुमारा इत्याह ॥ * ॥ दाम कण्ठे यस्य स दामकण्ठः । तस्य दामकण्ठाः । दामकण्ठयः ॥ * ॥ बन्धं करोतीति बन्धकः । न बन्धकोऽबन्धकः । न विद्यते बन्धोऽस्येति वा । अबन्धकः । तस्य । अबन्धकाः । आबन्धकयः ॥ अबद्धक इत्येके[५] ॥ एभ्योऽत इञः ॥ ३१ ॥ इत्युपकादिः ॥

तिककितवौरसलङ्कटकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः कथिताः ।
उपकलमकाश्च वह्वरभरडीरथपफकनरकाश्च ॥ ३२ ॥

तिककितवादयस्तिककितवादी[६] द्वन्द्व इत्यनेन बह्वल्वापत्यप्रत्ययलुग्भाजो[७] भवन्ति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च[८] । तिककितवाः । अत्र तिकादेरित्यनेन[९] विहितस्य फिञः लुक्[१०] ॥ * ॥ औरसायनयश्च लाङ्कटयश्च[११] । औरसलङ्कटाः । अत्र तिकादिफिञोऽत इञ-

---

१ खरीखणाः B.; खारीखाणाः C. D.; तस्य खरीखाणाः । खरीखणः । F.

२ सामान्यणः D.; सामान्येण.

३ अपजग्धयः A.; अपजग्धस्तस्याऽपजग्धस्तस्यापजग्धाः । आपजग्धयः । F.

४ Thus B. C.; °अपजग्वेत्याह A. B. (but both ग्व for ग्ध before).

५ ? अदद्दक° A. B. C.; °इत्यन्ये F.

६ तिककितवादयः पृथोर्व्वककुभपर्यन्तास्तिककितवादी D.

७ बह्वल्वापत्यप्रसु° A.; °प्रत्ययाश्च लुग्भाजो C.

८ तिकायनाश्च कैतवायनाश्च A.; तैकायनश्च कैतवायनश्च B. C.; तिकस्य कितवस्य वा अपत्यानि बहवः कुमारास्तिककितवाः । D. [cf. śl. 229 and Pâṇ. iv. 1, 154.

९ अप्रतिकादेरि° B. C. F.; अत्र विका° D.

१० पिञस्लुक् A.; फिञो लुक् C.; फञस्लुक् D.; पिञः स्लुक् B.

११ औरसायनाश्च A. B. C. F.; औरसायश्च° D.; °लांकटायश्च A.

श्च[1] ॥ * ॥ कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णसुन्दरयश्च[2]। कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः। अत्र इञः ॥ * ॥ औपकायनाश्च लामकायनाश्च[3]। उपकलमकाः। नडादिफणः[4] ॥ * ॥ वाङ्गुरयश्च भाण्डीरथयश्च। वङ्गुरभाण्डीरथाः ॥ वङ्गुर[5] इत्यन्ये ॥ * ॥ पाफकयश्च नारकयश्च। पफकनरकाः। अत इञः ॥ पफको विकत्थनः ॥ अनुकरण इत्यन्ये। पफ करोतीति पफकः ॥ ३२ ॥

बकनखगुदपरिणद्धाः शण्डिलकशकृत्खलङ्कशान्तमुखाः।
प्रहितनरकोञ्जककुभाः प्रोक्ता भ्रष्टककपिष्ठलाश्चाच ॥ 33 ॥

बाकनखयश्च गौदपरिणद्धयश्च[6]। बकनखगुदपरिणद्धाः। आभ्यामत इञः ॥ * ॥ शाण्डिल्याश्च[7] काशकृत्खलयश्च। शण्डिलकशकृत्खलाः[8]। अत इञः। बह्वृषु यञो लुक् सिद्धेवेञो नित्यं स्त्रुगर्थं वचनम्[9] ॥ * ॥ लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च। लङ्कशान्तमुखाः[10]। अत्रात इञः ॥ शं सुखं तनोतीति शांतनं मुखमस्येति शांतनमुख[11] इत्यन्ये ॥ * ॥ प्राहितयश्च नारकयश्च[12]। प्रहितनरकाः ॥ * ॥ औञ्जयश्च काकुभाश्च। उञ्जककुभाः। अत्रात इञः शिवाद्यणश्च ॥ * ॥ भ्राष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च[13]। भ्रष्टककपिष्ठलाः। अत इञः ॥ ३३ ॥

---

१ तिकादिपित्रो° A. B.; °फत्रो° D.; °इत उत्रश्च C.

२ कर्णाजिनयश्च कार्णसुंदरयश्च A.; °कार्णासुंदरयश्च D.

३ औपकानाश्च लामकानाश्च° A.

४ °यणः A. F.; °पणः B.; °फुकः D.; नडादिभ्योण C.

५ वंथर C. F.

६ गौदपिरिणद्वयश्च B.

७ शुंडिलाश्च A. B. C. D.; शाण्डिलाश्च F.; cf. गर्गादि sl. 248.

८ कासङ्क° शुंडिलकस°. D. (श in the text).

९ वङ्गपयत्रो लुक्° स्त्रुगर्यवचनम्। A.; यत्रो लुक्। लुकि सिद्धेऽपि नित्यं स्त्रु° F.

१० शांतमुखश्च° C.; °लंकाशांत° A.

११ शंतानं° शंतानमुख D.

१२ नारकायश्च B.; वारकयश्च° A.

१३ कपिष्ठलश्च A.; कापिष्टलायश्च D.

दशेरकाग्निवेशेभ्यो गडेरकदशेरकाः ।
कृष्णेभ्यः सुन्दराः प्रोक्ताः ककुभश्च[1] पृथोर्जकात् ॥ ३४ ॥

दंशनशीलो दशेरः । सर्पः सारमेयश्च । स्वार्थे के सति तस्यापत्यानि । गडति सिञ्चति पर्वताङ्गमिति गडेरो निर्झरः[2] । तद्योगात्कुत्वे गडेरः । तस्यापत्यानि । दाशेरकयश्च गाडेरकयश्च[3] । दशेरकगडेरकाः । अत इञः ॥ * ॥ अग्निवेशाश्च दाशेरकयश्च[4] । अग्निवेशदशेरकाः[5] । यञः पूर्वेणैव लुक् सिद्धा ॥ परपदस्थदाशेरकिशब्दोपसंग्रहार्थं त्रिहोपादानम्[6] ॥ * ॥ कार्ष्णयश्च सौन्दरयश्च । कृष्णसुन्दराः । अत इञः ॥ * ॥ पार्थोर्जकयश्च काकुभयश्च । पृथोर्जककाकुभाः । अत इञः ॥ ककुभशब्दस्य[7] ग्रिवादौ पाठः प्रायिकः ॥ पृथां पृथिवीमूर्जयति वर्धयति । पृथोर्जकः । पृथगूर्जक इति वा[8] गणनिपातनात् कलोपः ॥

उपकलमकभ्रष्टककपिष्ठलकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराणां नित्यार्थः पाठः । अन्येषां तु इन्देऽपि पूर्वेण[9] विकल्पः । तेन पिङ्गलककृष्णपिङ्गलाः । पैङ्गलककार्ष्णपिङ्गलयः[10] ॥ ३४ ॥ इति तिककितवादिः ॥

ज्ञेयो गोपवनो बिन्दुः शिग्युश्यामाकभाजनाः[11] ।
श्यामकाश्यावतानौ च श्यापर्णः सम्बकस्तथा[12] ॥ ३५ ॥

---

१ सुंदरीः° C.; ककुभाश्च B. C.

२ निर्झरस् B.; तस्यापपानि गडेनि सिंचति° गडेरो निष्भरस् C.

३ दासेरकयश्च गडेरकयश्च B. C.; गाडेरकाश्च F.

४ दासेरकय अ° B.

५ अग्निवेशदाशेरकाः A.; अत इञ्। अग्निवेशाश्चा दासेरकाः। C.; [अग्निवेश occurs in गर्गादि, hence यञ् cf. §l. 254; Kârikâ 4].

६ °दाशेरकशब्दो° C.; °स्त्रिहोपादानां B.; D. see next note.

७ D. om. from शब्दोपसंग्रहार्थं to ककुभ.

८ A. om. पृथगूर्जक and वा.

९ पूर्वेणैव F.

१० पैंगलिक° A. D.; पिंगलककार्ष्णपिंगलयः F.

११ श्यामकभाजनाः A.

१२ श्यापर्णश्यावकौ तथा C. F.; श्यापर्णस्यवकौ° B.

यञञोश्चेत्यनेन[1] लुक् प्राप्ता न गोपवनादिभ्य[2] इत्यनेन निषिध्यते ॥ गोपवनस्यापत्यानि । गौपवनाः ॥ * ॥ बैन्दवाः ॥ * ॥ शिग्रुरिव[3] शिग्रुर्निःसारः कश्चित् । तस्य शैग्रवाः[4] ॥ * ॥ श्यामा लताः कायति[5]। श्यामाकः । तस्य श्यामाकाः[6] ॥ * ॥ भाजयतीति भाजनः । तस्य भाजनाः ॥ * ॥ श्यामं करोतीति श्यामकः । तस्य श्यामकाः ॥ श्यावक इत्यन्ये ॥ * ॥ अश्वानवतनोति । अश्वावतानः । तस्य । आश्वावतानाः ॥ * ॥ श्यामानि पर्णान्यस्य । श्यामपर्णः[7] । अत एव निपातनान्मलोपः[8] ॥ * ॥ सम्बकस्य साम्बकाः । श्यवक इत्यन्ये[9] ॥ * ॥ बिन्दुभाजनस्थपणावन्ये पठन्ति ॥ वामनमते शिग्रुः प्रत्याहारः[10] ॥ ३५ ॥ इति गोपवनादिः ॥

क्रौडिव्याड्यापश्चितिसौधातकिदैवदत्तिचैकयताः[11] ।
कापिष्ठलिचैटयतावापिशलिर्लोडिचौपयतौ[12] ॥ ३६ ॥

क्रौड्यादीनामित्यनेनैषां पौत्राद्ये स्त्रीलिङ्गेऽपत्येऽणिञोर्द्यो भवति[13] ॥ क्रौडि । क्रीडतीति । अचि बाऽलकादीत्वे । क्रोडः । तस्यापत्यं स्त्री । क्रौड्या ॥ * ॥ व्याडि[14] । विविधमडतीति व्यडः । तस्यापत्यं स्त्री ।

---

१ यञञोश्चेत्यनेन F.; Pâṇ. ii. 4, 64.
२ Pâṇ. ii. 4, 67.
३ शिग्रुरिति A.
४ शैग्रवाः B. C.
५ श्यामलताः कायति A.; श्यामा लताकाक्रतिः । F.
६ श्यामकस्य श्यामकाः A.
७ श्यामपर्णः । A. F.
८ निकतनान्मलोपः A.
९ श्यवकस्य श्यावकाः । संवक [संवक F.] इत्यन्ये । B. C. F.
१० ? Thus F.; सिग्रुः प्रत्याहारः B. C.; शिग्रुत्प्रत्याहारः A. D.
११ क्रौडि० वैकयति C.; °सौधातिकि० A.
१२ °वैटयेतावापि० C.; °वौपयतौ । A. C. D.
१३ णिञोर्द्यो भवति A.; णिञोर्द्योर्भवति C.; D. om. from क्रौड्यादीनाम् .
१४ Om. D.; श्याति । विविधमडतीति षडस् A.

व्याड्या[1]। स्वागतादेरित्यपवादादैज् न भवति[2]॥ * ॥ आपचिति। दुष्ठु मिथ्या चितोऽपचितः[3]। तस्यापत्यं स्त्री। आपचित्या[4]॥ * ॥ सौधातकि। शोभनं दधातीति सुधाता। तस्यापत्यं व्यासादीनामकञ् चेत्यनेनेञ्यकञादेशे च विहिते। सौधातक्या स्त्री[5]॥ * ॥ दैवदत्ति। देवदत्तस्यापत्यं स्त्री। इञि[6]। दैवदत्त्या॥ * ॥ चैकयत। चीक आमर्षणे[7] चुरादिर्णिजन्तस्ततः[8] शतुरणि स्त्री। चैकयत्या[9]॥ पाणिनिस्तु चित संवेदन इत्यस्य चैतयत इत्याह[10]॥ * ॥ कापिष्ठलि। कपिष्ठलस्यापत्यं स्त्री। कापिष्ठल्या॥ * ॥ चैटयत। चिट प्रेष्य[11] इत्यतो णिचि शतरि[12]। चेटयतोऽपत्यं स्त्री चैटयत्या[13]॥ * ॥ आपिशलि। पिंशतीत्यौणादिककलप्रत्यये। पिशलः। न पिशलोऽपिशलः कुलप्रधानम्[14]। तस्यापत्यं स्त्री। आपिशल्या॥ * ॥ लाडि। लड विलास इत्यस्यादि[15]। लडः। तस्यापत्यं स्त्री। लाड्या[16]॥ * ॥ चौपयत। चोपयतीति चोपयन्। तस्यापत्यमण् स्त्री। चौपयत्या[17]॥ ३६॥

---

१ ङ्या A.; व्याडा B.; F. om. स्त्री व्याड्या।

२ स्वागताद्यपवादादैणी भवति D.; स्वरोनादेरित्य° A.; cf. Pâṇ. vii. 3, 7.

३ द्रष्टुमापचितो° C.; दुष्ठुमिस्थाचिती अपचितस्यापत्यं° D.; अप दुष्ठं°F.

४ स्त्रीया आप° A.

५ व्यासादीनामकञ्चेत्यनेनेञ्यञादेशे° A.; व्यासादीनामकञ्चेत्यनेने [न suppl.] अकञादेशे च विहिता। सौ° D.; व्यासादानामकञ्चेत्यनेनेञ्यकडादेशाव सौ° C.; °कडादेशेव सौ° B.; वेत्यनेनाकञ् आ° F.; [Pâṇ. iv. 1, 97, अकङ्].

६ इति B. C.; अञि D.; om. F.

७ चैकयतै° A.; वैकयती वीक° C.; वैकयत वीक° B. D.; आमकर्षणे B.

८ °णिजन्त° A. B.; चुरादिभ्यंत° F.; cf. Pâṇ. iii. 1, 25.

९ सेतुरणि° A.; शतुरणि आवैकपत्या C.; चैकयत्या F.

१० चैकयत इति। D.

११ प्रेषे D.; वैटयत। विट प्रेषे C.

१२ णिचि A. B. C. D.; सवाडि A.; शचा D.; णिचि शतरि F.

१३ चैटयतोऽपत्यं° A. B. D. F.; विटयतो °वैटयत्या C.; चैतयत्या F.

१४ पशिलः° B.; आपिशलेः कुल° C.

१५ इत्यस्यावि A. B. C.; लडि।° इत्यस्यादचि D.

१६ लाडिमा C.

१७ वौपयती। वोपयतीति वोपयतस्यापत्यम् स्त्री वौपयत्या। C.

बैल्वयतोऽथ क्षत्रियवाच्यो भोजश्च सूतवाग्युवती।
भौरिकिभौलिकिशालास्थलिशाल्मलिकौटिसैकयताः[1]॥३७॥

बैल्वयतः। बिल्ववन्तमाचष्ट इति णिचि[2]। विन्मतोरिति मतुब्लोपे शतरि[3]। बैल्वयतोऽपत्यमित्यणि स्त्री। बैल्वयत्या॥*॥ क्षत्रियवाच्यो भोज इति क्षत्रिये वाच्ये भोजशब्दः क्रौड्यादौ भवति स्त्रियाम्। भोज्या क्षत्रिया॥ यथा। भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात्[4]॥ भोजाऽन्या॥*॥ सूतवाग्युवताविति सूतशब्दो युवतौ[5] वाच्यायां क्रौड्यादौ भवति। सूत्या युवतिः[6]। प्राप्तयौवना स्त्रीत्यर्थः॥ अन्ये तु सूताः सारथयः। तत्संबन्धिनी[7] युवतिः सूत्या। न सर्वेत्याङ्[8]॥ सूताऽन्या॥*॥ भौरिकि। भूरिरेव भूरिकः। तस्यापत्यं स्त्री भौरिक्या॥*॥ भौलिकि। वारादेर्वेति[9] लले। भौलिकिः। तस्यापत्यं स्त्री। भौलिक्या[10]॥*॥ शालास्थलि। शालास्थलस्यापत्यं[11] स्त्री शालास्थल्या॥*॥ शाल्मलि। शाल्मलेः शाल्मल्या॥*॥ कौटि। कूट[12] दाहेऽच्। अत इञि। कौट्या[13]॥*॥ भौरिकिभौलिकिशब्दयोर्गोत्रादिपठितादिति[14] ञ्ये प्राप्ते[15] तद्बाधनार्थं गौरादिषु पाठः। क्रौड्यादिलक्षणस्तु

---

१ भौरिकिलौलिकशा° C.; °सैकतयताः D.

२ णिचि A. D.; बैल्वयति ववंतमाचष्टे° विन्मतोरिति C.; विन्मंगेरिति D.

३ शचा A. D.; cf. Pāṇ. v. 3, 65.

४ Ragh. vii. 2; D. om. from यथा.

५ A. om. from भोजान्या to युव.

६ B. om. from स्त्रियां। भोज्या क्षत्रिया.

७ तत्र व्याधनी C.

८ युवति सूत्या सर्वेत्योङ्: A.; सूत्यानिसर्वेत्याङ्: C.; D. om. from सूत्या युवतिः.

९ लौलिकि° C.; वाचादेर्वेति B. C.; cf. śl. 446.

१० लोलिकिस्त्रिया° लौलिक्वता C.

११ शालस्थलस्या° D.

१२ कुट D.; om. C.

१३ अच् तृत इति कौट्या A.; असू अत इञि कौटिल्या D.; दाहेऽच अत इञि B. C.

१४ Thus A.; गोत्रादपठितादिति B. F.; °गोत्रादपवितां C.; गोत्रादपत्यं तादिति D. corr.; cf. Pāṇ. iv. 1, 78.

१५ ङो प्राप्ते A.

ङ्यो भवत्येव। अन्यथा पाठानर्थक्यं स्यात् ॥ * ॥ सेकयत। सेक्ष गता-वित्यतो णिचि[1] श्नचा। सेकयन्। तस्यापत्यं स्त्री सैकयत्या ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम्। तेनाश्वक्या काश्या रौढ्या याज्ञदत्त्या[2] इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ रौढिः। रूढस्यापत्यमणि स्त्री। रौढ्या[3] ॥ केचिद् गोक-क्षशब्दं यञन्तमच[4] पेठुः। तन्मते गौकक्ष्या[5]। फलं तु गौकक्षीपतिः। गौकक्षीपुत्रः। ष्यङः[6] संप्रसारणं भवेदिति गोनर्दीयो मन्यते। अस्माकं तु मते पौतिमाष्यावत्सिद्धिः। तथा गौकक्ष्यापतिः। गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यम्[7]। अचापाठात्। तथा च सौनागाः पठन्ति। ष्यङः[8] संप्रसारणे गौकक्ष्याप्रतिषेध इति[9] ॥ ३७ ॥ इति क्रौड्यादिः ॥

अजपरभृताश्वकोकिलचटकैडकमूषिका विलातश्च।
बालः पाको मन्दः कन्यो वत्साम्बहोडाश्च[10] ॥ ३८ ॥

अदजादिभ्योऽस्वस्रादिभ्य आडित्यनेन[11]। अकारान्ताच्छब्दा-त्स्वस्रादिवर्जिताद्जादिभ्यश्च स्त्रियां स्वार्थे आट्प्रत्ययो भवति ॥ अज गतिक्षेपणयोः। ततोऽचि। अदजादिभ्योऽस्वस्रादिभ्य आड् इत्यने-

---

१ णिजि C.; णिञि A. F.; सेक्ष गता णिञि B.; सीक्ष सेचने इत्यतो णिञि° D.

२ ? तेन काश्यारौढ्यायाज्ञदत्त्या F.; तेनाश्वाक्याकारौढ्यायाचावृत्त्या B.; तेनाश्वाक्याक्यारौढ्यायाचावृत्या C.; तेनाश्वाकाश्यारौढ्यायाज्ञदत्त्या A.; तेन [श्या obliterated] रौढ्यायाज्ञदत्त्या D.

३ रौढिलहश्चापत्यमणि स्त्री रौढ्या। B. C. [? रौढिः °रौढ्या P. iv. 1, 79, V. 4].

४ गोकक्षसर्वयज्ञंतमच A.; यज्ञंत-मच B. C.; D. om. from केचित् to end.

५ गोकक्ष्या C.; तन्मतेन गौकक्षा A.

६ घञः A.; C. om. to गौकक्ष्यापुत्रः cf. Mbh. on Pân. vi. 1, 13.

७ तथा गोकक्षामपि गोकक्षापुत्र इ-त्यनेन भ° A.; see note ६.

८ सोमगाः° C.; सौमागा B.; शौ-नागा पठंति घञः A.; षाडः [षडः?] B.

९ गोकक्षाप्र° A.; गोकक्ष्याप्र° C.; संप्रसारणं गोकक्ष्याः प्रतिषेधः। F.; see note ४.

१० °होडश्च E.; वत्सो थ होडश्च B. C.; वत्सौ थ होडाश्च A.

११ अजादिभ्योऽश्वादिभ्यो आड्° C.; A. D. om. from अदजादि.

नाडि। अजा ॥ * ॥ परभृता ॥ * ॥ अश्नुते पृथिवीं व्याप्नोतीत्यौणादिके वप्रत्यये। अश्वा ॥ * ॥ कुक वृक आदाने। कोकते गृह्णाति सहकार-मञ्जरीमिति कोकिला ॥ * ॥ चट स्फुट भेदे[1]। चटति भिनत्ति वस्तु-नीति चटका ॥ * ॥ ईड स्तुतौ। आङ्पूर्वः[2]। एडयतीति। एडका ॥ * ॥ मुष स्तेये। मुष्णात्यपहरति वस्तुजातमिति मूषिका ॥ एषां जातिल-क्षणे ङीप्रत्यये[3] प्राप्ते ॥ * ॥ विपूर्वो रा ला दाने। ततः के श्रीतादय इत्यौणादिके वा ते[4]। विलाता ॥ * ॥ बल प्राणने। बलतीति ज्वला-देर्ण[5] इति णे। बाला ॥ * ॥ पाति पिबति पायति वा[6] तमाहाराचा-रानुसंस्कारैरित्यौणादिके[7] कप्रत्यये। पाका ॥ * ॥ मन्दते स्वपितीति[8] मन्दा। यौवनस्था स्त्री ॥ यदा तु स्त्रीजातिनाम[9] तदा जातिलक्षणे ङीप्रत्यये ॥ * ॥ कनति शोभते वपुषा। कन्या ॥ अथवा। कनन्ति गच्छ-न्ति तस्यां रागिमनोनयनानीति कन्या। कुमारी ॥ * ॥ वदति। आक्रयति[10] पयस्कामा मातरमिति वत्सा। पुत्रिका ॥ * ॥ अवति पाल-यति गर्भाधानात्प्रभृत्या जीवितान्तात् पुत्रमिति। अम्बा माता[11] ॥ * ॥ होडा ॥ * ॥ मन्दादन्ये षडपि बाल्यवचनाः[12]। अन्यमते तु मन्दोऽपि॥ वयस्यनन्त्य[13] इति ङीप्रत्यये प्राप्ते विलातेत्यत्र। क्रादल्योक्तावित्यनेन ङीप्राप्तावित्यन्ये[14] ॥ ३८ ॥

---

१ Thus Kât. Dhâtup.; °भेदने F. Pân. Dhp. 33, 47.

२ D. om. from ईड.

३ ङीष्प्रत्यये C. and corr. D.

४ Cf. Un. S. 3, 40.

५ °न B. D.; वल प्राणानुवलतीति जलादेर्ण A.; cf. Pân. iii. 2, 140-2.

६ च A.; का D.; पाययति वा F.

७ तमाहानुसं° F.; C. om. from वाते। विलाता। cf. Un. S. 3, 43.

८ स्तृष्यतीति F.

९ A. om. from यदा to स्त्री.

१० आह्वाययति F.

११ Thus D. F.; A. B. C. om. from अवति.

१२ मंथादाद्यष्टऽपि वाल्यवसुदा A.; मन्दा। अन्ये° C.; D. om. from मन्दा-दन्ये to मन्दोऽपि.

१३ वयस्यानंत्य C.; cf. P. iv. 1, 20.

१४ °इत्यनेन वा ङीष्प्रत्यये प्राप्ते इत्यन्ये C.; D. om. from विलातेत्यत्र; cf. Pân. iv. 1, 51.

मध्यज्येष्ठौ मध्यमकनिष्ठपूर्वापहाणदंष्ट्राः स्युः ।
अपरापहाणमुग्धौ पालान्ताः संप्रहाणश्च ॥ ३९ ॥

मां ध्यायतीति मध्या । मध्यस्य भार्या वा । मध्या ॥ * ॥ द्वयमनयोः रतिशयेन वृद्धा प्रशस्या वा । ज्येष्ठा ॥ ज्येष्ठस्य भार्या वा । ज्येष्ठा ॥ * ॥ मध्ये भवा । मध्यमा[1] । मध्यान्म इति मप्रत्यये[2] ॥ मध्यमस्य भार्या वा । मध्यमा ॥ * ॥ अल्पतमा । कनिष्ठा । कनिष्ठस्य भार्या वा । कनिष्ठा ॥ वयस्यनन्त्य इत्यनेन[3] स्त्याख्यादित्यनेन वा ङीप्रत्यये प्राप्ते ॥ * ॥ अपहीयतेऽनयाऽस्यां वा । अपहाणा । पूर्वस्यापहाणा[4] । पूर्वापहाणा ॥ अथ समासात्प्रागेवाच ङीः कस्मान्न भवतीति चेत् । न । वचनानर्थक्यप्रसङ्गः[5] ॥ यद्वा । पूर्वस्यासावपहानस्येति पूर्वापहानः[6] । स्त्री चेत् पूर्वापहाणा । णत्वं निपातनादेव । टिड्ढाणे ङीविधौ[7] प्राप्ते ॥ अपरे णत्वं नाधीयते[8] । ते हि । ओहाङ् गताविति अस्मिन् कृतनिष्ठातकारनकारे पूर्वमपहानमस्या[9] इति वाऽनाच्छादाज्जातेरित्यादिना ङीप्राप्तिर्बाध्यत[10] इत्याहुः ॥ * ॥ एवम् अपरापहाणा ॥ केचित्तु परापहाणेति पठन्ति ॥ परप्रहाणेत्यपि[11] ॥ * ॥ दश्यतेऽनया । दंष्ट्रा ॥ * ॥ मुग्धा । वयोलक्षणे ङीप्रत्यये[12] प्राप्ते । यदा त्ववयोवाचकत्वं तदाऽत ए-

---

१ मध्यमा: A.; C. om. मध्ये.

२ मध्यात्मष्टा इति° A.; मध्यान्ममष्टा इति° B.; मध्यान्मिति मम्प्रत्यये D.; मध्यान्मन् वा इति मप्र° F.; Pâṇ. iv. 3, 8.

३ वयस्यानंत्य° C.; इत्यने स्त्याख्या° B.; इत्यनेन चाख्या° A.

४ अपहाना पूर्वस्या अपहाना F.; ऽस्या अपहाणा° C., om. पूर्वापहाणा.

५ ङीप् कस्मात्तन्न भवति इतिवत् न च वच° C.; °भवतीति वेदने वच° D.

६ पूर्वापहाण: F.

७ ङीष्विधौ C.; cf. P. iv. 1, 15.

८ णत्वं विधीयते corr. D.

९ पूर्वमपहाणमस्या A. (om. हि).

१० नाख्यादाज्जातेरि° B.; ताख्याराज्ञातेरि° ङीष्प्रा° C.; ताच्छादाज्जा° D.; इति वचनाख्यानाज्जाते° ङीप्रत्ययप्राप्ति° F.; cf. P. vi. 2, 170; iv. 1, 52.

११ परपहाणेत्यपि A.; अपरग्रहणेत्यपि D.

१२ ङीष्प्रत्यये C.

वाङ्[1] भवति । एतच्च पूर्वेष्वपि यथासंभवं द्रष्टव्यम्[2] ॥ * ॥ पालान्ता इति पालोऽन्ते[3] येषां ते पालान्ताः शब्दा अस्मिन्गणे द्रष्टव्याः ॥ गोपालकस्य भार्या । गोपालिका । स्त्र्याख्यादिति ङीप्राप्तौ[4] । या तु स्वयं प्रतिविधानेन गाः पालयति न तत्र प्राप्तिरस्ति[5] ॥ एवं पशुपालिका । द्वारपालिकेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ * ॥ संप्रहाणेति पूर्वापहाणावत् ॥ भोजस्तु पूर्वापहायणा । अपरापहायणा । संप्रहायणेति[6] पठति ॥ ३९ ॥

दिशा दृशा[7] क्षुधा वाचा क्रुच्चा देवविशोषिणहा ।
विकल्पाडो[8] बुधैर्लक्ष्या जातिः शूद्रोऽमहत्परः ॥ ४० ॥

दिशा । दिक् ॥ * ॥ दृशा । दृक् ॥ * ॥ क्षुधा । क्षुत् ॥ * ॥ वाचा । वाक् ॥ * ॥ क्रुच्चा । क्रुङ् ॥ निपातनान्नलोपाभावो[9] ऽन्त्याजादिलोपाभावश्च ॥ * ॥ देवविशा । देवविट् । देवानां प्रजेत्यर्थः ॥ भोजस्त्वनयोर्विकल्पं[10] नेच्छति ॥ * ॥ उषिणहा । उषिणक् ॥ पाणिनिस्तु चयाणां विकल्पं नेच्छति । भाष्यकारस्तु हलन्ताच्चाप् किंत्वकारान्तादित्याह[11] ॥ * ॥ शूद्रा जातिः ॥ जातिरिति किम् । शूद्रस्य भार्या । शूद्री[12] ॥ अमहत्पर इति किम् । महाशूद्री[12] । आभीरजातिः ॥ ४० ॥

---

१ ङीत्येव अत ङीत्येवाङ् A. B. D.; ङीष् C.

२ यथासंभवं योज्यं द्रष्टव्यं A.

३ पालोंतो D.

४ आख्यादिति० A.; ङीप्प्राप्तौ C.

५ प्रतिविधानेनावा गाः० D.; तच्चाप्राप्तिरस्ति B. C.; cf. Pân. iv. 1, 48. v. 1.

६ पूर्वापहाणा । अपरापहायणा । संप्रहाणेति C.

७ Om. C.

८ Thus (? °आङो) A. B. C. E. F.; विकल्पाहो D.

९ निपातान्न० C.; A. om. from [निपातना] न्नलोपाभावो to the end.

१० भोजस्त्वेतयोर्वि० F.

११ हलंतान्नाप्र किं० B.; हलंतानांमाप् C.; D. om. from भाष्यकार०.

१२ शूद्रा । ० महाशूद्रा । C.

संभस्त्रापिण्डाजिनशणचिपूर्वं फलं नञो मूलम् ।
प्राक्शतसदेकाण्डप्रान्तात्पुष्पं परं ज्ञेयम्[1] ॥ ४१ ॥

संफला ॥ भस्त्राफला ॥ पिण्डफला ॥ अजिनफला ॥ शणफला ॥ ओषधिजातिविशेषाणां संज्ञा एताः[2] ॥ * ॥ चीणि फलानि समाहृतानि[3] । त्रिफला । द्विगोरिति ङीप्राप्तौ[4] ॥ * ॥ अमूला । मूलान्तलक्षणे[5] ॥ * ॥ प्राञ्चि पुष्पाणि यस्याः । प्राक्पुष्पा ॥ शतपुष्पा ॥ सत्पुष्पा ॥ एकपुष्पा ॥ काण्डपुष्पा ॥ प्रान्तपुष्पा ॥ पुष्पान्तलक्षणे[6] ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन गिरा । गीः ॥ बलाका । वडवेत्यादयः सिद्धाः[7] ॥ ४१ ॥ इत्यजादिः ॥

स्वसा माता ननान्दाऽथ दुहिता तिसृयुष्मदौ ।
स्तश्चतस्रस्मदौ याता नान्ता संख्याऽपि कीर्तिता ॥ ४२ ॥

स्वस्यति सम्यगाकर्षति कुलगृहद्रव्यं सोदर्यमनांस्यात्मनि प्रणयाद्वा[8] । स्वसा । भगिनी ॥ * ॥ मान्यते पूज्यतेऽप्रमेयोपकारितया[9] सुतैरिति माता । जननी ॥ * ॥ न नन्दति[10] । न समृध्यति । ननान्दा । भर्तृभगिनी[11] ॥ * ॥ दोग्धि । अपहरति सर्वस्वं मातृकुलादिति दुहि-

---

१ °पुष्पा परा ज्ञेयं C.

२ ओषधि° C.; एता ओषधिविशेषाणां संज्ञाः F.

३ समाहितानि C.; om. D.

४ ङीप्प्राप्तौ C.; ङीपि प्राप्ते F.; Pâṇ. iv. 1, 21.

५ Om. D.; cf. P. iv. 1, 64.

६ Om. D.; D. F. add अस्त्री येत्यादिना ङीप्राप्ते एतेषां पाठः ।

७ बलाकावत्यादयः° B.; A. om. śloka 41 and comment; see note ९ on preceding page.

८ स्वसिति सम्यग° सोदर्यस्य मातायाः प्रणयाद्वा D.; A. B. C. om. from स्वस्यति.

९ मन्यते पूज्यते । प्रेमेणोपकारितया D.

१० न नदति D.; नंदति C.

११ भ्रातृजाया । भर्तृभगिनी च । D.F.

ता। सुता ॥ * ॥ तिस्रः ॥ युष्मभ्यम् ॥ चतस्रः ॥ अस्मभ्यम् ॥ * ॥ यतत उत्सहते हितप्रतिपादनेनेति याता ॥ * ॥ पञ्च ॥ सप्त[1] ॥ * ॥

युष्मदस्मदोराङि प्राप्तेऽन्येषां तु ङीप्रत्यये प्राप्ते प्रतिषेधः[2] ॥ पाणिनिप्रभृतयस्तु युष्मदस्मदोर्गणे पाठं न प्रदर्शयन्ति[3]। अलिङ्गत्वात्। एतच्चायुक्तम्। यतो नान्ता संख्याऽप्यलिङ्गैव ततस्तेऽपि तत्प्रदर्शनं किमिति कृतवन्तः। तस्माद्व शब्दतत्त्वज्ञा एव प्रमाणम् ॥ ननु तिस्रश्चतस्र इत्यत्र त्रिचतुरोर्विभक्तिसंनिपातेन तिसृचतसावुच्येते[4] तत्र संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ङीर्न भविष्यति[5]। सत्यम् एतदेव ज्ञापयति। अनित्येयं परिभाषा। तेन या सेत्यादौ[6] विभक्तिसंनिपातलक्षणस्त्यदाद्यकार आड्विधिनिमित्तं स्यात्[7] ॥ ४२ ॥ इति स्वस्रादिः ॥

क्रोडबालागला भालभगोखाः[8] खुरसंयुताः।
शफो भुजो गुदो घोणाकरौ[9] क्रोडादिनामनि[10] ॥ ४३ ॥

क्रोडशब्दः स्त्रीलिङ्गः। विष्ठा मञ्जिष्ठा काष्ठेत्यादिलिङ्गकारिकासामर्थ्यात्। कल्याणी क्रोडा यस्याः सा कल्याणक्रोडा गौः[11]। ननु क्रोडं भुजान्तरमिति वचनादपि च[12] ॥ रत्नमतिस्तु कल्याणः क्रोडो

---

१ सप्तसु। F.; हितप्रतिपादनानिति याता। एवं पंच° C.

२ प्राप्ते च निषेधः.

३ प्रवेशयंति C.

४ तिसृ चतसृ पद्येत C.

५ °अनिमित्ततद्विघातस्येति टाप् न° C.

६ परिभाषातिनयासेत्यादौ B.; यासयोरित्यादौ C.; D. corr. यातेत्यादौ.

७ °तदाद्यकरा° C.; A. om. this śloka and comment, and the beginning of śloka 43 to क्रोडबालाग; see note ७ on preceding page.

८ °बालगला° F.; °गला नालभ°D.

९ °घोणे करौ B.; गुदं घो° D.

१० क्रोडादिनामिति C.

११ क्रोड यस्याः° A.; सा कल्याणा क्रोडा गौः B.

१२ वचनान्नपिच A.; D. om. from ननु°; Am. K. 2, 6, 2, 28.

यस्या इति विग्रहं दर्शयन् पुंलिङ्गतां ख्यापयति ॥ * ॥ कल्याणा बालाऽस्याः[1] । कल्याणबाला ॥ * ॥ शोभनो गलोऽस्याः । सुगला ॥ * ॥ भव्यो भालोऽस्याः । भव्यभाला[2] ॥ * ॥ शोभनो भगोऽस्याः सुभगा ॥ * ॥ उत्खनतीति । उखा स्फिक् । गणपाठाद् डप्रत्यय उदो दलोपः ॥ श्रीमत्युखा यस्याः । श्रीमदुखा ॥ कल्याणो गोखो यस्याः । कल्याणगोखा । इत्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ कल्याणः खुरोऽस्याः । कल्याणखुरा ॥ * ॥ गवादेः पादाग्रं शफः । पवित्रः शफोऽस्याः । पवित्रशफा ॥ * ॥ मृणालवद्भुजावस्याः[3] । मृणालभुजा ॥ * ॥ कल्याणो गुदोऽस्याः । कल्याणगुदा[4] ॥ कल्याणं गुदमस्या इति तु शाकटायनः[5] ॥ * ॥ उन्नता घोणाऽस्याः । उन्नतघोणा ॥ * ॥ किसलयाकारौ करावस्याः । किसलयकरा[6] ॥ * ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन सुरङ्गाप्रभृतयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४३ ॥ इति क्रोडादिः ॥

गौरारीहणखारकर्करचराः सारङ्गशृङ्गाढका
द्रोणालिन्दवराहबिम्बबदरा लोहाण्डपाण्टौ[8] पुटः ।
नाटः पिण्डमृपाटचेटबरटा[9] मूलाटमूपारटाः
शूर्पासन्दनदाः[10] पितामहमहौ मातामहो मालतः ॥ ४४ ॥

---

१ कल्याणो वालोऽस्याः D.
२ भव्यो नालोऽस्या । भव्यनाला । D.
३ °भुजोऽस्याः F.
४ D. om. from कल्याणो.
५ D. om. from इति.
६ किशलय° twice A. F.; किसलयाकारः करो स्याः° D.
७ शुभांगाप्रभृतयो D.; सुरंगादयो F.
८ °पाटौ F.; °पांडौ E. See note १६ next page.
९ °वेलबरटबटरा C.; °बेटवरटा F.; वेटवरटा orig. D.
१० सूर्पा° MSS.

गौरादेरित्यनेन गौर इत्यादेः शब्दगणात् स्त्रियां[1] ङीप्रत्ययो भवति ॥ गौरी वर्णयुक्ता नामधेयं वा ॥ यथा[2]। सरोजकर्णिका गौरी गौरीं प्रति मनो दधे ॥ * ॥ अरीहणी। ओषधिः काचित्। हरीकणीत्येके[3] ॥ * ॥ खारी। षोडशद्रोणपरिमाणा ॥ * ॥ कर्करी जलभाजनम् ॥ ह्रस्वः कर्कः। कर्कटी[4]। ग्रामटी। लौकिकष्टप्रत्यय इति कश्चिदाह[5] ॥ * ॥ चरी दिगम्बरप्रसिद्धा ॥ तदन्तादपि। अनुचरी। सहचरीत्यादि[6] ॥ * ॥ सारङ्गी। शबलवर्णयुक्ता[7] वाद्यविशेषो वा[8] ॥ * ॥ शृङ्गयुक्तत्वात्। शृङ्गी। प्रतिविषा कर्कटशृङ्गी च ॥ * ॥ आढकी। तुवरी[9] ॥ आढजीति[10] केचिदाहुः ॥ * ॥ द्रोणी। जलचेपिका ॥ * ॥ अल्यते भूष्यते पुष्पप्रकरेण[11]। अलिन्दी[12] प्रघणः ॥ अथवा[13]। अल्यन्ते निवार्यन्ते तस्यां पतनाद् भाजनानीत्यलिन्दी। कोष्टिका[14] ॥ * ॥ वराही ॥ * ॥ बिम्बी। तुण्डिका ॥ बिम्बेति कश्चित्। बिम्बं वनस्पतिजातिरित्येके ॥ * ॥ बदरी वृक्षः ॥ * ॥ लोहदण्डमस्याः। लोहाण्डी नाम शकुनिः ॥ स्त्रीविषय एवायम् ॥ * ॥ पाण्डी[15] पिच्छिका ॥ पाण्डोरपत्यमित्येके[16] ॥ * ॥ पुटी[17] ॥ * ॥ नाटयतीति नाटी ॥ नाटीसंज्ञया दे

---

१ D. F. add नित्यं.

२ गोरी वर्णो नामधेयं वा° D.; येषां for यथा A.

३ ददरीकणीत्येके D., orig. °कणित्येके.

४ ह्रस्वः कठटी। D.

५ A. B. C. om. from ह्रस्वः कर्कः.

६ D. om. from तदन्तादपि.

७ °सवला। A. C.; शबला B.

८ A. B. C. om. वाद्यविशेषो वा.

९ आठकी तुवरी° C. D.

१० आठजीति D.; आडजीति A.

११ °प्रकारेण A. B. C.

१२ पुष्पप्रकरेण अलंदी B.; प्रकेरेण° D. (अल्यते भूष्यते। अलिन्दः Ksh. on A. K. 2, 2, 12).

१३ तथा B. C. F.

१४ केष्टिका C.; कोष्टिका F.

१५ पाटी A. C. F.; पांठी D.

१६ Thus MSS.; ? पाण्डोरपत्यं पाण्डीत्येके, or पाण्ड in the text with E.

१७ पुटि C.; पुठी D.

काव्ये[1]। एको भेदः प्रख्यातो नाटिकाख्यः। इतरस्त्वप्रख्यातः[2] प्रकरणिकासंज्ञः[3]। तथा च।

अनयोश्च बन्धयोगादेको[4] भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः।
प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटीसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥ * ॥

पिण्डी। मदनफलम् ॥ * ॥ सर्पति गच्छति क्षुद्रद्रव्यसंघातमिति सूपाटी। उपानत् कुप्यं क्षुद्रपुस्तकः परिमाणविशेषश्च[5] ॥ * ॥ चेटी[6] ॥ * ॥ बरटी। क्षुद्रधान्यम्[7] ॥ बटरीति कश्चित् ॥ * ॥ मूलैरटतीति मूलाटी ॥ * ॥ सूपी ॥ * ॥ आरटी ॥ * ॥ सूर्पी[8]। परिवपनं मानं च ॥ * ॥ आसन्दी। वेत्रासनम् ॥ आनन्दीति पाणिनिः ॥ * ॥ नदी ॥ * ॥ पितामही ॥ * ॥ मही। पृथ्वी नदी च[9] ॥ * ॥ मातामही ॥ * ॥ मलत्यामोदैर्वसुंधराम्। मालती जातिः ॥

गौरसारङ्गचेटपितामहमातामहानामजातित्वात्। अन्येषां[10] तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः[11] ॥ ४४ ॥

कदरकदलसूचा मण्डलो मण्डकश्च
प्लवभषकृशभङ्गा यूषतर्कारमत्स्याः।
गवयमुकयगाहा मेधशर्कारपुचाः
शबलगडुलगूदाः सूदकल्माषदेवाः ॥ ४५ ॥

---

१ नाटी। नाडीसंज्ञया° B. F.; नाडी। नाडीसं° C.; °द्वे कन्ये D.

२ इतरस्त्वख्यातः D.; इतरश्च प्रख्यातः A.

३ प्रकारिका° D.; प्रकरिणिकासंज्ञा B. C.

४ Bhar. Nâṭyaś. 18, 54; also quoted by Dhanika Daśar. 3, 39. बंधुयो° A.; वधूयो° (orig. वधुयो°) D.

५ परमाणुविशेषश्च D.

६ बेटी B. F.; बेली C.; वेटी orig. D.

७ गुडधान्यं corr. D.

८ सूर्पी A. B. C. F.

९ पृथक् वा नदी च C.

१० वेट for चेत C.; बेट F.

११ °अप्राप्तपाठः A.; D. om. from गौरसारङ्ग°.

कदरी। वृत्तविशेषः ॥ * ॥ केन वायुना दह्यते[1]। कदली। मोचा करिपताका[2] च ॥ * ॥ सूची।[3] सूचिभेद्यैस्तमोभिरित्यादिदर्शनात् सूचिशब्दोऽप्यस्ति। परमस्य पाठादिदं सिद्धम् ॥ पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः। पञ्चसूचः। तस्य तु पञ्चसूचिरिति स्यात्[4] ॥ * ॥ मण्डली। संहतिर्देशश्चतुरस्रता च ॥ * ॥ मण्डकी ॥ * ॥ स्रवत दति स्रवी ॥ * ॥ भषति पैशुन्येन वक्ति। भषी[5] ॥ * ॥ क्षणी ॥ * ॥ भङ्गी। वृद्धवैयाकरणाभिप्रायेण दर्शितम्। विवेचकास्तु[6] भङ्गिभङ्गीशब्दौ विच्छित्तिपर्यायौ भङ्गशब्दात्त्वोषधिवृत्तेराडेव[7] स्यात् तिलमाषोमाणुभङ्गाभ्यो[8] वेति सौत्रनिर्देशादिति मन्यन्ते। उमा। भङ्गी[9] नाम काचिदोषधिरिति शाकटायनः ॥ * ॥ यूषति ज्वरं हिनस्तीति यूषी। मुद्गादिनिर्यासः ॥ यूषीति भोजः ॥ * ॥ तर्कति। दर्यति। तर्कारी। जया[10] ॥ * ॥ मत्सी जलचरी ॥ मत्स्या नाम जनपदः। तदीश्वरश्च क्षत्रियस्तन्नामधेयः। तत्र मत्स्यानां राज्ञी मत्स्यस्यापत्यं स्त्रीति वा। पुरुद्युभ्मगधेत्यादिनाणि[11] तस्यातोऽप्राच्यभर्गादेरिति ङीषि[12]। मत्सी ॥ * ॥ गो-

---

१ Om. B.

२ करपताका A. C.

३ शूची A. D.; °शूचिभे° A.; Megh. 37; D. om. from सूचिभेद्यै: to पञ्चसूचिरिति स्यात्।

४ D.F. add ननु इत्वादेव [टित्वादेव D., orig. दीदत्वादेव] ङी सिद्धः। किं गणपाठेन [स्वरपा° F.] अनेनैतज्ज्ञापयति। उणाद्योऽव्युत्पन्नानि नामानीत्येतदस्ति [F. om. नामानि] तेन तसित्यादि [D. corr. तेन तंसदच्चादि] सिद्धं॥

५ भषकी F.

६ विवेकास्तु F.

७ भंगशब्दात्तत्वोषधि° B.; °तत्वौषधि° C.; °शब्दात्वोषधेवृत्तेराटेव D.

८ माभंगाभ्यो C.; माणभ° B.; °माषोमाभंगाणुभ्यो F.; cf. P. v. 2, 4.

९ ? उमाभङ्गी; F. alone separates उमा। भङ्गी. MS. Kâś. V., I. O. 2440 reads उमा। भङ्गा। in the *gaurâdi*.

१० तर्कारी। केलुत्वात्। जया D.; cf. Kshîr. A. K. 2, 4, 2, 46 (जयति जया। तर्कमियर्ति तर्कारी केरुहत्वात्।).

११ पुरद्युभ्मगधे° A.; पुरुद्युभगवेत्य° D.; पुरुषभग° C. [cf. Pân. iv. 1, 168 v (पूरु°); 170].

१२ °आदिनाष्यत् अस्यातो प्राच्यां भ° लुकि C.; °प्राच्याभर्गा° B.; प्रोस्यभर्गा° शुची D. [cf. P. iv. 1, 178].

रिवायो गमनमस्येति पृषोदरादित्वात्[1] सिद्धौ । गवयी । गोप्रतिनिधिर्मृगः[2] ॥ * ॥ मुकं वैवर्ण्यं यातीति मुकयी । मृगजातिः । गर्दभ्यामश्वतराज्जातेत्येके[3] ॥ * ॥ गाहत इति गाही ॥ * ॥ मेधृ संगमे वेत्यस्माच्चि[4] । मेधी ॥ * ॥ श्रर्कारी ॥ * ॥ पुत्री । सूतोग्रराजमेरुभ्यो[5] दुहितुः पुत्राद्देति वक्तव्यमुच्यन्ति । तन्न । समासेऽप्यनेनैव सिद्धम्[6] ॥ * ॥ श्रवति याति वर्णान् । श्रबली । श्रबलवर्णयुक्ता ॥ * ॥ गडुली ॥ * ॥ गूर्दी ॥ * ॥ सूदत इति सूदी काचित् ॥ सूर्द[7] इत्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ कलयति वर्णान् । कल्माषी । कलेर्माषमाषाविति वचनाद् मूर्धन्यदन्त्यौ ॥ * ॥ देवी । कृताभिषेका[8] ॥

मत्स्यगवयमुकयानां जातित्वेऽपि योपान्त्यत्वात् । पुत्रश्रबलकल्माषाणामजातित्वात् । इतरेषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते पाठः[9] ॥ ४५ ॥

उभयहयमनुष्याः कुम्भदासौ पिशङ्गः[10]
कुवलहरिणयूथाः शूषमेथौ गुडूचः[11] ।
श्रमरपिठरसूमाः पिप्पलो वैजयन्तो
विकलमठकरीरीकेतकास्थानचोराः[12] ॥ ४६ ॥

उभयी । स्थितिः ॥ पाणिनीयास्त्वयच्प्रत्ययविधानेन टित्त्वाद् ङीप्-

---

१ पृथोदरादित्वात् A.; गवय is not given in the *gaṇa* पृषोदरादि sl. 144-9.

२ °गौपति इतिमृगः । A.

३ गर्दभ्यामराज्जाते° B.

४ चेत्य° F.; वेत्यस्येति C. In the *gaṇa* पचादि sl. 455 the root is given as मिधि.

५ ? °राजमेतेभ्यो A. B. C.; सूतोग्राराजमेतेभ्यो F.; cf. P. vi. 3, 70, Vârtt. 10 (? राजन्नेतेभ्यो).

६ D. om. from सूतोग्र°.

७ शूर्द D.; भूर्द C.

८ B. adds महिषी.

९ °अप्राप्तपाठः A.; D. om. from मत्स्यगवय°.

१० पिसंगः A. E. and orig. D.

११ °पूथाः° D. E.; °यूषोः सूषमेथौ गुडुवः । C.; °यूथा यूषमेथौ° A.; °यूथा रूषमेथौ गडूचः F.; सूषमेथौ गुरूचः B.

१२ °करारी° C.; चौराः F.

प्रत्ययमाह:[1] ॥ * ॥ हयी । अश्वा ॥ * ॥ मनुष्यी[2] । शाकटायनस्तु मनोरपत्यमिति मनोर्जातौ षुक् चेति यप्रत्यये[3] मत्यतद्धितहलो य इत्यनेन यलोपे मनुषीत्याह ॥ * ॥ कुम्भी । रसाधारत्वात् कुमुदिका । मृदादिपात्रवाची तु[4] कुम्भशब्दः कुण्डादौ द्रष्टव्यः ॥ * ॥ दासते प्रयच्छति स्वामिने वचनकाल[5] इति दासी । चेटी ॥ दासयन्ति प्रयच्छन्ति[6] वेतनं तस्या नद्युत्तारणहेतोरिति[7] दासी । नविका ॥ अथवा । दासते प्रयच्छत्यारोग्यमिति दासी । श्लेषेयद्रव्यम् । सकारस्तालव्यो दन्त्यो वा । दासः श्र चेत्युणादिवचनात्[8] ॥ * ॥ पिशङ्गी[9] । पिङ्गवर्णयुक्ता । यथा ।

बिभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जरास्खडित्वन्तमिवाम्बुवाहम्[10] ॥ * ॥ कुवली । चुद्रबदरी ॥ * ॥ हरिणी । शुक्लवर्णयुक्ता ॥ * ॥ यूथी[11] । मागधी ॥ * ॥ भूषी[12] ॥ * ॥ मेथति हिनस्ति वातमिति मेथी ॥ * ॥ गुडति रुचति दोषेभ्यः । गुडूची[13] । वत्सादनी ॥ * ॥ अमति गच्छत्यष्टगुणमैश्वर्यमिति । अमरी ॥ * ॥ पिठति हिनस्ति तण्डुलानिति पिठरी । भाण्डम्[14] ॥ * ॥ सूर्मी । लोहप्रतिमा ॥ यत्स्मृतिः[15] । सूर्मी ज्वल-

---

१ After उभ अयच् is substituted (P. v. 2, 44) for तयप् which takes ङीप् P. iv. 1, 15 (? टिदादित्वात्).

२ ? मनुषी C.

३ षुक्तेति° A. B.; मनोर्जातावयतौ षुक् चेति यत्प्रत्यये C.; युक्तेति यप्रत्ययमस्य तद्धित° D.; cf. Pân. iv. 1, 161.

४ शिल्पकृतास्तु D.; cf. śl. 55.

५ वचनं काल B. F.

६ दासंति° B. C. F.; दाशयति प्रयच्छति D.

७ Kshîr. A. K. 2, 3, 4, 15 has दाश्नोति दाशोति वा मत्स्यान् दाशः।

८ दासेः श्र° A.; दाशः श्रुचेत्यु° D.

९ पिसंगी A.; पेशतीति पिशंगी D.; पेशत इति पिशंगी F.

१० Kirât. 3, 1.

११ यूषी C.; पूथी D.

१२ Thus A. D.; स्थूषी B.; स्तूषी C. रूषी F.

१३ गुरूवी B.; गुडुवी C.; गडुची F.

१४ मांडं D.; भीदं A.

१५ सूर्मी° सूर्मी A.; लोहिताप्रतिमा। यथा। D.; cf. M. 11, 103.

न्तीमालिङ्गेन्मृत्यवे गुरुतल्पगः ॥ चुल्लिश्च[1] ॥ * ॥ पिपर्ति । पिप्पली । वैदेही ॥ * ॥ वैजयन्ती । पताका[2] ॥ * ॥ विकली ॥ विकलनिष्कलपुष्कलशब्देभ्यो[3] वनस्पतिवृत्तिभ्य एव ङीविधिः संभाव्यते रूढितः । अन्यत्र विगता कला यस्याः । विकला । निष्कला । पुष्कला धनर्द्धिरित्येवं स्यात्[4] ॥ वामने च । कृती स्मराज्ञा यदि पुष्कला स्याम्[5] ॥ छिन्तपस्तु[6] ।

न पुष्कली[7] ते स्वर्लोके जनता किंतु सामरी ।
विकली शुल्कमात्रेण महती निष्कलीप्यते[8] ॥

इति सामान्येनाह ॥ कथं विकला कालविशेषवाचिनो नित्यस्त्रीविषयत्वादाबेव भवतीति भोजोऽपि ॥ * ॥ मठन्ति निवसन्त्यस्यामिति मठी ॥ * ॥ करीरी[9] । करिदन्तमूलम् ॥ * ॥ केतकी ॥ * ॥ आख्यानी । संसत्[10] ॥ * ॥ चोरयतीति चोरी । तथा च ।

नृचित्तचोर्यः[11] सुन्दर्यो दुरुदहकटोतटाः[12] ।
नदीगाहीस्रवीचर्य इव यद्भ्रूप्रभाभ्रमि[13] ॥

हयमनुष्ययोर्जातिलेऽपि योपान्त्यत्वात्[14] । उभयदासपिशङ्गहरिणामरचोराणामजातित्वात्[15] । इतरेषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादग्रान्ते पाठः[16] ॥ ४६ ॥

---

१ दुल्लिश्च B.; व्युत्पत्तिश्च C.

२ उपकारिका C.

३ A. om. पुष्कल; cf. p. 87, l. 4.

४ °इति स्यात् A.; पुष्कला इत्येवं स्यात् C.; धनरिद्धिरित्येवं° D.; धनवृद्धिरित्ये° F.

५ Vâm. Kâvyâl. 4, 1, 2; D. om. from वामने.

६ Thus A. B. D.; छिनत्ति वस्तु C.; वित्तपस्तु । F. Probably *Chhinnama* (? *Chhinnapa*).

७ पुष्कला F.

८ शुक्तमात्रेण° A.; शुक्कमात्रेण° B. C.; निष्कलायत B. C. F.

९ करारी C.

१० शंशत् A.

११ °चौर्यः A. D.; नृचिरुचोर्यः B.; क्वचिरुचोर्यः C.

१२ सौदर्यो° D.; °तटा । A.

१३ षड्प्रभाभसि D.

१४ °योपांतत्वात् A.

१५ °पिसंगः । राहरिणामंचोराणामजातित्वात् A.

१६ D. om. from हयमनुष्ययोः.

द्रुणविटसरसायःस्थूणसौधर्ममाचाः[१]
पटललवलपादा वल्लकालम्बिनाचाः[२]।
अतसपृथिवभृङ्गाः कन्दलारट्टिदोटाः[३]
शमतमकुटपेटा[४] मञ्जरो निष्कलश्च[५] ॥ ४७ ॥

द्रुणी। कच्छपस्त्रिय एवोच्यन्ते न कच्छपाः पुमांसः ॥ * ॥ विटी। महत्सरः ॥ * ॥ सरसी। कर्णाटदेशे[६] प्रसिद्धिरेषा हलन्तत्वादप्राप्ते ॥ * ॥ अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः। तस्यापत्यं शिवाद्यणि। आयः-स्थूणी। ङ्यस्य प्राप्तौ ॥ अयोमयी स्थूणा यस्याः सा। अयःस्थूणी[७]। कुटी। तस्यान्यार्थे वृत्तिः स्वार्थे त्वयःस्थूणेति[७] स्यादिति कश्चिदाह ॥ आयस्थेणीति[८] केचित् ॥ * ॥ शोभनो धर्मो यस्य स सुधर्मा। तस्यापत्यं स्त्री सौधर्मी। व्यणि ङ्यस्य[९] प्राप्तौ ॥ * ॥ माची[१०]। अम्बष्ठा ॥ * ॥ पट-ली। संघातः ॥ * ॥ लवली। लताविशेषः ॥ * ॥ पादी[११] ॥ * ॥ वल्लकी ॥ * ॥ अलम्बस्यापत्यं स्त्री। आलम्बी[१२]। अत इञि ङ्यस्य प्राप्तौ[१३] ॥ * ॥ नाची ॥ * ॥ अतति गच्छति नीलैः कुसुमैः स्नेहवद्बीजानीति[१४]। अतसी। उमा ॥ * ॥ पृथिवी ॥ पाणिनिप्रभृतयस्तु ङीप्रत्ययान्तमाहुः ॥ * ॥ भृङ्गी।

---

१ द्रुणविट° A. B. C. [D. om. this śl. with comment, cf. p. ८०, note १६]; °सरसायः स्थूण° B. C.; सरसोऽयः-स्थूण° E.; °भावाः C.

२ °लवलवांलांपादावलकालंविनाचाः A.; वल्लकालंबनाचाः F.

३ Thus A. B. F.; कंदलारट्टदोटाः C.; कंदलारददौढाः E. [आरट śl. 44].

४ °कुटपेटा A.; °कुटपेता E.

५ निष्कुलश्च MSS.

६ Cf. Mbh. on P. i. 1, 19: दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य उच्यन्ते.

७ अयःस्थूणा यस्य प्राप्तौ अयोमयी स्थूणा कुटी तस्यान्यार्थे त्वयःस्थूणेति C.

८ Cf. Prâk. थेणो or थूणो (S. स्तेन) Hem. 1, 147; आयस्थैणीति A.; आयः-स्थूणीति C.

९ ङास्य B.; ङ्यस्य A.

१० मावी B.; मावा C.

११ पाटी A. F.

१२ F. adds आलद्वी। कालद्वी (or आलद्दी। कालद्दी?) इति शाकटायनः।

१३ अत प्राप्तौ A.

१४ नावा ॥ अनति तिलैः °स्नेहवद्वा जानाति C.

भृङ्गराजः । लवङ्गो वा ॥ * ॥ कन्दली । कन्दविशेषः[1] ॥ * ॥ अरट्टस्यापत्यमिञि स्त्री । आरट्टी[2] । ञ्फस्य[3] प्राग्वौ ॥ * ॥ दोटी[4] ॥ * ॥ शमयति दोषान् । शमी । सक्तुफला सिम्बा वा[5] ॥ * ॥ तास्यन्त्यस्यामिति तमी । रात्रिः ॥

विभूषणं के कुचमण्डलानां हाराः
कीदृश्युमा चन्द्रमसः कुतो भाः । महादेवरता तमातः ।
सीता कथं रौति दृशास्यनीता हा राम हा देवर तात मातः ॥
हारामहादेवरतातमातः[6] ॥

इति लक्ष्यात् तमापि ॥ * ॥ कुटी ॥ * ॥ पेटी[7] वृन्दं परिच्छदश्च ॥ * ॥ मञ्जरी[8] । पुष्पयष्टिः[9] ॥ * ॥ निष्कली ॥ विकलनिष्कलशब्दौ[10] जनपदवाचिनौ । स्त्रीविषयाविति शाकटायनः ॥ उक्तेभ्योऽन्यत्र जातिलेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥ ४७ ॥

ऋश्यो[11] बन्धकधातकावनड्वही शष्कण्डकोशातका-
ऽनड्वाहीबृसवेतसाः[12] पटनटक्रोष्ट्योकणाः[13] काकणः ।
आलक्ष्यालजभिक्षुकोर्दसुषवा[14] औन्नाहमानिर्गरो
गायत्र्यामलकौ हरीतकश्चावालब्धिमांसौ तरः[15] ॥ ४८ ॥

---

१ °विशेषश्च C.; कंदली विशेषः A.

२ अवट्टस्या° A.; आरटी B.; ? आरट्टस्य° आरट्टी cf. śl. 83 and 231.

३ ञ्यस्य MSS.; cf. śl. 239, 231.

४ दोढी A. [cf. दोडी, डोडी].

५ शक्तुफला° A.; शिंबा वा A. F.; C. om. सिम्बा वा.

६ Prof. Aufrecht calls my attention to Râyam. on Am. K. i. 1, 3, 4, where he quotes: टापा तमेत्यपि । तथा च विदग्धमुखमण्डनम् । हारामहादेवरतातमात इति°. ? Not in the Vidagdh.

७ पेठी C.

८ मंजंति सीदंति तस्यां भूतपरभृतचित्तानीति मंजरी F.

९ पुष्पं यष्टिः A.; पुष्पवृष्टिः F.

१० निष्कुली । विकलनिष्कुल° C.

११ ऋष्यो A.; वाष्पो E.

१२ वृग्° A. B. F.; दृग्° C.

१३ क्रोष्ट्रीकणाः A.; °क्रोष्टीक्षणा C.; °क्रोष्ट्रीकणाः B.; °क्रौष्ट्योकणाः F.; पटनक्रोष्टणकाः E.

१४ °सुषवा B. C. F.; °उन्नाह° C.

१५ हरीतकसचा° A. B. E. F.; °सवावालंबिमांसौ° C.; D. om. this śl. and the comment on the first half-verse.

ऋष्यी[1] ॥ * ॥ बध्नाति मनो यूनामिति बन्धकी ॥ * ॥ धातकी । तास्पुष्पी ॥ * ॥ अनडुही । ङीप्रत्ययान्तपाठो गणेऽस्त्रीत्वप्रतिषेधार्थः[2] । तेन । अनडुही । वृन्दारिका ॥ वामनादयस्त्वनडुहीभार्यं दृत्युदाहरन्ति[3] । तन्न युक्तम् । जातिप्राण्यङ्गभ्योऽमान्यादाविति[4] नियमितत्वात् पुंवद्भावस्य निषेधः सिद्ध एव ॥ अथवा । पञ्चभिरनडुहीभिः क्रीतः । पञ्चानडुहिरित्यादौ ङ्यः स्रुचीत्यनेन[5] स्रुक्प्राप्ता निषिध्यते । एवं सर्वत्र ॥ * ॥ ग्रष्कण्डी । हैमवतः कश्चिद्वृक्षः[6] ॥ * ॥ कोशातकी । पटोली ॥ * ॥ अनड्वाही ॥ * ॥ वृसी । व्रतिनामासनम्[7] ॥ * ॥ वेतसी । वञ्जुलः । अम्लवेतसश्च ॥ * ॥ पटी । प्रच्छादनवस्त्रम् ॥ * ॥ नटी ॥ * ॥ क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रीशब्दस्य[8] पाठः सुखार्थः । क्रोष्टोः स्त्यनौ क्रोष्टुजिति[9] । ऋदन्तत्वन्नुगिदश्च दृत्यनेन[10] ङीप्रत्ययः सिद्धः ॥ * ॥ ओकणी[11] । पर्यन्तवनस्य संज्ञा । उकणीत्यन्यः[12] ॥ * ॥ काकणी । पणचतुर्थभागः ॥ * ॥ अलक्षस्यापत्यमित्रि स्त्री । आलची । ङ्ये प्राप्ते[13] ॥ * ॥ आलजी ॥ * ॥ भिक्षुकी ॥ * ॥

---

१ ऋष्यी A.

२ गणे स्त्रीत्वाप्रतिषेधार्थं° F.

३ भार्या दृत्युदा° C.

४ ? °प्राण्यंगङ्योमान्यादाविति F.; प्राण्यंगद्योर्मा° A.; °प्राण्यंगयोर्मा° B.; °प्राण्यंगादिति C.; cf. P. vi. 3, 40-1.

५ ? ङ्युङः A. B.; यङः लुकीत्यनेन लुक्प्राप्तिर्निषिध्यते C.; ङीङः स्रुचीत्यनेन स्रुक्प्राप्त्या नि° F.; on the *luk* cf. P. i. 2, 49. 50; iv. 1, 88.

६ कश्चिद्वत्सः B. C.

७ वृशी°A.F.; वृशी बतीनासना। C.

८ क्रोष्टाशब्दस्य C.; क्रोष्टीशब्दस्य F.

९ ? क्रोष्टोस्त्यनौ क्रोष्ट्रजिति B.; क्रोष्ट्रीस्त्यनौ° A.; क्रोष्टोस्त्यतौ क्रोष्टजिति C.; क्रोष्टोस्त्यानो क्रोष्ट्रजिति F.; cf. P. vii. 1, 95-7 [? स्त्यनोः, where अन् (? अनु) = sarvanâmasthâna].

१० ऋदंतत्वेत्तुगिदं दृत्य° A.; ऋदंतत्वेत्तुगिदंच ऋदंतंक्रेत्तुगिदंच दृत्यनेन ङीप्प्र° C.; ऋदंतत्वेन ऋन्नेभ्य दृत्यनेन° F. [ऋदन्त-न्-वन्-उगित्-अङ्? cf. P. iv. 1, 5-7].

११ उकणी A. B. C.

१२ Thus A. B. C. F.; पर्यंतं वनस्य° C.; [Pân. iv. 1, 41 ed. उणक; Kâś. V. ed. उकण, MS. I. O. 2440 उणक].

१३ ङे प्राप्ते A.; ष्याञि प्राप्ते D.; ङ्यापाप्तौ C.; cf. P. iv. 1, 78.

ऊर्दी। विमानम् ॥ * ॥ सुषुवति प्रेरयति दोषानिति सुषवी[1]। क्षण-जीरकम् ॥ सुष्ठु सवतीति सुसवीति नन्दी प्राह[2] ॥ * ॥ उद्गाहमान-स्यापत्यमित्रि[3] स्त्री। औद्गाहमानी। ङ्यै प्राग्वे[4] ॥ * ॥ गरो। देशवि-भागस्य संज्ञा ॥ * ॥ गायतस्त्रायतेऽवश्यम्। गायत्री। छन्दोविशेषः खदिरो वा ॥ * ॥ आमलति गुणान्[5]। आमलकी। वयःस्था ॥ * ॥ हरति रोगान्। हरीतकी। पथ्या ॥ * ॥ श्वचति। श्वची[6]। इन्द्राणी ॥ * ॥ अलब्धस्यापत्यमित्रि[3] स्त्री। आलब्धी[7]। ङ्यै प्राग्वे ॥ कालब्धीत्यपि शा-कटायनः[8] ॥ * ॥ मांसी। जटा ॥ * ॥ तरी। नौः ॥

ऋष्यस्य[9] जातित्वेऽपि योपान्त्यत्वात्। बन्धकनटभिक्षुकाणामजाति-त्वात्। अनडुहो हलन्तत्वात्। अन्येषां च स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते[10] ॥ ४८ ॥

कुसुम्भसुन्दरौ पूयः शष्कुलो देहलस्तटः[11]।
तापसोऽथ सिनीवालः पूलसल्लकगौतमाः[12] ॥ ४९ ॥

कुसुम्भी। ओषधिविशेषः ॥ * ॥

अस्मिन् रतिश्रमजितश्च[13] सरोजवाताः
स्मर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः।

अत्र दिव्यस्त्रीविषयत्वाज्जातिलक्षणो ङीर्न भवति। गुणवचनात्तु[14] सुन्दरशब्दाच्च शोणादिपाठात् पाक्षिके ङीप्रत्यये कृते सुन्दरीणां

---

१ ? Thus D.; सुषुवी A. B. C. F.
२ सुष्ठु सववीति नंदी° A. [सुष्ठु सूयते सुषवी Kshîr. A. K. 2, 4, 5, 20].
३ °पत्यमिति B. C. F.
४ ङ्यप्राप्तौ B.; ष्यञि प्राप्ते D.
५ गुणाऽगुणान् F.
६ सचति। सची MSS.; D. corr. श्व°.
७ आलयी A.; अलंबस्या° आलंबी C.; °पत्यमालब्धिः स्त्री° D.
८ ? Thus F.; B. C. om. ङ्यै प्राग्वे कालब्धी; A. D. om. from ङ्यै प्राग्वे°.
९ ऋष्यस्य A. F.
१० तु for च A.; D. om. from ऋष्यस्य.
११ पूयश्शष्कुलौ° C.; देहलस्तथा। A. D. E.
१२ श्विनीवालः° A. B. C. D. E.; °गो-तमाः D. E.
१३ Kirât. 5, 28, रतिश्रमनुदश्च eds.
१४ गुणवचनान्न A.; गुणशब्दात् D.

सुन्दरा गिर इति भवति[1] ॥ भोजस्तु सामान्येनैव ङीप्रत्ययं दर्शयति ॥ * ॥ पूयी । दुर्गन्धा ॥ * ॥ शक्यन्ते मृष्यन्ति तस्यां परस्परसंबन्धं निस्तुषतिला[2] इति शष्कुली । भक्ष्यविशेषः ॥ अथवा । शक्नोति पर्याप्नोति पुद्गलविकारं शब्दं ग्रहीतुमिति शष्कुली । कर्णशष्कुली ॥ * ॥ दिह्यते । देहली । द्वारायस्थला ॥ * ॥ तटी[3] ॥ * ॥ तपः शीलमस्याः ।[4] क्त्वादेर्ण इति णे सति । तापसी ॥ * ॥ सिनी सिता[5] वाला कला यस्यां सा सिनीवाली[6] । दृष्टेन्दुरमावास्या ॥ * ॥ पूली । तृणसंघातः ॥ * ॥ असक्तञ्चक्यत[7] आस्वाद्यते गजैरिति सञ्चकी । गजप्रिया[8] ॥ * ॥ गौतमी[9] । अस्य पाठः सुखार्थः । मतान्तरे तु खरः प्रयोजनम्[10] ॥ * ॥ तटतापसयोरजातित्वात् । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते ॥ ४६ ॥

कटेटभौलिङ्ग्यधिकारदेहा
गवादनोद्वाहनतेजनाः स्युः ।
आपञ्चिको भौलिकिभौरिकी च
काकादनः प्रत्यवरोहिणी च[11] ॥ ५० ॥

कटस्य ईटः । कटेटः । कटेटी[12] ॥ * ॥ भुवि लिङ्गं कीर्तिरस्येति भूलिङ्ग ऋषिः । तस्यापत्यमिति शाल्वांसेत्यादिना[13] । इञि भौलि-

---

१ सुंदरगिर° C.; सुंदरीणां सुंदराणामिति° D.; cf. śl. 53 comm.

२ तस्या परस्परसंबधस्तुष° C.; तस्याः परस्परसंबंधं स्तुषतिला B.; तस्यां परस्परसंबंधिनस्तुषतिला F.

३ Or देहली । द्वारायस्थला तटी ॥ acc. to the other version.

४ तपतेऽस्यां C.; cf. śl. 386.

५ शिनी° A. B. C. D.; °शिता A. D.

६ शिनीवाली A. B. C. D.; cf. Aufr. Hal. *s.v.*

७ °लक्ष्यते A. C.; शक्यत् शब्द्यते? D.

८ गजप्रिया लता F.

९ गोतमी D.

१० स्वरप्रयोजनं A.; D. om. from तटतापस° to end.

११ आपिञ्चको °प्रत्यवरोहणी च F.

१२ °इटः कटेटी । C.

१३ शाल्वांशे° A.; साल्वांसे° B.; साल्वांशे° F.; संघासे° C.; cf. Pâṇ. iv. 1, 173.

ङिः । स्त्री भौलिङ्गी । ञ्यञि प्राप्ते[1] ॥ * ॥ अधिकः कारो[2]ऽस्या इति । अधिकारी । अधिक्रियत इति बङ्गलाधिकाराद् ञ्यञि स्त्रियां यथा शोभेत्येके[3] ॥ * ॥ देही ॥ * ॥ गवादनी । इन्द्रवारुणी[4] ॥ * ॥ उद्वाहनी ॥ * ॥ तेजयत्यग्निमिति तेजनी । कङ्गुणी ॥ * ॥ आपञ्चिको नाम जनपदः[5] । समाननामा चञ्चियः । तस्यापत्यं स्त्रीति राष्ट्राख्याद्राज्ञो ऽञ्चेत्यनेनाञि तस्य च लुचि[6] । आपञ्चिकी[7] ॥ * ॥ भूलिकस्यापत्यमिञि[8] स्त्री । भौलिकी ॥ * ॥ भूरिकस्यापत्यमिञि[9] स्त्री । भौरिकी । गोत्रादिपठितादित्यनेन[10] ञ्यस्य प्राप्तौ ॥ * ॥ काकादनी । गुञ्जा ॥ * ॥ प्रत्यवरोहिणी ॥ टन्प्रत्ययान्तस्यास्यान्येषां च टिद्भारेणैव ङीप्रत्यये[11] सिद्धे गणे पाठः पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः । मतान्तरे तु स्वरः प्रयोजनम् ॥ ५० ॥

बर्बरदाडिमचमसास्तरुणस्तलुनाग्रहायणीबन्दाः ।
पण्डरपुष्कललवणाः पिङ्गलमुसली[12] विभीतको नन्दः ॥ ५१ ॥

बर्बरी ॥ * ॥ दाडिमी । वृत्तजातिः[13] ॥ * ॥ चमसी । सोमपा-

---

१ ष्यञि प्राप्ते D. (P. iv. 1, 78); ङौ प्राप्ते A.

२ करो B. C.

३ बङ्गलाधिकाराद् घञि अधिकारी । स्त्रियां यथा शोभा इत्येके F.; शोभतेत्येके A.; °कारात्यञि° corr. D.; ? cf. Vâmana Kâvy. 5, 2, 43.

४ इंद्रवारणी F.; इंद्रवारिणी A. B. C. and orig. D.

५ अपस्विको° A.; आपिञ्चिको जनपदसमाननामा° F.

६ ऽञ्चेत्य° लुकि C.; शुकि D.

७ आपिञ्चिकी F.

८ °इति B. F.; om. C.

९ °इञि: A.; om. C.

१० गोत्रादपठिताद्° A.; cf. P. iv. 1, 79.

११ टनप्रत्ययांतस्य । तस्यां च टि° A.; टन्प्रत्ययास्यान्येषां च° C. F.; ङीप्प्रत्यये C.; cf. Pân. iv. 1, 15.

१२ पंडुरपुष्कल° B. F.; पंडुरपुन्नल° C.; °पुष्करलवणाः° D.; °पिंगलमुशली A. C. F.; विभीतकी B. C. F.

१३ वृत्तभेदः F.

चम् ॥ * ॥ तरुणी । सुरा ॥ * ॥ तलुनी । सुरा[1] ॥ * ॥ अयं हायनमस्याः[2] । आग्रहायणी पौर्णमासी । अत एव निपातनाद्दीर्घत्वं णत्वं च ॥ * ॥ बन्दी । हठहृता[3] स्त्री ॥ * ॥ पण्डते याति मनोऽस्मिन् । पण्डरः । तद्योगात् पण्डरी[4] । पटी ॥ * ॥ पुष्कली । वनस्पतिः[5] ॥ * ॥ लवणी । ओषधिः[6] । समुद्रपार्श्वस्रोतो यच्च वहनानि स्याप्यन्त इत्येके[7] ॥ लवणा यवागूरिति गुणशब्दोऽजातौ द्रष्टव्यः[8] ॥ * ॥ पिङ्गली । पिशङ्गी[9] ॥ * ॥ मुसली । ओषधिः[10] ॥ * ॥ विभीतकी[11] ॥ * ॥ नन्दति । ऋद्धिं यातीति नन्दी । प्रज्ञाद्यणि । नान्दी ॥ * ॥

पण्डरपिङ्गलनन्दानामजातित्वात्[12] । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन देवदाली-पटोलीत्यादयो[13] द्रष्टव्याः ॥ ५१ ॥ इति गौरादिः ॥

शोणोऽथ भरुजस्तूणकमलौ विकटाहनी ।
चान्द्रभागा भवेन्नद्यां क्त्यर्थशून्यादिकारतः ॥ ५२ ॥

शोणादयः शब्दाः शोणादिरित्यनेन[14] ङीप्रत्ययभाजो वा भव-

---

१ तलुनी च ॥ F.; तलुनी ॥ C.

२ अग्रहायनमस्याः A.; अग्रे हा° F.

३ हठगृहीता F.

४ ? पंडुरः° पंडुरी B. C: F.; C. F. om. पटी.

५ पुन्नली° B. C.; पुष्कली धनच्छदिः । D.; see p. 80, l. 2.

६ लवली° B. C. (not in text); औषधिः C.; उषरिः D.

७ समुद्रपार्श्वश्रोतो° A. B. C.; समुद्रपार्श्वे स्रः । यच्च वाहनानि° F.; D. om. from समुद्र° ; A. inserts these words before लवणी.

८ °शब्दो जादिर्द्रष्टव्यः D.; °इति लवणशब्दोऽजादौ द्रष्टव्यः F.

९ पिप्पली । पिसंगी A.; °पिशंगवर्णयुक्ता D.

१० मुशली° A. B. D. F.; मुषली C.

११ बिभीतकी B. C. F.

१२ पंडुर° B. C. F.; D. om. from पण्डर° to अप्राप्ते.

१३ देवदाली पटोली बेदी [वेदी F.; बेटी C.] बाकुची धातकी पांटसीत्यादयो B. C. F.

१४ शोणादयः शब्दा विशंकटपर्यंताः [विसंकट° F.] शोणादेरित्य° D. F.

न्ति ॥ श्रोणी । श्रोणा । रक्तवर्णयुक्ता ॥ कश्चित्संज्ञायामपि श्रोणी श्रोणा वडवेति[1] ॥ * ॥ भरुजी । भरुजा । स्नेहभ्रष्टाः किल तण्डुलाः[2] ॥ * ॥ तूणी । तूणा । तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति[3] । वीणा धिषणा तूणा[4] स्थूणेत्यादि ॥ * ॥ कमली । कमला नाम काचित् ॥ * ॥ विकटी । विकटा । रचना ॥ * ॥ दीर्घाक्षी । दीर्घाक्षा शरत्[5] ॥ अहन्शब्दः केवलः स्त्रियां न संभवति नित्यं नपुंसकलिङ्गत्वात्[6]। अतस्तदन्त उदाहृतः ॥ अक्षी । अक्षा । इति कश्चित् केवलस्य स्त्रियामुदाहरति ॥ * ॥ चान्द्रभागी वनराजिः । चान्द्रभागा[7] नदी । टिड्ढाणञित्यादिना[8] ङीप्राप्तः स श्रोणादिपाठान्नद्यां निषिध्यान्यत्र विधीयत इति विकल्पार्थः ॥ चन्द्रभागा नद्यामिति केचिदाहुः[9]। यदृच्छया चन्द्रभागी[10] चन्द्रभागा काचित् । नदी तु चन्द्रभागेति[11] मतद्वयं वामनाचार्यस्य[12] ॥ पाणिनिस्तकटाङ्गजौ तु चन्द्रभाग इव भागो यस्याश्चन्द्रभागी[13] चन्द्रभागा नाम नदी । अन्यत्र चन्द्रभागा[14] नाम देवता स्त्री वा काचिदित्याहतुः ॥ केचित्तु चन्द्रभागो नाम पर्वतः । ततः प्रभवतीत्यणि । चान्द्रभागी चान्द्रभागा[15] नदी । चान्द्रभाग्यन्येत्युदाह-

---

१ ओघी । ओघा ॥ C.; cf. Pân. iv. 1, 43.

२ स्नेहभ्रष्टा किल तंडुला । A.; स्नेहपृष्टाः किल तंडुलां C.; स्नेहभ्रष्टाः° F.

३ Raghuv. 9, 56.

४ धिषणारूणां D.

५ ? रीर्घाह्वी । दीर्घाह्वा । दीर्घाहा शरत् B. C.; दीर्घाही । दीर्घाहा । दीर्घाहा वर्षा । D.; सरत् A.; शरत् । प्रावृट् F.

६ नपुंसकत्वात् B. C. F.

७ चंद्रभागा F.

८ P. iv. 1, 15; B. C. F. om. ङी.

९ Thus Kâś. V. iv. 1, 45.

१० Om. C.

११ नदी चंद्रभगेति D.

१२ °द्वयं ॥ वामनावीर्यैभ्य पा° C.

१३ Om. B.; F. om. from चन्द्रभागा काचित्.

१४ चंद्रभागो C.

१५ ततः भवतीत्यणि चंद्रभागी चांद्रभागा A.

रन्ति[1] ॥ भोजस्तु चान्द्रभागादनद्यामिति[2] सूत्रं पपाठ ॥ * ॥ क्त्यर्थपूर्-न्यादिकारतः । क्त्यकणाविति क्तिप्रत्ययो भावाकर्त्रोर्विहितस्तदन्तस्तद्-र्थप्रत्ययान्तो वा यो न भवति[3] । ततोऽनेन ङी विकल्पितः । अशनिः । अशनी ॥ शक्तिः । शक्ती । शस्त्रम्[4] ॥ आत्मंभरिः । आत्मंभरी ॥ क्त्यर्थ-पूर्न्यादिति किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ कश्चिदस्मादपि ङीं मन्यते । अहरणिः । कां त्वं कारिमकार्षीः[5] ॥ ५२ ॥

चण्डः पङ्क्तिकल्याणपुराणकृपणध्वजाः[6] ।
विशालारालमूषा हन्नबहूदारविशङ्कटाः[7] ॥ ५३ ॥

चण्डी । चण्डा । परुषा ।

सा किलाश्वासिता चण्डो भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ[8] ॥

चण्डारालशब्दयोर्गौरादिलक्षणे ङीप्रत्यये सिद्धे बह्वादौ[9] पाठः संज्ञायां विकल्पार्थ इति शाकटायनः ॥ * ॥ पादयोर्हतिः[10] । पङ्क्-तिः । पङ्क्ती । क्त्यर्थः पाठः ॥ * ॥ कल्याणी । कल्याणा कथा ॥ * ॥ पुराणी । पुराणा छाया ॥ * ॥ कृपणी । कृपणा नाम काचित् ॥ * ॥

---

१ चांद्रभाग्या इत्युदा° C.

२ ? चांद्रभागादन्नद्यामिति A.; चांद्रभागी द्युनद्यामिति C.; चंद्रभागाद° F. The *Kâtantraparisishṭa* remarks: चान्द्रभागादनद्याम् । अनद्यामर्थे चान्द्रभागादीर्भवति । चन्द्रभागभवा चान्द्रभागी द्युतिः ॥ अनद्यामिति किम् । चन्द्रभागनामगिरिः । तत्र भवतीत्यणि चान्द्रभागा नदी ॥

३ भावाकर्त्तो वि° B.; भावाकर्त्तोर्वि° A.; क्त्यकरणाविति° भावात्कर्त्रा हितस्त° C.; भावकर्त्रोर्विहित° F.; °प्रत्ययांते° B. C.; D. corr. °तदांस्तदर्थप्रत्ययांता ङ्याटो न भवंति.

४ शक्ता । शस्त्र आ° C.; शिक्षत्करिः । शक्षत्करी । वत्सा । D.; शस्त्रं । शक्षत्करिः । शक्षत्करी F.

५ ङीप् मन्यते° C.; मन्यते । सामर्थ्यात् । अहरणिः । का त्वं° A.; क्त्यर्थ° किं । क्षतिः । हृतिः । अहरणिः । कां त्वं° D. F.; अहरतिः ।° B. C.

६ चंडपङ्क्ति° B. C.

७ °विसंकटाः F.

८ Raghuv. 12, 5.

९ शोणादौ F.; *Śâkaṭâyana* apparently begins this *gaṇa* with बह्व.

१० पादयोहतः A.

ध्वजी। ध्वजा। पताका ॥ * ॥ विशाली। विशाला कीर्तिः ॥ * ॥ अराली। अराला। भूमिः[1] ॥ * ॥ मूषी। मूषा। सुवर्णाद्यावर्तनस्थानं[2] प्राणिविशेषो वा ॥ * ॥ वृत्रघ्नी। वृत्रहा ॥ * ॥ बक्री। बक्रुर्नाम काचित्। गुणवचनादुतो वाऽखरोरित्यनेन[3] गुणवचनाद्विकल्पः सिद्ध एव ॥ * ॥ उदारी। उदारा सूक्तिः[4] ॥ * ॥ विशङ्कटी। विशङ्कटा[5] बुद्धिः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम्। तेन सुन्दरकन्दरादयो[6] द्रष्टव्याः ॥ ५३ ॥ इति शोणादिः ॥

कुण्डः पात्रे ऽकृत्रिमार्थे स्थलं च
भाजः पक्वे कामुकः स्याद्रिरंसौ[7]।
नागः स्थूले कृष्णवर्णे च कालो
धान्याधारे[8] संमतो गोणशब्दः ॥ ५४ ॥

कुण्डादयः शब्दाः पात्रादावर्थे पात्राद्ये कुण्डादेरित्यनेन[9] ङीप्रत्ययान्ता भवन्ति। पात्रे कुण्डी। कुण्डाऽन्या ॥ दाहक्रियैव तत्संबन्धादन्यद्वा तथोच्यते। यस्तु द्रव्यवचनः कुण्डशब्दः[10] स नित्यं नपुंसक एव वर्तत इति न प्रत्युदाहर्तुं युक्तः[11] ॥ * ॥ अकृत्रिमेऽर्थे स्थली। स्थलाऽन्या ॥ पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्या वेदिका इत्यन्ये ॥ * ॥ पक्वेऽर्थे भाजी। भित्त्वायामित्यन्यः। भाजाऽन्या। वक्रयष्टिः[12] ॥ * ॥ मैथुनेच्छौ नायि-

---

१ अराला रात्रिः भूमिः B.; भूतिः F.
२ सुवर्णप्रवर्त्तनस्थानं D.
३ वो खरोरित्य° A.; वो खरेरित्यनेन° B.; इत्यनेन विकल्पः° F.; काचित्। गुणवचनात्तु पूर्वेण विकल्पः° D.; cf. P. iv. 1, 44.
४ शक्तिः F.
५ विसंकटी। विसंकटा D. F.
६ सुंदरादयो F.
७ ऽकृत्रिमेर्थे स्थलञ्च° E.; °पक्वकामुकः° A.
८ धान्यागारे F.
९ कुंडादिरित्यनेन B. C. F.; F. om. पात्राद्ये.
१० यस्तु व्यवचनः° A.; °कुडशब्दे D.
११ न प्रत्युदाहरणं। तस्य युक्तं। F.
१२ चक्रयष्टिः B. D.

कायां[1] कामुकी । कामुकाऽन्या । धनाद्यभिलाषुका ॥ * ॥ स्थूलेऽर्थे नागी । नागाऽन्या । दीर्घादिगुणयुक्ता संज्ञा वा काचित्[2] । चयविशेष इत्यन्ये ॥ हस्तिसर्पजातिवाचिनस्तु ङी भवत्येव । प्रत्युदाहरणं गुणवचनस्य[3] ॥ * ॥ कृष्णवर्णेऽर्थे काली । छाया बलान्यामु ततान काली ॥ कालाऽन्या । धमनी ॥ रत्नमतिस्तु कालशब्दस्य संज्ञावाचिनो ङी । न तु कृष्णवर्णवाचकस्य कृष्णत्वाव्यभिचारादित्याह ॥ * ॥ धान्याधारे[4] गोणी । यस्याश्छाटीति[5] प्रसिद्धिः । यथा ।

गोणीं जनेन स्म निधातुमुद्धृतामनुच्चणं नोचतरः प्रतीच्छति[6] ।

गोणाऽन्या । तृणविशेषः ॥ ५४ ॥

कुशो लोहविकारे स्याद् घटः कुम्भश्च मृन्मये ।
कबरः केशविन्यासे[7] नीलश्चौषधिदेहिनोः ॥ ५५ ॥

अयोविकारे कुशी । कृष्युपकरणम् । न सामान्येनायोविकारः ॥ कुशाऽन्या । अलोहविकाराकृतिरेव काष्ठादिमयी ॥ भग्नस्याचस्य प्रतिष्टम्भ इत्यन्ये । अपरे तु वल्लेति ब्रुवते[8] ॥ * ॥ मृन्मये पात्रे । घटी ॥ घटाऽन्या । गजघटा । करिघटा ॥ * ॥ कुम्भी । तैलादिस्थानं स्तम्भाधारो वा[9] । कुम्भाऽन्या ॥ * ॥ केशरचनायां कबरी । वेणी । कबरा[10]

---

१ नायकायां F.; मैथुनेच्छायां C.

२ संस्यवा काचित्° A.; संज्ञेति केचित् । कपिविशेष° D.

३ हस्तिभार्य्याजाति° प्रत्युदाहरणं तु गुण° A.; हस्तिसर्पवाचिनस्तु° F.; D. om. from हस्ति°.

४ धान्यागारे° F.

५ ? धान्याधारे गौणो यस्याश्छेहेति A.; °यस्याः छट्टीति C.; यस्यास्वट्टेति D.; यस्याः छाटीति F.; cf. Mahr. छाटी (S. शाटी) a piece of cloth.

६ Śiśup. 12, 10.

७ केशविन्यासे A.

८ ? वल्लेविक्रवतो D. (? cf. Mahrâṭhî बल्ली "a pole for impelling a boat in shallow water"); वल्लेति° C.; वल्लोवि° B.; बरेलेति° F. (cf. वरल, वरोल).

९ तिलादिस्थानं° B.; for the second meaning cf. कुम्भक.

१० कावरा D.; F. om. वेणी.

ऽन्या। वर्णविशेषोपेता। व्याकीर्णमाल्यकबरां कबरीं तरुण्याः[1] ॥ * ॥ ओषधौ प्राणिनि च। नीली। ओषधिः। नीली वडवा ॥ अन्यच्च। नीला शाटी ॥ ५५ ॥

सूचस्तीक्ष्णे[2] भाजने पात्रपारौ
स्थालः कुम्भ्यां रेवती रोहिणीभे।
ज्ञेयस्तालो[3] लोहमय्यां विपञ्चः
स्याद्वीणायां लोकवृन्दे च गोष्ठः ॥ ५६ ॥

तीक्ष्णाग्रा सूची। सूचाऽन्या ॥ * ॥ भाजने पात्री। काष्ठपात्री ॥ अन्यच्च[4]। पात्रमियं ब्राह्मणी। पात्रं तपस्विसंहतिः ॥ * ॥ पारी। गोदोहनी। यथा। प्रीत्या विमुक्ताँल्लिहतीः स्तनंधयान्
निगृह्य पारीमुभयेन जानुनोः।
वर्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पयश्
चिरं निदध्यौ दुहतः स गोदुहः[5] ॥

पाराऽन्या ॥ * ॥ पिठरिकायां स्थाली। स्थालाऽन्या ॥ * ॥ नक्षत्रे रेवती रोहिणी। रेवता रोहिणाऽन्या ॥ ननु कथं रेवती कन्या। रोहिणी कन्येति न ह्याभ्यां नक्षत्रं वाच्यम्। सत्यम्। रै विद्यते[6] यस्याः। निपातनादेत्वे कृते[7]। रेवती ॥ रोहितस्य रोहिणी ॥ रेवतरोहिणशब्दौ च नक्षत्रवाचिनौ प्रातिपदिकौ। पञ्च रोहिण्यो रेवत्यो वा देवता यस्य। पञ्चरोहिणः पञ्चरेवत इत्यादिप्रयोगदर्शनादिशेषो[8] द्रष्टव्यः ॥ * ॥ लोहविकारे ताली लोकप्रसिद्धा। तालाऽन्या ॥ * ॥ वीणायां वि-

---

१ Śiṣ. 5, 19; om. D.
२ सूचस्तीक्ष्णो E.
३ ज्ञेयास्तालो C.
४ Om. B. C.
५ Śiṣ. 12, 40 (प्रीत्या नियुक्तान् eds.).
६ रैर्विद्यते B. D. F.; A. om. from यस्याः to फाल: खण्डेऽथो in śloka 58.
७ C. om. from रेवती रोहिणी। रेवता°.
८ B. C. om. इत्यादि.

पक्षी । विपक्षाऽन्या ॥ * ॥ लोकवृन्दे गोष्ठी । समानजातीयो जनसमुदायः[1] । यथा । गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्[2] ॥ गोष्ठाऽन्या । भूर्यच[3] गावस्तिष्ठन्ति ॥ ५६ ॥

श्लेषद्रव्ये खलो लक्ष्यो विदारशठमोषधौ[4] ।
दूतः संदेशहारिण्यां कुट्टिन्यां शम्भलो बुधैः ॥ ५७ ॥

श्लेषद्रव्ये खली । खलाऽन्या ॥ * ॥ विदारी । शठी । ओषधिः ॥ विदारा । शठाऽन्या ॥ * ॥ दूती संदेशहारिका । दूताऽन्या । यथा ।

कृत्तपुष्पशयनाँल्लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः[5] ।

इत्यादिलक्ष्यदर्शनादिकारान्तोऽप्यनुमीयते ॥ * ॥ शम्भं श्रेयोयुक्तं लाति गृह्णातीति वा । शम्भली । कुट्टिनी ॥ वामनस्तु दूत्यां शम्भलीत्याह[6] । न तदस्मन्मनोरञ्जकं लक्ष्येष्वदर्शनात् ॥ शम्भलाऽन्या । देशविभक्तिः ॥

कश्चित्[7] शम्भलविदारशब्दौ गौरादावाह । कश्चिन्नायिकायां[8] सुन्दरी । अन्यत्र सुन्दराऽस्य बुद्धिरित्युवाच । तन्न समीचीनं गौरादावस्य दर्शनात्[9] । अयं चास्माभिर्लक्ष्यानुसारेण तत्रैव व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

---

१ समानजातीयजन° D.; समानजातीये जनसमुदाये F.

२ Śiśup. 12, 38; °आसनात् MSS.; D. has the whole stanza with several miscorrections.

३ C. om. भूः; F. om. from भूः to खलाऽन्या in the next śloka; for A. see p. ९२, note ६.

४ विदारसठ° D. E.; A. om. this śloka and comment.

५ Raghuv. 19, 23.

६ दूत्या° C.; °शम्भलीत्याह B.

७ रत्नमतिस्तु corr. D.

८ कश्चित् प्रायिकायां C.; °नायकायां F.; om. सुन्दरी.

९ °अस्यादर्शनात् D.; see śl. 49.

[मातङ्गानां स्नेहपानप्रकारे[1]
पीनः शाली वल्लभाया भगिन्याम् ।
फालः खण्डे ऽथो खनित्रे कशश्च[2]
ज्ञेयः श्रोण्यां बुद्धिमद्भिः कटश्च[3] ॥ ५८ ॥]

पीनी हस्तिनां स्नेहपानप्रकारः[4] । पीनाऽन्या[5] ॥ * ॥ शाली कलत्रस्वसा । शालाऽन्या ॥ * ॥ फाली खण्डम् । यथा ।

कर्पूरस्फारफालीकलितकिसलयस्रस्तरोद्दामलीला[6] ।

फालाऽन्या ॥ * ॥ खनित्रे कशी । कशा[7]ऽन्या । अश्वताडनहेतुश्चर्ममयी यष्टिः ॥ * ॥ श्रोण्यां कटी । कटाऽन्या । व्यवस्था स्थित्युपाश्रितिर्वा[8] ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन । एषणी । नाराची वैद्यशलाका वा[9] । एषणाऽन्या । इत्यादयोऽर्थविभागेन ज्ञेयाः ॥ ५८ ॥ इति कुण्डादिपात्रादौ ॥

---

१ मातंगात् स्नेह° C.

२ थो रचवतिचकुशश्च B.; खंडेथो° F.; कसिश्च [corr. कसश्च] C.; for A. see note ६, page ९२.

३ E. om. this śloka; D. om. text and comment and reads instead:
आकृतिगणावेती तेन खनित्रे कशी । कशाऽन्या । अश्वताडन° यष्टिः । खंडे काली । यथा कर्पूरस्फाकालीवलितकिशलय अस्तरोद्दामलाधवाः क्रीयंते वरयुवतिजनैर्यत्र धारागृहेषु । कालाऽन्या । श्रोण्यां कटी । कटाऽन्या । व्यवस्था स्थित्याधारो वा । करणे एषणी । एषणाऽन्या । कलचभगिन्यां शालो । शालाऽन्या । इत्येते शब्दा अन्ये पि अर्थविभागाश्रया द्रष्टव्याः ॥

४ पाना हस्तिनां° B.; °प्रकारे F.

५ B. C. om. पीनाऽन्या ।

६ किशलय A. F.; अस्तरो° MSS.

७ कसी । कसा B. C.; see note २.

८ न्यवस्था स्थित्युश्रितिवी A.; यवस्थास्थित्युपाश्रिति वा B.; °उपश्रिति वा C.; °स्थितिरुपाश्रितिर्वा F.; D. see note ३. [*i.e.* 'seat for resting,' as Prof. Roth suggests, cf. Mahr. कटा or कट्टा 'a raised place for resting burdens, a seat.']

९ वैद्यः शलाका वा B.; विद्यः । शलाक वा C.

लोहितभ्रुवकतालिगुकक्षा[१]
बभ्रुवल्गुमनुसूनुतलुक्षाः[२]।
तण्डमण्डुकपिकन्थकवृक्षा[३]
मन्तुतन्तुतनुमङ्कुतरुक्षाः[४] ॥ ५९ ॥

यञ्लोहितादिशकलान्तयञ्कौरव्यासुरिमाण्डूकाड्डायन्[५] इत्यनेन स्त्रियां नित्यं ङी भवति डायनादेशश्च ॥ लौहित्यायनी ॥ * ॥ औव्यायणी ॥ * ॥ कात्यायनी[६] ॥ * ॥ आलिगव्यायनी[७] ॥ * ॥ काच्यायणी ॥ * ॥ बाभ्रव्यायणी। कौशिकी[८] तु बाभ्रवी बाभ्रव्यायणी ॥ गर्गादौ[९] तु बभ्रुः कौशिक इति पाठादिति नः संमतम्[१०]। वामनस्तु बभ्रुपाठं मन्यते[११]। कपिशब्दस्य च ॥ * ॥ वाल्वाव्यायनी[१२] ॥ * ॥ मानव्यायनी ॥ * ॥ सौनव्यायनी ॥ * ॥ तालुच्यायणी[१३] ॥ * ॥ ताण्ड्यायनी ॥ * ॥ माण्डव्यायनी ॥ * ॥ काप्यायनी। आङ्गिरसो तु कापी काप्यायनी[१४] ॥ * ॥

---

१ कटालिगु° A.; °काचा B. C.; °गुकक्षा F.

२ बजुबवाग्लामनु° B.; वभ्रुवल्गु° D. E.; °सूनुतनुचा A..

३ तंडुमंडु° A. C.; तंडमंड° D.; मंडुमंडु B.; °कर्थकवृचा C.; °तरचाः F.

४ मरु for तनु D. E.; मंकुरुचाः A.; मंचुतरचाः B. C.

५ ? यल्लोहि° यञ्छौरव्यासुरिमंडूकानुदेयन् A.; (य oblit.) लोहितादिशकान्नपञ्चौरव्यासुरिमांडूकाडायन् D.; °ड्डायम् B.; °यञ्चौरव्यासुरिमांडूकाड्डीयम् C.; °यत्कौरव्या° F.; ? the double यञ्; cf. P. iv. 1, 16-19.

६ लोहित्यायनी औव्यायनी कालायनी A.; लौहत्यायनी औयायणी कात्ययनी B.

७ आलिंगव्यायनी D.; लैगयायना B.; लौगव्यायनी C.; F. adds लैगव्यायनी.

८ कौशका B.; कौसिकी D.

९ °बाभ्रयायणी कौ गर्गादौ° B.

१० °इति न संमतं। B. C. F.; cf. śl. 249.

११ वामनस्तु पाठं मन्यते B. C.

१२ वा for च B. C.; वालायायनी B.; वालाव्यायनी C.; वाल्वव्यायनी D.

१३ तालुचायणी B. C.; तालुच्यायणी A.

१४ कापायनी B. C. F.

कान्थक्यायनी[1] ॥ * ॥ वार्च्यायणी[2] ॥ * ॥ मान्तव्यायनी ॥ * ॥ तान्तव्यायनी[3] ॥ * ॥ तानव्यायनी[4] ॥ * ॥ माङ्क्व्यायणी ॥ * ॥ तारच्यायणी[5] ॥ ५८ ॥

गुहलुः संशितः शङ्कुमनायीलिगुसम्भवः[6]।
वतण्डः शकलो मङ्कुलतुञ्चृक्षजिगीषवः[7] ॥ ६० ॥

गौहलव्यायनी[8] ॥ * ॥ सांग्नित्यायनी[9] ॥ * ॥ शाङ्कव्यायनो ॥ * ॥ मानाय्यायनी ॥ * ॥ लैगव्यायनी[10] ॥ * ॥ साम्बव्यायनी[11] ॥ * ॥ अनाङ्गिरसी तु वातण्ड्यायनी[12]। शिवादिपाठाद् वातण्डी। आङ्गिरसी तु वतण्डी[13]। अस्त्रीयपाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालान्ताज्जातेरित्यनेन[14] ङीप्रत्ययः ॥ * ॥ शाकल्यायनी ॥ * ॥ माङ्क्व्यायनी[15] ॥ * ॥ लातव्यायनी[16] ॥ * ॥ आर्च्यायणी। रौच्यायणीत्यन्यः[17] ॥ * ॥ जैगीषव्यायणी ॥ ६० ॥ इति लोहितादिः ॥

---

१ कांथव्यायनी A. D.; काथक्यायनी C.

२ वार्षायणी D.; याच्ययिणी B.

३ Om. A.; तांतयायनी B.

४ तानयायनी B.; om. F.; °माव्यायणी D.

५ तारच्यायणी B. C. F.

६ शृंकुमनावी E. and corr. D.; संकुमनायी लिगुसंबंधः। A.; °संववाः B. C.; संवचः D.; संचचः E.; लिंगुसंबवः F.

७ वतडः सकलो° B.; मन्युलतु E.; मंखुलंतु° F.; °लनु° D.; ऋक्षजिगीषवः A.

८ गोहलव्यायनी A. D.

९ शृंग्नित्यायनी A.; सांसित्यायनी B. C.

१० शांकयायनी लिमव्यायनी B.; लैगव्यायनी F.; मानायव्यायनी° C.; मानाव्यायनी° D.

११ सांवव्यायनी A. B. C. D.; Kâś. V. MS. I. O. 2440 has शंवु (not शङ्कु).

१२ अनांगिरसा° B.; वाडंड्यायनी C.; for शिवादि° see śl. 212.

१३ आंगिरसात्तु° C.; वतुंडी B.

१४ (अ obliterated) स्त्रीपाक° D.; cf. P. iv. 1, 63-4.

१५ मांख्ययायनी B.; मांखव्यायनी A.; D. corr. मान्यव्यायनी.

१६ लातवय्यायनी B.; D. corr. लानव्यायनी; लांतव्यायनी F.

१७ Thus D. F.; आच्यायनी। त्यन्यः। A.; आचायणी रौचायणी रौचायणीत्यनः B.; आर्चायणी। रौचायणी। रौचायणीत्यतः C.

यच्छब्दो मेनका चाच दण्डकापिप्पकेष्टकाः।
रेवका धारका चैव द्वारकादेवकैरकाः[1] ॥ ६१ ॥

यदादय एडकान्ताः स्युतोऽयदाम्[2] इत्यनेनाकारस्यैत्वं यत्प्राप्तं यदादिपर्युदासात् तद्बाजो न भवन्ति ॥ यका ॥ * ॥ मनिपचिमचां नास्तीत्यनेनाकारस्यैत्वे[3]। मेनका। अप्सराः ॥ * ॥ दण्डका। अरण्यम् ॥

वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायाम्[4] ॥

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखीबभूवुः ॥

इति रघुकाव्ये चिन्त्यम्[5] ॥ * ॥ पिप्पका ॥ * ॥ इष्यते काम्यते प्रासादादिषु या सा। इष्टका मृद्विकारः ॥ * ॥ रेवा नदी। ततः संज्ञायां के। कुत्सादौ वा। रेवका ॥ * ॥ धारयतीति धारका ॥ * ॥ द्वारप्रकारा। द्वारका नगरी[6] ॥ यथा धनंजयस्य।

चलत्पताकामुद्बद्धतोरणां तावविचताम्।
द्वारकां गोपुरद्वारैः किष्किन्धनगरीमिव[7] ॥

देवका। अप्सराः ॥ * ॥ एरका। उदकट्टणजातिः ॥ ६२ ॥

क्षिपका ध्रुवका चरका तत्सेवकया करकाचटके स्तः[8]।
अवकालहके अलका स्यात् कन्यकया ध्रुवकैडकया च[9] ॥ ६३ ॥

क्षिपतीति क्षिपका। आयुधम् ॥ अथवा। अज्ञाता क्षिपा। क्षिप-

---

१ रेवका द्वारका चैव हारकादेव° A.; °हारकादेव° E.

२ ? एडकांतास्त्यातोयदाम् A.,D.; °तास्त्र्यातोय° F.; परकांतास्त्यातोय° B.; एरकास्त्याख्यातोय° C.; cf. P. vii. 3, 44-46.

३ मतिपचिपचां° B. F.; मेतीति पविपची° C.; मनिपधिमचां नास्तीत्य° D.; cf. Kâś. V. vi. 4, 120; Un. S. 5, 37.

४ Anarghar. (Calc. S. 1782, p. 116) 4, 66.

५ Raghuv. 14, 25.

६ द्वारका नदी नगरी B. C.

७ द्वारकांगपुर° A. B. C., original D.; किष्किंधानग° F.; किष्किंधन° B. D.

८ क्षिपकाध्रुवकाचटकाः सेव° E.

९ अवकालहले °ध्रुवकै° E.

का ॥ * ॥ धू विधूनने । धुवतीति धुवका । आवपनविशेषः ॥ अथवा । अज्ञाता धुवा । धुवका ॥ * ॥ चरका ॥ * ॥ सका ॥ * ॥ सेवा[1] भक्तिः । कुत्सिता वा सेवा । सेवका ॥ * ॥ करका । वर्षोपलः ।

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान्[2] ।

केचित्तु करकशब्दं पुंस्याज्ञः । कमण्डलौ च करक[3] इति ॥ * ॥ चटका ॥ * ॥ अवतीति । अवका । शैवलम्[4] ॥ * ॥ लहका ॥ * ॥ अलका । नगरी ॥ * ॥ कन्यका ।

सवर्णकन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी[5] ॥

धुवतीति धुवका । आवपनविशेषः[6] ॥ अथवा । कुत्सिता धुवा । धुवका ॥ * ॥ एडका । अविजातिः ॥

वेगवती छन्दः । त्रिसकारपरं गुरुकं चेद्वेगवतीति च भादय भौ गौ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन यथादर्शनमन्येऽपि भवन्तीति ॥ ६२ ॥

इति यदादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्वीयगणरत्नमहोदधिग्रन्थवृत्तौ प्रथमो नामाध्यायः[7] समाप्तः ॥

---

१ सेवका सेवा F.; सेवा A.

२ Meghad. 54.

३ कमंडलू च° A. D.; कमंडलू क° C.; कमंडलुः क° F.; कमंडलूक क° B.; Am. K. 3, 4, 1, 6.

४ सैवलं A. D.; शैवलं F.

५ Vâm. Kâvyâl. 3, 2, 3; सवर्णा कन्यका° ed. Capp.

६ आवपनपनविशेषः B.; D. corr. आवर्तनवि°.

७ गोविंदाचार्यशिष्य° D. E.; °प्रथमोध्यायः E. F.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अर्धर्चध्वजकुञ्जशीधुमधवो वर्चस्कूर्चाढकाः[१]
पङ्कानीकपिनाकनिष्ककपटाष्टङ्कः किरीटः कुटः ।
कूटः कङ्कटकर्बटाण्डशकटा वल्मीकसानू नटः ।
खण्डोद्योगविडङ्गशृङ्गसरकाः पुङ्खव्रजौ मोदकः[२] ॥ ६३ ॥

एतेऽर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके साधवो भवन्ति ॥ अर्धस्यासौ । ऋक् च । अर्धर्चः । अर्धर्चम् ॥ * ॥ ध्वजं पताका ॥ * ॥ कुञ्जो वनषण्डो हस्तिदन्तश्च[३] । यथा ।

अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान् विहीयमानानुदयाय तेन[४] ॥

निकुञ्जोऽपि ॥ * ॥ शेते मुह्यत्यनेनास्मिन् वा हिताहितप्रतिपत्तिरिति शीधुर्मद्यम्[५] ।

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च[६] ॥

मधुर्द्राक्षादिमद्यम्[७] ।

बिभ्रती मधुरतामधिपात्रं रागिभिर्युगपदेव पपाते[८] ।
आननैर्मधुरसौ[९] विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥

वर्चस्कं शकृत्[१०] ॥ * ॥ कूर्चो दीर्घश्मश्रु[११] ॥ * ॥ आढकं मानविशेषः ॥ * ॥ पङ्कं कर्दमः[१२] । यथा ।

---

१ °ध्वजकुज° E.; °सीधु° A.; °कूर्चाटकाः D. E.

२ विडंगरसकाः B. C. (in C. शृंग is supplied).

३ वनषडो° B.; वनखंडो° A. D.; °हस्तिदंतिश्च A.; वनखंडे° F.

४ Kirât. 3, 32.

५ शेते सुप्यतेनास्मिन्स हि° D.; °पत्तिसीधु° A.

६ °सीधुं° A.; Ragh. 16, 52.

७ मधु द्रा° B. C.

८ मधुरतां मधुपात्रं D.; Śiś. 10, 8 (°अतिमात्रं eds.).

९ मधुरसो eds. for मधुर् असौ.

१० वर्चस्कः° F.; संकृत् A.

११ श्मश्रुः B. C. F.

१२ पंकः F.; A. om. पङ्कं कर्दमः

पुरोगैः कलुषास्तस्य सहप्रस्थायिभिः क्षणाः ।
पश्चात्प्रयायिभिः पङ्क्तास्चक्रिरे मार्गनिम्नगाः[1] ॥

अनीकं सैन्यं संग्रामश्च ॥ * ॥ पिनाको रुद्रधनुः । त्रिशूलं च ॥ * ॥ निष्क आभरणम् । कण्ठे निष्क इवार्पितः[2] ॥ * ॥ कपटं व्याजः ॥ * ॥ टङ्कः पाषाणच्छेदनः[3] ॥ * ॥ किरीटो मुकुटम् ॥ * ॥ कुटं घटः । हलाङ्कविशेषश्च[4] ॥ * ॥ कूटम् । संघातो माया निश्चलो मृगादिवधार्थं कृतं[5] कैतवम् अयोघनः शैलशृङ्गं सीराङ्गं च[6] ॥ * ॥ कङ्कटं संनाहः ॥ * ॥ कर्बटः । नद्यद्रिवेष्टितं खेटं कर्बटं शैलवेष्टितम् ॥

दुर्गस्तु कर्पटम् अल्पोपकरणस्थानमित्याह[7] ॥ * ॥ अण्डं पक्ष्यादिप्रसवः ॥ * ॥ शकटो गन्त्री ॥ * ॥ वल्मीको वामलूरः ॥ * ॥ सानु प्रस्थम् । सानूनि गन्धः सुरभीकरोति[8] ॥ * ॥ नटो नर्तनविशेषः[9]। आनट इति शाकटायनः ॥ * ॥ खण्ड इक्षुविकारविशेषः शकलं च[10]। यथा ।

ऊनस्य नूनं परिपूरणाय ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः[11] ॥

खण्डनक्रियावाचिनस्तु वाच्यलिङ्गमेव । खण्डो घटी । खण्डो घटः[12]। खण्डं कुलम् ॥ * ॥ उद्योग उत्साहः[13] ॥ * ॥ विडङ्ग औषधम् ॥ * ॥ शृङ्गो विषाणम् ॥ * ॥ सरकं मद्यम् ॥ * ॥ पुङ्खः शराङ्गम्[14] ॥ * ॥ व्रजं पुङ्खः ॥ * ॥ मोदकं भक्ष्यविशेषः ॥ ६२ ॥

---

१ पंकं चक्रिरे° A. B. C. D.; A. B. C. om. the first half-śloka; Raghuv. 4, 31 additional śl.; cf. Aufr. Cat. p. 112, a.

२ Kum. S. 2, 49, V. L. cf. Oxf. Cat. p. 115, b.

३ पाषाणभेदकः F.

४ हलांकविशेषश्च A.

५ कलं B. C.; मृगादिवत्सर्वं कृलं D.

६ शीरांगं च A. D.

७ कर्पटः अल्पो° F.; अल्पोपकरणमित्याह A.

८ Kum. S. 1, 9.

९ नर्त्तकविशेषः F.

१० शक्तिलं च A.

११ Anarghar. 7, 82 (प्रतिपूरणाय ed. Calc. S. 1782, p. 215); D. om. fr. यथा.

१२ खंडी घ खंडो° B.; खंडी घखंडो C.

१३ उद्योगमुत्साहः A. D.

१४ शरस्य। A. B. C. (!); सरस्य। D.; शरस्यानुजं F.

शाको मस्तककल्कशूकनिकटाः शुल्कं निदाघो नखो
बाणद्रोणसुवर्णभूषणरणाः कार्षापणस्तोरणः।
काण्डस्ताण्डवदण्डमण्डपिटकाः सक्तुस्तडागव्रणौ[1]
पेटो मञ्चकवारबाणचरणा वस्त्राम्बरैरावताः॥ ६४॥

शाकं भक्ष्यविशेषः[2]॥*॥ मस्तको मूर्धा॥*॥ कल्कम्। औषधानां निर्यासो दम्भः पातकं च[3]॥*॥ शूकं धान्यादेः सूची। वृश्चिकादेः कण्टकोऽपि॥*॥ निकटः समीपम्॥*॥ शुल्को मण्डपिकायामायस्थानं स्त्रीधनं च[4]॥*॥ निदाघं ग्रीष्मः॥*॥ नखं पाणिजः। यथा रुद्रस्य त्रैलोक्यसुन्दर्या हस्तिवर्णने[5]। ज्योत्स्नाजनितदन्तवेदनाशङ्कया प्रसादनार्थं पादलग्नानि चन्द्रमण्डलानीवोज्ज्वलानि नखानि धारयन्तम्[6]॥*॥ बाणं शरः॥*॥ द्रोणं चतुराढको ऽष्टाढको वा देशभेदात्[7]॥*॥ सुवर्णं कनकम्॥ दुर्गस्तु स्त्रीनरलिङ्ग इत्याह[8]। सवर्ण इति शाकटायनः[9]॥*॥ भूषणम् अलंकारः॥*॥ रणन्ति दुन्दुभयो ऽत्रेति रणम्। यथा।[10] रणे रभसनिर्भिन्नद्विपपाटविकासिनि॥ रभसेन निर्भिन्ना द्विपपाटविकानामसयो यत्र तदित्यर्थः॥*॥ कार्षापणं हिरण्यप्रमाणम्। अण्प्रत्ययं विनापि पुंनपुंसकवाचीत्यर्थः॥*॥ तोरणं वन्दनमाला॥*॥ काण्डः शरो नालं वर्गो वारि कुत्सितं च॥*॥ ताण्डवम्। उद्धतनृत्तं[11] दण्डविशेषश्च॥*॥ दण्डं यष्टिश्चतुर्थोपायो दमो मन्यास्य॥*॥ मण्डं सर्वरसानां द्रवद्रव्याणां मुख्यम्॥*॥ पिटकं

---

१ शकु° A.; सक्तुखटाकवृणौ पोटो मंच° E.

२ भक्ष्यादिविशेषः D.; भक्षविशेषः A.

३ दंशः° D.; दंभपातकं च B. C.

४ स्त्रीपणं च D.

५ Om. B. C. F. [? हस्तवर्णने].

६ °इवोज्ज्वलनखानि° A.; D. om. from यथा रुद्रस्य.

७ B. C. om. ऽष्टाढको cf. Weber Jyot. p. 81; D. om. from द्रोणं.

८ दुर्गस्तु नरलिंग° F.

९ सुवर्णः कनकं। दुर्गः स्त्री° इत्यपि शाकटायनः A.; om. D. [? स्वर्ण इति° or सुवर्ण masc. only].

१० D. om. from भूषणं; Sis. 19, 56.

११ उद्धतनृत्तं B.; उद्धतं नृत्तं F.

19012

गण्डोलकः[१]। विस्फोटवाची तु त्रिलिङ्गः[२] ॥ * ॥ सक्तु यवादिविकारः[३] ॥ * ॥ तडागः सरः ॥ * ॥ व्रणं क्षतम्।

विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणास्त्रिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये[४] ॥
समासे तु पुंलिङ्गो यथा नाडीव्रणः ॥ * ॥ पेटं[५] संहतिः परिच्छदश्च ॥ * ॥ मज्जकं शयनविशेषः ॥ * ॥ वारम् आच्छादकं वानमस्य एनग्न्यादेः[६] प्राग्वदित्यनेन णत्वे[७]। वारबाणं कञ्चुकः ॥ बाणे वारणस्य व्यत्ययो[८] मयूरव्यंसकादित्वादिति श्रीभोजः ॥ * ॥ चरणं पादः। यथा।

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतरा मही
स्फुरति च तथा वामो बाहुस्तनुश्च[९] विकम्पते।
शकुनिरहितश्चायं तारं विरौति हि नैकशः
कथयति महाघोरं वृत्तं न चात्र विचारणा[१०] ॥ * ॥

वस्त्रो वासः ॥ * ॥ अम्बरो वस्त्रम् ॥ * ॥ ऐरावतम्। इन्द्रगजः ॥ ६४ ॥

चरकमठविटङ्कक्ष्वेडिता भूतवृत्त-
प्रयुतघृतवसन्ता हस्तवुस्तापराह्णाः।
पलितफलककण्वा[११] नामकर्माभिधाना-
ऽयुतशततृणनीडा यौवनोद्यानयानाः ॥ ६५ ॥

---

१ गाडालकः B. C.

२ विस्फाढवाचा तु° B.; विस्फोटकवाची° F.

३ शक्तु जवादिविकारः A.

४ Kirât. 8, 34; विपक्षचित्तो° A.; D. om. from विपक्ष to नाडीव्रणः.

५ पटं A. B.; पेटः C. (orig. पटः).

६ नद्यादेः D.; येनाग्न्यादेः F. (? P. viii. 4, 3; 30).

७ णीत्वे A. B.; णित्वे C.

८ Thus A. (? वारस्य); वाणवारणस्य° D.; वारणं वारणस्य यत्ययो B.; C. corr. वाणवारस्य°; वारणं बाणस्य वा मयूर° F.

९ बाहुः स्तनश्च B. C. F.

१० नृत्तं° A.; वृत्तं तवात्र B. C. D.—Mṛichchh. act 9, p. 143 (ed. St.): स्खलति चरणं° न चार्द्रतमा मही स्फुरति नयनं वामो बाहुर्भुजश्च वि°। शकुनिरपरश्चायं तावद्विरौति हि° कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र°॥ eds.

११ °कंठा A.; °कथा C.; कंवा D.; °किण्वा F.

चरकं शास्त्रविशेषः ॥ * ॥ मठं व्रतिनां स्थानम् ॥ * ॥ विटङ्कं कपोतपाली ॥ * ॥[1] च्चेडितो मुखध्वनितभेदः[2] ॥ * ॥ भूतः पिशाचः ॥ * ॥ वृत्तः शीलम् ॥ * ॥ प्रयुतम् । दश लक्षाः ॥ * ॥ घृतः । आज्यम् ॥ * ॥ वसन्तम् । ऋतुविशेषः[3] ॥ * ॥ हस्तं पाणिः ॥ * ॥ बुस्तं मांसशष्कुली[4] ॥ * ॥ अपराह्णं दिवसापरार्धभागः ॥ * ॥ पलितः । पाण्डुराः केशाः[5] ॥ * ॥ फलकः खेटकम्[6] ॥ * ॥ कण्वं[7] पापम् ॥ * ॥ नामा ॥ * ॥ अयं कर्मा[8] ॥ * ॥ अभिधानं नाम शब्दश्च ॥ * ॥ अयुतम् । दश सहस्राणि ॥ * ॥ शतः । संख्याविशेषः ॥ * ॥ तृणः शष्पः ॥ * ॥ नीडः कुलायः ॥ * ॥ यौवनो द्वितीयं वयः ॥ * ॥ उद्यान आरामः ॥ * ॥ यानो वाहनम् ॥ ६५ ॥

तीर्थप्रोथौ नलिनपुलिनस्तेनयोधौषधानि
स्थानं शूर्पं[9] निधनशयनद्वीपपुच्छायुधानि ।
यूथं गूथं कुणपकुतपक्षेमवर्णासनानि
छत्त्राकाशप्रतिसरमुखाष्टापदारण्यवर्षाः[10] ॥ ६६ ॥

तीर्थः पुण्यस्थानम् ॥ * ॥ प्रोथोऽश्वादीनां नासा ॥ * ॥ नलिनः कमलम् ॥ * ॥ पुलिनः सैकतम्[11] ॥ * ॥ स्तेनं चौर्यं चोरश्च ॥ * ॥ योधं सुभटः । यथा शूराचार्याणाम्[12] ।

---

१ कपोतपाला च्चेडितो° B.
२ मुखध्वनिभेदः F.
३ वसन्त ऋ° B. C. F.
४ मांसं । F.; मांशष्कुली D.
५ पांडुरः केशः F.
६ खेकं B.; खेटकं D.
७ कंठं A.; कंवं D.; किण्वं F.
८ अयकर्मा A.; अयाकर्मा C.
९ सूर्पं all MSS.
१० छत्राकाश° E. and corr. D.; °प्रतिशर° C. D. E.
११ शैकतं A.; सोकतं B.
१२ शूराचार्याणां A.; D. corr. स्तेनाचार्याणां.

योधैर्योधानि हन्यन्ते क्रोधान्धैः सिन्धुरैर्गजाः ।
न गणयते स्वपचोऽपि धिक् क्रोधमसमञ्जसम् ॥

औषधो भेषजम् ॥ * ॥ स्थानम् । आधारः ॥ * ॥ भूर्पै[1] मानविशेषः ॥ * ॥ निधनो मृत्युः ॥ * ॥ शयनः शय्या ॥ * ॥ दीपम् । अन्तरीपः ॥ * ॥ पुच्छं लाङ्गूलम्[2] ॥ * ॥ आयुधो हेतिः ॥ * ॥ यूथः पशुसमूहः । द्वयोर्यूथयोः समाहार इति विग्रहे द्वियूथमित्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ गूथो विष्ठा ॥ * ॥ कुणपं शवः ॥ * ॥ कुं तपति सूर्योऽत्रेति कुतपः श्राद्धकालः । यत्स्मृतिः ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः[3] ।
स कालः कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥

यद्वा छागरोममयो वस्त्रविशेषः ॥ * ॥ क्षेमः । कुशलम् ॥ * ॥ वर्णम् । अक्षरम् । शुक्लादिद्विजादिश्रुतिवाची तु पुंलिङ्गः[4] ॥ * ॥ आसनः पीठम् ॥ आवृत्त्या । असनं[5] वृक्षविशेषः ॥ * ॥ छत्त्रं आतपत्रम् ॥ * ॥ आकाशो नभः ॥ * ॥ प्रतिसरः । कङ्कणं वाहिनीजघनं च[6] ॥ * ॥ मुखो वदनम् ॥ * ॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठाऽस्येति संज्ञायामष्ट[7] इत्यनेनात्वे । अष्टौ पदान्यत्र । अष्टापदं शारीफलम्[8] । अष्टापदः सुवर्णम् ॥ * ॥ अरण्यः । अटवी ॥ * ॥ वर्षं वृष्टिः संवत्सरश्च । यथा । पुष्पवर्ष इव मौक्तिकवर्षः[9] ॥ ६६ ॥

---

१ भूर्पै all MSS.

२ पुछं भांडं लांगूलं F.

३ °भास्करे A. B. C. F.; Śabdakalp. s.v. कुतप reads: °रः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणामन्नमक्षयम् ॥ इति शातातपः । cf. Schol. on Hem. Abh. 141. Acc. to Prof. Roth, not in Śât. in Calc. Smṛitis. The Vâchaspatyam has °रः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ मत्° पु°. The Matsyap., acc. to Prof. Haas, has: । तचाष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥ मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

४ शुक्लादिद्विजातिश्रुति° B. C. F.

५ अवृत्या° B.; आसनं F.

६ प्रतिशरः° D.; °कषणं । वाहिनं जलघनं च A.

७ Cf. Pân. vi. 3, 125.

८ सारीफलं A.; शारफलं B.; रीरफलं C.; शारिफलं F.

९ D. has only वर्षं संवत्सरः; cf. 10, 74; पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः

कमण्डलुर्मण्डपकुट्टिमार्बुदा-
ऽवतंसपाराः शतमानचन्दनौ[१]।
समानयूषौ दृढमूषिकौदना[२]
दिनं विमानं च वितानलोहितौ ॥ ६७ ॥

कमण्डलुः करकं कुण्डिका च[३] ॥ * ॥ मण्डपं जनाश्रयः ॥ * ॥ कुट्टेन निर्वृत्तः। घणब्भावादिम[४] इत्यनेन। इमप्रत्यये। कुट्टिमो बद्धभूमिकम्[५] ॥ * ॥ अर्बुदो दशकोटिरचजो व्याधिश्च[६]। पर्वते तु पुंलिङ्गः ॥ * ॥ अवतंसं शेखरम्[७] ॥ * ॥ पारः परतीरम् ॥ * ॥ शतं मानानामस्य[८]। शतमानो भूभागविशेषः ॥ यद्वा। शतमानं रूप्यपलम् ॥ यत्स्मृतिः[९]।

द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते।
शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥ * ॥

चन्दनो मलयजम् ॥ * ॥ समानः सदृशम् ॥ * ॥ यूषो मुद्गनिर्यासः ॥ * ॥ दृढोऽविनष्टम् ॥ * ॥ मूषिकम्[१०]। आखुः ॥ * ॥ उद्यते मिश्यते व्यञ्जनैरिति। ओदनम्[११] ॥ * ॥ दिनो वासरः ॥ * ॥ विमानो देवतायानं सप्तभूमिकगृहं च[१२] ॥ * ॥ वितानो याग उल्लोचो विस्तारश्च। तुच्छवाची तु त्रिलिङ्गः ॥ * ॥ लोहितः शोणितम्। गुणवचनस्तु वाच्यलिङ्गः। लोहितो गौः। लोहिता शाटी। लोहितं वस्त्रम् ॥ ६७ ॥

---

१ वतंसपराः° E.; शततमानं वंदनौ B.
२ समानयूषौ A.; °मूषकौदना F.
३ कुटिका च B.; कुंटिका च C.
४ Thus A. (? घणच्); °घणङ्गावा° B.; यणवङ्गावा° C.; घकवावादिम D.; घनभावादिम F.; cf. P. iv. 4, 20 V.
५ °भूमिका D.
६ °कोटि वचसो व्याधिश्च D.
७ शेषरं B. F.
८ शतं मानमस्य D. F.
९ Yâjn. I. 363-4.
१० मुषकं F.
११ उद्यते मथ्यते पच्यते इत्योदनं D.
१२ देवयानं F.; °कं गृहं च B. C. F.

अंसक्षीरकषायबिम्बविटपा[1] नेचाव्ययौ शेखरः
केदाराश्रमशल्यशूलवलया बालस्तमालो मलः।
गुल्माङ्गारविहारतोमररसाः पात्रं पवित्रं पुरं
मध्यं बुध्नमृणालमण्डलनला नालप्रवालोत्पलाः॥ ६८॥

अस्यते भारेण। अंसं स्कन्धः[2]॥ * ॥ क्षीरं पयः॥ * ॥ कषायं तुवराख्यो[3] रसो निर्यासरागविशेषौ च॥ * ॥ बिम्बो मण्डलम् आकृतिश्च॥ * ॥ विटपं स्तम्बः। स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा॥ * ॥ नेचो नयनं परिधानपरिमाणविशेषौ च[4]॥ * ॥ अव्ययम्। अलिङ्गसंख्यम्[5]॥ * ॥ शेखरम्। आपीडः॥ * ॥ क्लिद्यति। आर्द्रीभवति पाकार्थं जलेनेति केदारम्। क्षेत्रविशेषः॥ * ॥ आश्रमो मुनीनां स्थानम्॥ * ॥ शल्यं वंशादीनां कीलविशेषः॥ * ॥ शूलं प्रहरणविशेषो रुजा च॥ * ॥ वलयो हस्ताभरणम्। यथा।

तनुतरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च।
अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये[6]॥

बालं शिशुः केशश्च॥ * ॥ तमालं वृक्षविशेषः॥ * ॥ मलः पापविट्किट्टानि[7]। यथा सागरचन्द्रस्य।

मुष्णातु कल्मषमलानि मनोऽपकूल-
खेलन्मरालमिथुनात्तपनात्मजेव[8]॥

स्मृतौ तु। वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रं विट्कर्णविण्नखाः।
श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः[9]॥

---

१ अंश° A.; अंसं क्षी° विटमा B.
२ अश्नते° D.; अंशं° A.; अश्नंते° अंसः स्कंधः C. F.
३ तुंबराख्यो C.; तुचराख्यो D.
४ नयनं परिमाणविशेषश्च A. D. F.
५ °संख्ये D.; °संज्ञं A.
६ A.D. om. fr. यथा; cf. p. 115, n. 3.
७ °किहानि A.; °वीर्याणि corr. D.
८ ?पुष्णातु°A.D.; मनोपकूलखेलमराल° A.; मनोपिकूल° D.; मनोपकूल° मिथुनातप° F.; मनोप° B. C.
९ Man. 5, 135.

गुल्मः प्रकाण्डम्[1]। यद्वा। गुह्यन्ते व्याकुलीक्रियन्ते[2] पथिकसार्थास्त-स्मिन्निति गुल्मः। आयस्थानम्॥*॥ अङ्गति[3] गच्छति निर्धूमकाला-ग्नितामिति। अङ्गारो वह्निदग्धकाष्ठम्॥*॥ विहारं भिक्षुस्थानम्॥*॥ तान्यन्ति काङ्क्षन्ति तेनारोन्प्रहर्तुमिति तोमरं शर्वला[4]॥*॥ रसम्। मधुरादिः शृङ्गारादिश्च विषं वीर्यं रागश्च॥*॥ पात्रो भाजनम्[5]। अत्रास्य पाठः प्रचुरप्रयोगापेक्षः[6]॥*॥ पवित्रः पावनम्॥*॥ पुरः पुरी॥*॥ मथः। उदरम्।

आकर्षते वोर्ध्वमपि क्रशीयान्
अत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन[7]।
ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजां[8]
नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्॥

बुध्नम् अधोभागः॥*॥ मृणालो बिसम्[9]। मृणालोत्यपि दृश्यते महाकविलक्ष्येषु[10]॥ बिसाङ्कुर इत्यन्ये॥*॥ मण्डलो बिम्बं भूभाग-विशेषश्च। यथा।

अयमनेन महोदधिभोगिना वलयितो वसुधाफणमण्डलः[11]॥

नलं शुषिरं[12] तृणम्॥*॥ नालः पुष्करादीनां दण्डः॥ अमरमा-लायां तु नालं नाला स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गोऽभिहितः[13]॥*॥ प्रवालं पल्लवो विद्रुमश्च॥*॥ उत्पलो जलजम्॥ ६८॥

---

१ A. om. from गुल्मः.
२ गुह्यते° क्रियते A. D.; गुप्यते° F.
३ अगति B.; आयस्थाने अगति C.
४ नान्यं कांक्षंति° D.; शर्वरा A.; सर्वला F.; सर्वरा B. C.
५ भोजनं MSS.; पात्रं° C.
६ प्राचुरप्रयोगोपचे C.; °प्रयोगो-पचो B.
७ चोर्ध्वमपि°? MSS.; अभुन्नतत्वात् A. D.; कुचं मंडलेन B.
८ ऽपि गुरुत्व° A. D.; °गुरुत्वभाजा B. C. D. F.
९ विशं A. D.
१० दृश्यते। कविलक्ष्येषु F.;। कथित-लक्ष्येषु C.; कथिलक्ष्येषु B.; महाकवि-मुत्सेषु D.
११ Anargh. 7, 28; D. om. from यथा.
१२ सुषिरं A.
१३ नालं नालो स्त्रियामिति° B. C.; cf. A. K. 1, 2, 3, 41.

जृम्भो वज्रकबन्धकर्षककुदाश्चक्रान्धकाराङ्कुशा[1]
वक्रं संगमदेहदाडिमहिमाः पत्रं बलं वल्कलम् ।
कर्षासामिषकाशकोशकुसुमप्रयीवमासेक्कसा[2]
निर्यासः कलशाम्बरीषकलला माषः करीषं कुशः[3] ॥ ६९ ॥

जृम्भो जृम्भणम् ॥ * ॥ वज्रः कुलिशम् । यथा । वनस्पतिं वज्र इवावभज्य[4] ॥ यथा वा । भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः[5] ॥ हीरकश्च ॥ * ॥ कबन्धं रुण्डः । यथा ।

वामांससंसक्तसुराङ्गनः खं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श[6] ॥

कर्षः पलचतुर्थभागः ॥ * ॥ ककुदः । प्रधानं राजचिह्नं शृङ्गं च ॥ * ॥ चक्रो रथाङ्गम् ॥ * ॥ अन्धकारस्तमः । यथा । प्रोषितार्यमणं मेरोरन्धकारस्तटोमिव[7] ॥ * ॥ अङ्कुशः स्तृणिः[8] । यथा ।

प्रत्यन्यनागं चलितस्खरावता निरस्य कुण्डं दधतान्यमङ्कुशम्[9] ॥

वक्रो मुखं क्रन्दोजातिश्च ॥ वक्त्रेत्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ संगमं[10] नद्यादिमेलः ॥ * ॥ देहं शरीरम् ॥ * ॥ दाडिमं फलविशेषः ॥ * ॥ हन्ति[11] हिनस्ति पद्मवनानीति हिमः । तुहिनम् ॥ * ॥ पत्रं पर्ण वाहनं च ॥ * ॥ बलं सामर्थ्यं सैन्यं च ॥ * ॥ वल्कलं तरुत्वक् ॥ * ॥ कर्षासं तूल-

---

१ क्रंभो° C.; °ककुदात्साक्राधकारांकुशा A.

२ मासेक्कसा MSS. (क्क often for क्क).

३ कलसांवरीषकलिला° A.; माषं° D.

४ Kum. S. 3, 74.

५ Śiś. 8, 39; भिंदतो हृ° A.; D. has the whole stanza; C. om. from जृम्भो to हीरकश्च.

६ Raghuv. 7, 48; वामाङ्गसंसक्त° eds.

७ Śiś. 2, 39; D. has the whole śloka; it also quotes Kum. S. 1, 12a (नीलं for भीतं).

८ आंकुशः B.; अंकुशं A. D.; घृणिः A.; शृंणिः D.; cf. Nirukta 5, 28.

९ Śiś. 12, 12; D. quotes the whole, but corrupt.

१० संगमो B. C. F.

११ हेति B.; हति D.; cf. Uṇ. S. 1, 146.

कारणम् ॥ * ॥ आमिषो मांसम् ॥ * ॥ काशं तृणभेदः ॥ * ॥ कोशं धनम् । अमरसिंहस्तु कोष इत्याह[1] ॥ * ॥ कुसुमः पुष्पम् ॥ * ॥ प्रग्रीवं वातायनं वास्तुनिमित्तधारणं च[2] ॥ * ॥ मासं त्रिंशद्दिनोरात्रः ॥ * ॥ इक्षुसः ।[3] चिक्कसं यवपिष्टपर्यायम् अमरसिंहाद्याः ॥ * ॥ निर्यासं वृक्षादेर्निस्यन्दः ॥ * ॥ कलशं घटः । कलशस्त्रियामित्यमरसिंहः[4] ॥ * ॥ अम्बरीषं भ्राष्ट्रः । अमरसिंहस्तु क्लीबे[5] ॥ * ॥ कललं शुक्रशोणितपर्यायः ॥ * ॥ माषं दशार्धगुञ्जो व्रीहिविशेषश्च ॥ * ॥ करीषो गोमयाग्निः । शुष्कगोमयसंघात इत्येके[6] ॥ * ॥ कुशं दर्भः ॥ ६९ ॥

मुसलमुकुलमूलाः पार्श्वपाचीवपूर्वाः[7]
कमलहलचषालाः[8] खण्डलं कुण्डलं च ।
निगडफलपलाला[9] मङ्गलं शालशीले[10]
विषचषकविशालाः[11] पूलतैले कपालम् ॥ ७० ॥

मुसलम् । आयुधविशेषः चोदनविशेषश्च[12] ॥ * ॥ मुकुलः कुड्मलम्[13] । यथा विक्रमोर्वश्याम् ।

---

१ A. K. 3, 4, 29, 233; Kshîr. takes no notice of another spelling, but Râyam. refers to the double spelling in Med. *śânta* 5.

२ सुग्रीवं० वस्तुनि० A.

३ क्ष for क्ष B. C. D. F.; इक्षसः । चिक्षसं A., for चिक्षसं cf. A. K. 3, 6, 35 (यवपिष्टं Kshîr.; गोधूमादिचूर्णं Rây.).

४ कलशस्त्रियामित्य० C.; A. K. 2, 9, 31.

५ A. K. 3, 9, 30.

६ शुष्कगोमयं । संघात० C.; शुष्कगोमयसयातः० D.; इत्यन्ये F.

७ मुशल० A. C.; °पाचाकपूर्वाः B.; °पाचीकपूर्वाः C. F.

८ °चखालाः A. D.; °वखालाः B. C.; °वषालाः E.

९ निगल० A. D. E.; निगडपलपलाला C.; निगद्रपलप० B.; निगमपलप० F.

१० सालशीले B. F.; शालीले E.

११ विषवषक० B. C. D. E.

१२ मुशलं० A. B. C.; चादन B. C.

१३ कुन्मलं A. B. D.; om. C.

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी
निर्भिद्योपरि कर्णिकारमुकुलान्यध्यासते षट्पदाः[1] ॥

मूलः । प्रतिष्ठा । आदिः । शिफा । नक्षत्रभेदश्च[2] ॥ * ॥ पर्णानां समूहः । पार्श्वम् । कक्षयोरधः ॥ * ॥ पाचीवं[3] यज्ञोपकरणम् ॥ * ॥ पूर्वं रूढितोऽर्थोऽवगन्तव्यः ॥ दिक्कालयोगे त्राश्रयलिङ्गः । पूर्वः पर्वतः । पूर्वा नदी । पूर्वं वनम् ॥ * ॥ कमलं पद्मम् ॥ * ॥ हलः सीरम्[4] ॥ * ॥ चषालं[5] यज्ञपात्रम् ॥ * ॥ खण्डलं खण्डम् ॥ * ॥ कुण्डलः कर्णवेष्टनम् ॥ * ॥ निगडं[6] पादबन्धः । यथा कालिदासस्य ।

मणिबन्धविगलितमिदं संक्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।
हृदयस्य निगडमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः[7] ॥

फलं[8] प्रयोजनं कुसुमादिसंभवश्च ॥ * ॥ पलालः । धान्यादेः शुष्कतृणम् ॥ * ॥ मङ्गलः[9] प्रशस्तम् ॥ * ॥ शालो[10] वृक्षविशेषः ॥ * ॥ शीलः । चरित्रम् ॥ * ॥ विषः शृङ्गिकादिद्रव्यभेदः[11] ॥ * ॥ चषको मधुपानभाजनविशेषः[12] । यथा ।

अधिरजनि वधूभिः पीतमैरेयरिक्तं
कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।

---

१ Vikr. śloka 41; °मुकुलान्यध्यासते षट्पदाः A.; मुकुलानध्यासते B. C.; [कुसुमान्याशरते षट्पदाः or (Pisch.) मुकुलान्यालीयते षट्पदः eds.; cf. also the scholium कर्णिकारमुकुलानि° Boll. p. 303] D. adds the half-verse, reading क्रीडावेश्मनि वैष°, cf. Pischel °चैष.

२ A. D. om. from मूलः

३ पाचीकं B. C. F. [MSS. Kshîr. A. K. 3, 6, 35 read पाचीयं; Rây. पाचीवं].

४ शीरं A. B. C. D.

५ चखालं A. C. D.; खखालं B.

६ निगद्रं B.; निगलं D.

७ Śak. Pischel śl. 83 (मणिबन्धनगलित° ed.).

८ फलः A.

९ मंगलं B. C.

१० सालो B. F.; शाको A.

११ शृंगकादि° B. C.; शृंगारादि° D.

१२ वषको° B. C.; मधुपानविशेषः A.

उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषाक्रान्तमन्तर्-
मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति[1] ॥

विशालो विशङ्कटम्[2] ॥ * ॥ पूलं बद्धतृणसंचयभेदः[3] ॥ * ॥ तैलः । तिलादीनां विकारः[4] ॥ * ॥ कपालः । शिरसोऽस्थि । घटादिखण्डोऽप्युपचारात् ॥ ७० ॥

समरतिमिरवारा राजसूयोपवासौ
चमसदिवसकंसा वाजपेयो हिरण्यम् ।
जठरदरशरीरारावकान्तारराष्ट्राः[5]
पटहगृहकवाटाः कुक्कुटार्द्धौ च धाम[6] ॥ ७१ ॥

समरो रणम् ॥ * ॥ तिमिरः । तमः ॥ * ॥ वारं परिपाटिः ॥ * ॥ राजसूयं क्रतुः ॥ * ॥ उपवासं भोजनच्छेदः ॥ * ॥ चमसं यज्ञपात्रविशेषः ॥ * ॥ दिवसं दिनम् । यथा ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः[7] ॥

कंसं परिमाणभेदः । लोहभेदो वा ॥ नृवाची तु पुंलिङ्गः[8] ॥ * ॥ वाजपेयं यागः[9] ॥ * ॥ हिरण्यं धनम् ॥ * ॥ जठरम् । उदरम् ॥ * ॥ दरं त्रासः स्वभ्रं च[10] ॥ * ॥ शरीरः कायः ॥ * ॥ आरावं शब्दः ॥ * ॥

---

१ Śiś. 11, 51. In the second pâda, the Calc. ed. 1815 reads कनकचखकमेतत्मातरालोहितेन ।; Târânâtha reads as above.

२ विसंकटं F.

३ तृणवज्रसंचयभेदः A.; बज्रतृणसंचयः F.

४ तिलादीनां कारः B. C.

५ °शरीराव° D. E.; कांतारा राष्ट्राः A.

६ कुक्कुटार्द्धौ° A.; कुर्कुटाद्यौ° B.; कुर्कुटार्द्धौ C.; कुक्कुराद्रै वि । धाम D.

७ Śiśup. 1, 53.

८ लोहभेदनृवाची° B. C.; [कंसः । चषको मल्लिका पारी च Kshîr.; A. K. 2, 9, 32] D. om. from लोह°.

९ यज्ञविशेषः C.; B. om. from वाजपेयं.

१० स्वभ्रं च A.; स्वचं च B.; स्वभ्रं च C.; स्वेचं च D.

कान्तारो महारण्यं दुर्गपथश्च ॥ * ॥ राष्ट्रम् । जनपद उपद्रवश्च । पराद्राष्ट्रभयम्[१] ॥ * ॥ पटहं डिण्डिमः ॥ * ॥ गृहो वासः । गृहाः पुंसि च भूम्न्येवेति कश्चित्[२] ॥ * ॥ कं शिरः पाटयति प्रविशतां । जपादित्वात् । कवाटो द्वारपिधानम्[३] ॥ * ॥ कुक्कुटं ताम्रचूडः । अमरसिंहस्तु कुक्कुटः पुंस्येवेत्याह[४] ॥ * ॥ आर्द्रः शुष्कवैरम् ॥ * ॥ धामा गृहं तेजश्च ॥ ७१ ॥

पद्माषाढकपित्थषष्टिककुलान्यम्भोजवाजामृताः[५]
स्थूलद्यूतखलीनलोहकवचाशोकक्षयानेकपाः ।
शङ्खस्तरुडकधर्मचर्मरजतस्नेहासिहंसापराः
सारः सैन्धवमध्यमाध्वरधनुर्मानस्तनस्थाणवः ॥ ७२ ॥

पद्मो जलजम् । निधिवचनस्तु पुंलिङ्ग एव । यथा श्रीहर्षस्य ।

अच्छिन्नामृतबिन्दुवृष्टिसदृशीं प्रीतिं दधत्या दृशां[६]
यातायां विगलत्पयोधरपटाद्रष्टव्यतां कामपि ।
अस्याश्चन्द्रमसस्तनोरिव करस्पर्शास्पदत्वं गता
यन्नेते[७] मुकुलीभवन्ति सहसा पद्मास्तदेवाद्भुतम् ॥

यथा वा कुमारिलस्य[८] ।

---

१ परराष्ट्रं भयं C.

२ Viz., Amaras. 2, 2, 5.

३ कं शिरः पाटयति प्रविशतां कवाटो द्वारपटुः । जपादित्वाद्वलं Kshîr. on A. K. 2, 2, 17.—Vardh. does not give the *japâdi* in this work.

४ A. K. 2, 5, 17.

५ पद्मषाटक° E.; पद्माषातरूपि° °कपिच्छषष्टि° A.

६ Priyadarṣikâ (Calc. S. 1931) 2, 7; ददत्या for दधत्या ed.; दृशा यताया° A.; दृशो या° F.; दृशो यो विग° B.; दृशीं या विगलन्° C.; दृशोर्यातायाविगलसत्पयो° D.; पयोधरपदद्रष्टव्यतां° MSS.

७ नैते यन्नु° ed. Calc.; यन्नेते B.; यन्नेते C.; यन्नैते D.; °मुत्तुलीभ° A.; मुनुलीभ° D.

८ कुमारलस्य C.

संपिण्डिताङ्गावयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकितोर्ध्वदण्डाः[1]।
अन्तर्जलावासविवृद्धशीतत्वत्त्वा वसन्तातपकाम्ययेव[2]॥

आषाढम्। व्रतिनां दण्डं मासश्च॥*॥ कपित्थो वृक्षविशेषः॥*॥ षष्टिकं व्रीहिभेदः॥*॥ कुलोऽभिजनो गृहं च॥*॥ अम्भोजः कमलम्॥*॥ वाजं पिच्छम्[3]॥*॥ अमृतम्। सलिलं[4] सुधा मोचो हृद्यं च॥*॥ स्थूलं दृढः॥*॥ द्यूतो दुरोदरम्॥*॥ खलीनं कविकम्। खलिनेति[5] शाकटायनः॥*॥ लोहोऽयःप्रभृतिद्रव्यविशेषः॥*॥ कवचः संनाहः॥*॥ अशोकं तरुविशेषः॥*॥ क्षयं गृहम्॥*॥ अनेकपं हस्ती॥*॥ शङ्खं कम्बुः। निधिललाटास्थिवचनस्तु पुंलिङ्ग एव॥*॥ तण्डकम्। छन्दोगयोग्यो ब्राह्मणो ग्रन्थविशेषः[6] परिष्कारो दण्डको वा॥*॥ धर्मोऽदृष्टार्थवाची[7]। तत्साधनवाची तु नपुंसकलिङ्गः[8]। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्[9]॥ अमरसिंहस्तु धर्ममस्त्रियामिति[10] पठन् सामान्येनाह। धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपा इति च[11]॥*॥ चर्माऽजिनम्॥*॥ रजतो रूप्यं श्वेतं च॥*॥ स्नेहं सौहृदम्॥*॥ असि खड्गः॥*॥ हंसं सितच्छदः॥*॥ अपरोऽपरमन्यत्॥*॥ सारो

---

१ कंटकितांगदंधाः A.

२ अंतजला च। सविवृद्धशीतत्व आतप० A.; °काम्ययैव C. F.; अंतज्वाला-वातवलद्वशीतत्वत्वा वंसानातप० D.

३ पित्थं B.; पिष्टं D.

४ शलिलं B. C. D.; सलिला A.

५ खनितेति A.

६ C. om. from कवचः संनाहः°; °परिस्कारो B. C. D.

७ धर्मो दृष्टार्थवाची B. C.

८ तत्साधनवाची च पुल्लिंगः। A. D.

९ Rigv. i. 164, 43; V. S. 31, 16.

१० A. K. 1, 1, 4, 2; धारणाद्धर्मः। यागाङ्गे नपुंसकम्। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्॥ फले तु पुमान्। एष धर्मः सनातनः। इति विशेषोऽस्य नेष्टः। लोकधर्मो नाट्यधर्मीति पारिभाषिको धर्मीशब्दोऽप्यस्ति। Kshîr.

११ A. K. 3, 4, 141; पुण्यः। यागाद्यहिंसा वा॥ यमो धर्मराजः। धर्मस्तु भीमवत्॥ न्याये च। धर्माधिकारिणः॥ स्वभावे यथा क्रूरधर्माः॥ आचारे यथा धर्मशास्त्रम्॥ सोमपे यथा। एष धर्मः सनातनः॥ युधिष्ठिरपितापि तावदेव॥ धर्मसाधने यागादौ च क्लीवे। यच्छ्रुतिः। तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। Kshîr.

बलं चन्दनादिस्थिरांशश्च[1]। सारं न्यायादनपेतम्। उत्कर्षवाचकस्तु त्रिलिङ्गः॥ यत्तु जयादित्येनोक्तम्। उत्कर्षे सारशब्दः पुंलिङ्ग एवेति[2] तन्न समीचीनम्। सज्जा सुतवती सारा दर्पिकाव्रतगर्धिनः[3]॥ तथा। जये धरित्र्याः पुरमेव सारम्[4]। इत्यादिबङ्गतरलच्युविरोधात्॥ ननु वाच्यलिङ्गत्वेऽस्य। सारं सारङ्गलोचना[5]।

राज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम्[6]।

इत्यादौ कथं न विशेष्यपदलिङ्गपरिग्रहः। सत्यम्। सामान्यविशेषभावयोजनाया[7] अङ्गीकृतत्वादिति न यथोक्तदोषप्रसङ्गः॥ * ॥ सैन्धवो लवणोत्तमम्। यौगिकस्तु त्रिलिङ्गः। सैन्धवं वस्त्रम्। सैन्धवोऽश्वः। सैन्धवी शाटी[8]॥ * ॥ मध्यमो मध्यगं[9] नातिप्रधानम्॥ * ॥ अध्वरं क्रतुः॥ * ॥ धनुः कोदण्डम्। यथा।

धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणो किं करिष्यति[10]॥ * ॥

मानं दर्पः॥ * ॥ स्तनं पयोधरः॥ * ॥ स्थाणुः कीलकः॥ ७२॥

महिमनेचकपञ्चकदण्डकाः क्रकचशस्त्रलकुण्डपकन्दराः[11]।
कटकमालकमर्मरदैवताः शिखरकेशरदारुभगंदराः[12]॥ ७३॥

---

१ °स्थिरांसश्च B. C.; Kshîr. A. K. 3, 4, 173: बले यथा। सुसारः। घृतान्मांसं तु सारकृत्॥ स्थिरांशे। चन्दनसारो मज्जासारः॥ न्याय्ये। नैतत्सारं चरेत्। जये धरित्र्याः पुरमेव सारम्॥

२ Kâś. V. ii. 4, 31.

३ ?सज्यासुतवनीसारादर्प्पिकाव्रतगर्द्धितः A.; सख्यासुतं वनी° C.; सरवासुताचनीसारादृर्प्पिका व्रतगर्द्धितपा जये° D.—The above reading is suggested by Prof. Roth, who translates: 'Eine bereitwillige und kindergebärende (Gattin) ist die beste für einen liebesüchtigen.' Prof. Weber proposes: सखा सुतवती सारा° 'Eine treffliche Gattin ist ein Freund für etc.'

४ Bṛihats. 74, 1; Böht. Sp. 2347.

५ Böhtl. Sp. 778.

६ Böhtl. Sp. 5776.

७ °भावेन योजनाया D.

८ साटी A. D.

९ मध्यं B. C. F.; twice मध्यमो D.

१० Böhtl. Sp. 5369; A. D. om. from यथा.

११ °संवल° A. D.

१२ देवताः° A. C.; °केसर° B. C. F.

महिम महत्त्वम् ॥ * ॥ नेचकः शुङ्गलकम् ॥ * ॥ पञ्चकः पञ्चकं विस्तारः ॥ * ॥ दण्डकं छन्दोविशेषः ॥ * ॥ क्रकचः करपत्रम् ॥ * ॥ शम्बलं[1] पाथेयम् ॥ * ॥ कुण्डपं क्रतुविशेषः ॥ * ॥ कन्दरं दरी ॥ * ॥ कटकः सैन्यम् । यथा सागरचन्द्रस्य ।

कटकः कण्टकान्यस्य दलयामास निर्दयम् ।
स हि न क्षमते किंचिद्विन्दुनाप्यात्मनोऽधिकम्[2] ॥

वलयं भूभृन्नितम्बस्य[3] ॥ * ॥ मालको ग्रामान्तराटवी ॥ * ॥ मर्मरं शुष्कपत्रध्वनिः ॥ * ॥ दैवतो देवः ।

यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।
तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा[4] ॥

शिखरोऽग्रम् । यथा ।

अगस्त्याज्ञामद्यःशमितविकलोच्छ्रायविषमान्
उदस्यन्तः सेतावलगितवतो विन्ध्यशिखरान्[5] ॥

केशरः[6] किञ्जल्कम् । यथा ।

संपिण्डीकृतजीर्णजीरककणश्रेणीश्रियः केशरान्
संनद्धे परितो निरन्तरदलद्द्रोणीनिवेशैस्त्विभिः[7] ॥

दारुः काष्ठम् । केचिद् दार्विति नपुंसकमेवाहुः ॥ * ॥ भगंदरो रोगः ॥ ७३ ॥

---

१ संवलं D.; om. क्रकचः करपत्रं.

२ कटकैः कंट° D.; कटकः कटकान्य° C.; °क्षमति° B.

३ A. D. add: यथा । तनुतरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च । अभवन्नितरां तस्या वलयः कांतिवृद्धये ॥ transferred here by mistake from the comment on वलय in śl. 68 above; cf. p. 106, n. 6.

४ सर्वदैव° C.; दैवतोऽस्य A. C. This śloka is quoted by Mammaṭa on Kâvyapr. 7, 3.

५ Anarghar. 6, 32; °विपुलोच्छ्राय° ed. Calc. p. 166; D. om. from यथा.

६ केसरं F.

७ Bâlarâm. 5, 27 (संनद्धं ed. Ben.).

दीपोद्यमब्रह्मपिधानभावा
वास्तुव्रतार्धप्रवरापिधानाः[१]।
अर्मो मुहूर्तं धनवप्रसौधा
रेणुस्थलं लोम पटो विहायः[२]॥ ७४॥

दीपं प्रकाशविशेषः॥*॥ उद्यमम् उत्साहः। शाकटायनस्त्वस्मादेव पाठादाल्वे। उद्यामित्याह॥*॥ ब्रह्म। प्रजापतिर्वेदाः शाश्वतं ज्ञानं तपश्च॥ वेधसि पुंस्त्वमित्यन्यः[३]॥*॥ पिधानः संवरणम्॥*॥ भावम्। स्वभावः शब्दविषयोऽभिप्राय आत्मा योनिश्च॥*॥ वास्तुः। वेश्मभूर्गृहं च[४]॥*॥ व्रतो ब्रह्मचर्यादिनियमः॥*॥ अर्धं समभागः। अर्धोऽसमभागः[५]॥*॥ प्रवरः प्रकृष्टम्॥*॥ अपिधानः स्थगनम्[६]॥*॥ अर्म चक्षूरोगविशेषः[७]। अर्मन्निति दुर्गः[८]॥*॥ मुहूर्तो द्वादश क्षणाः॥*॥ धनो वित्तम्॥*॥ वप्रं प्राकारः केदारं तटं च। तत्र तटे।

वप्रेण पर्यन्तचरोऽुचक्रः सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि[९]॥

तथा। अर्कोपलोल्लसितवह्निभिरद्रि दीप्तास्
तीव्रं महाव्रतमिवास्य चरन्ति वप्राः[१०]॥

---

१ दासुव्रता° A.; वास्तुव्रतेऽर्ध° B. C.; °प्रवराऽभिधानाः D.

२ अर्मा मुहूर्त्तध° लोमपदौ विहाय A.; अर्मा मुहूर्त्तश्च धनं वप्रं सौधं रेणुस्थतलं विहायाः D.; अर्मामुहूर्त्तौ° E.

३ साध्यंतज्ञातं तव वेधसिपुंस्थ° A.; वेदाः शास्त्रं तंत्रं ज्ञानं° F.; D. om. from वेदाः (? वेदः); cf. A. K. 3, 4, 117.

४ वेश्मभूगृहं च A. B. C.

५ C. only अर्धो समभागः।

६ F. adds अभिधानो नाम शब्दश्चेत्यपि।; D. has only अभिधानो नाम शब्दश्च।

७ अर्मा चक्षुरो° D.; अर्मो चक्षु° A.

८ घर्मन्निति° A.; om. D.

९ Śiśup. 3, 37.

१० Śiśup. 4, 58 (eds. अद्रि तप्तास्° इवाच्च चरन्ति).

सौधः सुधाधवलितम् ॥ * ॥ रेणुर्धूलिः ॥ * ॥ तलोऽधो रूपं च ॥ * ॥ लोमा तनूरुहम् ॥ * ॥ पटं वस्त्रविशेषः ॥ * ॥ विहायः । आकाशम् ॥ ७४ ॥

उटजचापनपुंसकपातका
भुवनकोटरपल्लवगोमयाः ।
अतिखरं हरिचन्दनमूलकौ
भवनसंक्रमगाण्डिवपत्तनाः ॥ ७५ ॥

उटजः पर्णशाला ॥ * ॥ चापो धनुः । यथा परिमलस्य ।

विपक्षहृद्भङ्गकृता नितान्तं भ्रूलेखया कुञ्चितयोल्लसन्त्या ।
नाकारमात्रेण परंतपस्य यस्याञ्चकारि क्रियया[1]पि चापः ॥

नपुंसकं शण्ढः । स नपुंसकोऽभवदिति भाष्यकारवचनात्पुंस्यपि ॥ * ॥ पातकः पापम् ॥ * ॥ भुवनो लोकः ॥ * ॥ कोटरं निष्कुटः ॥ * ॥ पल्लवं किशलयम् । यथा ।

लोलौष्ठमौष्ठकमुदग्रमुखं तरूणाम्
अभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि[2] ॥

गोमयः करीषः ॥ * ॥ अतिखरम् । अर्थस्तु लोकादवसेयः ॥ * ॥ हरिचन्दनम् । हरेरिन्द्रस्य चन्दनो हरिचन्दनः । स चातिपीतः शीतश्च[3] देवतरुश्च ॥ * ॥ मूलकं शाकविशेषः ॥ * ॥ भवनो गृहम् ॥ * ॥ संक्रमः । दुर्गसंचरः सेत्वादिः ॥ * ॥ गाण्डिर्विद्यते यस्य । गाण्डजगात्संज्ञायामित्यनेन[4] वप्रत्यये । गाण्डिवोऽर्जुनधनुः ॥ * ॥ पत्तनोऽधिष्ठानम्[5] ॥ ७५ ॥

---

१ परंतपस्य वस्याध्वकारि° A.; D. om. from यथा परिमलस्य ।

२ Śiś. 5, 65; D. has the whole verse, but corrupt.

३ शीतलश्च D.; °पीतशीतश्च A.

४ Pāṇ. v. 2, 110.

५ D. om. from सो दुर्गसंचरः सेत्वादिः

कर्पूरकुर्पासकषष्ट्युशीरा[1]
गाण्डीवनिष्ठेवसुपर्णभस्त्राः[2]।
पिण्याकपुस्तौ नखरेषुषण्डा[3]
वैनीतकं द्वीपिनमारकूटम्[4] ॥ ७६ ॥

कर्पूरं घनसारः ॥ * ॥ कुर्परेऽस्थते। कुर्पासकः[5]। स्त्रीणां कञ्चुकिकाख्यः[6] ॥ * ॥ षष्टिः संख्यावाची[7]। अन्ये पुनः स्त्रियामेव मन्यन्ते ॥ * ॥ उशीरो वालकम् ॥ * ॥ गाण्डी विद्यते यस्य। गाण्ड्यजगात्संज्ञायामित्यनेन[8] वप्रत्यये। गाण्डीवोऽर्जुनधनुः ॥ * ॥ निष्ठेवो निष्ठीवनम्[9] ॥ * ॥ सुपर्णं गरुडः[10] ॥ * ॥ भस्त्रम् ॥ * ॥ पिण्याकः। सुगन्धिसल्लकीप्रभवधूपस्तिलकल्कं च ॥ * ॥ पुस्तं लेप्यकर्म ॥ * ॥ नखरं नखः ॥ * ॥ इषुशरः। स्त्रीपुंसयोरित्यन्ये ॥ * ॥ षण्डः[11] पद्मादीनां समुदायः ॥ * ॥ वोढृपरंपरया वाह्यते यत्तद्विनीतानामिदम्। वैनीतकं[12] यानम् ॥ * ॥ द्वीपिनं व्याघ्रः ॥ * ॥ आरकूटं पित्तलम्[13] ॥ ७६ ॥

[मञ्जीरनूपुरशफाणुतरण्डमेढ्राः[14]
संसारचूर्णवटवासरजन्तुसत्त्वाः।

---

१ कर्प्पूरकर्प्पासक° E.; D. om. śloka 76 with comment.

२ निष्ठिव C., om. A.; सवर्ण° A.E.; °सुवर्ण° B. C.

३ पिनाकपस्तौ° F.; पण्याक° नखेषुषडा A.; खंडा B. C. E. F.

४ वैनीतिकं° A. B. C. E. (D. n. १).

५ कूर्परे° कूर्पासकः F.

६ Thus MSS. (कंत्रकि° A.); Kshîr. A. K. 2, 6, 3, 19: कुर्परेऽस्थते कुर्पास स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः ॥

७ षष्टि सखावाची C.; षष्टिः° F.

८ Pân. v. 2, 110.

९ निष्ठिवो निष्ठावनं C.

१० सुवर्णं° B. C.; गरुडं B. C. F.; cf. Hem. Anek.; सवर्णं। अर्थस्तु यमयूथ्यः। A.; for D. see note १.

११ खंड: B. C. F.

१२ वैनीतिकं MSS.; D. see note १.

१३ पित्तला A. B.; पित्तलाः C.; for D. see note १.

१४ °शिफाणु° B. C.; A. D. E. om. this śloka and comment.

कोलाहलः ककुभजानुभगाद्भ्वेषा
वित्तस्वभूर्जलशुनाः शललं च गेहम् ॥ ७७ ॥]

मञ्जीरो हंसकम् ॥ * ॥ नूपुरं तुलाकोटिः ॥ * ॥ शफे[1] खुरः ॥ * ॥ अणुः सूक्ष्मपरिमाणविशेषोऽन्नविशेषश्च ॥ * ॥ तरण्डं स्रवः ॥ * ॥ मेढ्रं मेहनम् । यथा । ह्रस्वं वृत्तं मृदु स्थूलं मेढ्रं शस्तं[2] महामुखं ॥ * ॥ संसारं जगत् ॥ * ॥ चूर्णं चोदः ॥ * ॥ वटं तुल्यता गोलश्च[3] ॥ * ॥ वासरं दिनम् । यथा ।

वासराणि कतिचित्कथंचन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया[4] ॥

जन्तुसत्त्वेति । जन्तौ प्राणिन्यभिधेये सत्त्वं पुंनपुंसकं भवति । यथा । वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्[5] ॥ जन्ताविति किम् । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिगुणश्च ॥ * ॥ कोलाहलम् । अव्यक्तो ध्वनिः ॥ * ॥ ककुभो वीणावादनम् ॥ * ॥ जानु । अष्ठीवान् । यथा । जानुमस्य गृह्णीयात्[6] ॥ * ॥ भगं योनिः ॥ * ॥ अब्दं संवत्सरः ॥ * ॥ वेषो नेपथ्यम् ॥ * ॥ वित्ते स्वम् । वित्ते वाच्ये स्वं पुंनपुंसकम् । स्वाः । स्वानि ॥ * ॥ भूर्जो वृक्षविशेषः ॥ * ॥ लशुनः । रसोनः स्निग्धश्चोष्णश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥ * ॥ शललं सल्लकसूची[7] ॥ * ॥ गेहं वेश्म ॥ * ॥ अरुणदत्ताभिप्रायेणैते दर्शिताः ॥ ७७ ॥ इत्यर्धर्चादिः ॥

राजदन्तार्पितोतावक्लिन्नपक्वपरःशताः ।
नृवरोऽग्रेवणं भृष्टलुञ्चितो लिप्तवासितः[8] ॥ ७८ ॥

राजदन्तादौ समासे पूर्वनिपातो न भवति[9] । दन्तानां राजा ।

---

१ शिफं B. C.
२ मेढ्रः शिश्नं F.; cf. Bṛihats. 68, 7-8.
३ गुलकश्च B. C.
४ Kum. S. 8, 13.
५ Raghuv. 2, 8.
६ मृद्नीयात् B.; मृड्नीयात् F.
७ सललं सल्लकपूर्वः C.
८ पक्वशरः० नृवराग्यवणं० A.
९ F. om. न भवति.

राजदन्तः। प्रमुखदृश्यदन्तद्वयम्। अत्र षष्ठीत्यनेन[1]। यदा तु राजा च दन्ताश्चेति समासान्तरं[2] तदा न नियमः ॥ * ॥ पूर्वमुतम्[3] आतानवितानीकृतं पश्चादर्पितम्। अर्पितोतम्। यथा।

ज्योत्स्नापटे तुहिनदीधितिनार्पितोते[4]
द्यौरास नग्नमुषितेव हृतेऽरुणेन[5]।
व्योमोप्तगाढमिव भानुमरीचिसस्यं[6]
विक्लिन्नपक्वफलिनीफलवच्च बभ्रे ॥[7]

पूर्वं पक्वं पश्चादवक्लिन्नम् आर्द्रम्। अवक्लिन्नपक्वम्।[8] अनयोरेकादिसूत्रेण ॥ * ॥ शतात्परे। परःशताः। यथा।

स जवेन पतन्परःशतानां पततां व्रात दवारवं वितेने[9]।

पृषोदरादित्वात्सकारागमः। अत्र पञ्चमीसूत्रेण[10] ॥ * ॥ ना चासौ वरश्च। नृवरः। प्रधानपुरुषः ॥ * ॥ वनस्याग्ये। अग्रेवणम्। अत एव पाठात्प्रग्रम्या अलुक्। अभावश्चाव्ययीभावत्वात्।

बहुधा भिन्नमर्माणो[11] भीमाः खरणसादयः।
अग्रेवणं वर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥

वनस्याग्रम् अग्रेवणमित्येके[12]। निपातनान्णत्वम्। अत्र षष्ठीसूत्रेण ॥ * ॥ पूर्वं लुञ्चितम् अपनीतं पश्चाद्भृष्टं पक्वम्। भृष्टलुञ्चितम्। यथा।

---

१ Cf. Pâṇ. ii. 2, 8.

२ यसा तु राजदंताश्चेति° A.; °समासानंतरं C.

३ पूर्वमूतं F.

४ दीधिनार्पितोते F.

५ हतेऽरुणेन A. B. C.

६ शस्यं A. D. F.; सस्यविक्लिन्न° C.; D. om. from the beginning of śloka 77 to व्योमोप्तगाढमिव.

७ °फलबभुपूर्वम्° C.; पलिनीफलवच्च वभ्रौ D.

८ A. D. add विक्लिन्नं.—For एकादिसूत्रेण cf. Pâṇ. ii. 1, 49.

९ Kirât. 13, 26.

१० Cf. Pâṇ. ii. 1, 37-9.

११ भिन्नधर्माणो all MSS.; Bhatt. 9, 93.

१२ वणस्याग्रमग्रवणमित्येके F.

यङ्गृष्टलुञ्चितप्रश्नेव प्रशाकपाची[1] ॥ * ॥

पूर्वं वासितं भावितं पश्चाल्लिप्तं दिग्धं लिप्तवासितं। अनयोरेकादिसूत्रेण। यथा। यल्लिप्तवासितमिव द्युसदोऽजवातैः ॥ ७८ ॥

उप्तगाढकुरुश्रेष्ठौ सिक्तसंमृष्टसंयुतौ[2]।
उत्तमर्णाधमर्णौ च परःसहस्र इत्यपि ॥ ७९ ॥

पूर्वं गाढम् अवलोडितं पश्चादुप्तम् उप्तगाढम्। अत्रैकादिसूत्रेण। यथा। व्योमोप्तगाढमिव भानुमरीचिसस्यम्[3] ॥ * ॥ कुरुश्चासौ श्रेष्ठश्च। कुरुश्रेष्ठः ॥ * ॥ पूर्वं संमृष्टं पश्चात्सिक्तम्। सिक्तसंमृष्टम्[4] ॥ सिक्तसंसृष्टमित्यन्ये[5] ॥ अत्रैकादिसूत्रेण। यथा।

यत्सिक्तमृष्टमसृणेव नभोऽङ्गणश्रीः[6] ॥

ऋण उत्तमः। उत्तमर्णः ॥ ऋणेऽधमः। अधमर्णः। अत्र सप्तमी शौण्डैरित्यनेन[7] ॥ * ॥ सहस्रात्परे। परःसहस्राः। अत्र पञ्चमीत्यनेन ॥ शतसहस्राविति पलक्षणम्। तेन

परोरजोभिः स्वगुणैरगाधः सगाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति[8]।

इत्यपि सिद्धं भवति। पृषोदरादावयेतद्रष्टव्यम्[9] ॥ ७९ ॥

कुबेरकेशवौ श्रद्धातपसौ विष्णुवासवौ।
सोमरुद्रौ शिरोजानु चित्रास्वाती शिरोविजु[10] ॥ ८० ॥

---

१ यल्लिप्तवासितमिव द्वित्पदोज्जवातैर्यस्त्रिकमृष्टमसृणेव नभोंगणश्रीः यङ्गृष्टलुंचितप्रश्नेव प्रशाकपाची तत्प्रातरासभके। दिवचालसूर्यः। D.

२ Thus D. E.; सिक्तसंसृष्टसंयुतौ A. B. C. F.

३ °प्रश्नं A. D.; C. om. from पूर्वं गाढं to कुरुश्रेष्ठः.

४ पूर्वं संसृष्टं° सिक्तसंसृष्टं MSS.

५ °समृष्टमित्यन्ये C.; । संमृष्ट° F.

६ नभोगणश्रीः A.; ऽगणः श्रीः B.

७ Pâṇ. ii. 1, 40.

८ Anarghar. (Calc. S. 1782) 1, 21.

९ एतत्सिद्धं द्रष्टव्यं F.; cf. śl. 145-6.

१० °चित्रस्वाती° F.; शिरोविजुः B. C. F.; शिरोविदुः A.; शिरोविज्ञः D.

कुबेरश्च केशवश्च । कुबेरकेशवौ । पूज्यद्वारेण ॥ * ॥ श्रद्धा च तपश्च । श्रद्धातपसी । लघुद्वारेण ॥ * ॥ विष्णुश्च वासवश्च । विष्णुवासवौ । वर्णभ्रातृणामनुपूर्वमित्यनेन[1] ॥ * ॥ सोमश्च रुद्रश्च । सोमरुद्रौ । पूज्यद्वारेण ॥ * ॥ शिरश्च जानुश्च । शिरोजानु ॥ * ॥ चित्रा च स्वातिश्च । चित्रास्वातो ॥ * ॥ शिरश्च विजुश्च । शिरोविजु ।[2] विजुर्ग्रीवा स्कन्धो वा । असखियुद्द्वारेण[3] ॥ भोजस्तु शिरोविजू[4] इत्याह ॥ ८० ॥

जंपती दंपती जायापती पुत्रपती तथा ।
गौपालिधानपूलासविष्वक्सेनार्जुना मताः[5] ॥ ८१ ॥

जाया च पतिश्च । जंपती । दंपती । जायापती । इह पाठाज्जायाशब्दस्य जंदंभावश्च[6] ॥ * ॥ पुत्रश्च पतिश्च । पुत्रपती । एषामसखियुद्द्वारेण ॥ * ॥ गाः पालयतीति गोपालः । तस्यापत्यं गौपालिः[7] । स धीयते यस्मिंस्तद् गौपालिधानम् । ग्रामोऽवस्थानं वा[8] ॥ पूलानस्यतीति पूलासः ॥ गौपालिधानं च पूलासश्च । गौपालिधानपूलासम् ॥ अल्पाज्द्वारेण[9] ॥ * ॥ विष्वक्सेनश्चार्जुनश्च । विष्वक्सेनार्जुनौ । अजाद्यद्द्वारेण[10] । यदा पूज्यता न विवक्ष्यते तदा परनिपातार्थः पाठः । अथवा । विष्णोरन्यो विष्वक्सेनः ॥ ८१ ॥

---

१ Cf. Pâṇ. ii. 2, 34, Vs. 5, 6.

२ शिरोविजुः ।° A. B. C. F.; विजुग्रीवा° A. B. C.; विज्जश्च । शिरोविज्ज । विज्ज ग्रीवा° D.

३ युत् (MSS. mostly यु) prâtip. in इ and उ; cf. Pâṇ. ii. 2, 32.

४ शिरोविदू A.; शिरोविज D.

५ गोपालिधान° A.

६ जाया च पतिश्च जायापती ॥ C.

७ गोपालिः A.

८ ग्रामो वा अवस्थानं वा A. D.; ग्रावोऽव° F.

९ Cf. Pâṇ. ii. 2, 34.

१० A. and D. read this reference generally अजाद्यद्वारेण; B. C. and F. throughout अजाद्यज्द्वारेण; [D. here अजाद्यदंत्तद्वा°, and once अजाद्यतद्वा°] cf. P. ii. 2, 33.

वैकारिमतं तण्डुलकिण्वावन्त्यश्मकाश्च दारगवम्।
केशश्मश्रु स्नातकराजानौ नग्नमुषितश्च ॥ ८२ ॥

विकारस्यापत्यं वैकारिः। स च मतश्च। वैकारिमतम्। अल्पाज्-द्वारेण ॥ शाकटायनस्तु वैकारेर्मतौ वैकारिमतः। गाजयतीति गाजः। वाजयतीति[1] वाजः। गाजश्च वाजः। गाजवाजः[2]। वैकारिमतश्च गाजवाजश्च। वैकारिमतगाजवाजमित्याह ॥ * ॥ तण्डुलाश्च किण्वं च। तण्डुलकिण्वम् ॥ * ॥ अवन्तिर्नाम राजा जनपदो वा। अश्मका नाम जनपदः[3]। अवन्तयश्चाश्मकाश्च। अवन्त्यश्मकम्। अजाद्यद्द्वारेण ॥ * ॥ दाराश्च गौश्च। दारगवम्। अल्पाज्द्वारेण ॥ * ॥ केशाश्च श्मश्रु च[4]। केशश्मश्रु ॥ केशश्मश्रू[5] इति भोजः ॥ असखियुद्द्वारेण ॥ * ॥ स्नातकः समाप्तवेदः। स च राजा च। स्नातकराजानौ। अल्पाज्द्वारेण ॥ * ॥ पूर्वं मुषितः पश्चान्नग्नः। नग्नमुषितः। यथा।

द्यौरास नग्नमुषितेव हृतेऽरुणेन[6]।

एकादिसूचेण ॥ ८२ ॥

दृषदुपलं पुच्चपशू पूलासकुरण्डगाजवाजानि[7]।
आरट्वायनिचान्धनिसिञ्जास्थोशीरबीजानि[8] ॥ ८३ ॥

दृषच्चोपलं च। दृषदुपलम्। अजाद्यद्द्वारेण ॥ * ॥ पुच्चश्च पशुश्च।

---

१ वाजयंतीति C.

२ गाजश्च वाजश्च गाजवाजं F.

३ अश्मकोवाजनाम जनपदः A.; अश्मको नाम० F.

४ श्मश्रुश्च B. C. F.

५ केशश्मश्रु A.; om. C.; B. om. केशश्मश्रु.

६ नग्नमुषिते० F.; हृतेऽरु० A.B.C.D.

७ पूलाश्म० B. C.

८ आरद्वानिचांधविशिजा० A.; आरद्वापनि० D.; आरह्वायनिवांधनि० E.; आरट्टायनि० D. C. F.—Cf. śl. 83 (अरट्टस्य। आरट्टी?) and 231 (*tikâdi* where MSS. and Kâś. V. आरद्वायनि!).

पुचपपूू । असखियुद्द्वारेण ॥ * ॥ पूलासश्च कुरण्डश्च । पूलासकुरण्डम्[१] ॥ शाकटायनस्तु कुरण्डानां स्थलं कुरण्डस्थलम् । कुरण्डस्थलं च पूलासश्च । कुरण्डस्थलपूलासमित्युवाच[२] ॥ * ॥ गाजश्च वाजश्च । गाजवाजम् ॥ अन्यस्तु । गजानां समूहो गाजम् । वाजिनां समूहो वाजम् । गाजं च वाजं चेति गाजवाजम् । तत्प्रत्ययस्तु[३] गणपाठादेव न भवतीत्याह ॥ अनियमप्रसङ्गे वाजशब्दस्यैव परनिपातः ॥ * ॥ आरटतीति । आरट्टो नाम कश्चित् । तस्यापत्यम् आरट्टायनिः[४] । तिकादित्वात् फिञ्[५] ॥ चम्यं भच्यं धनमस्य । तस्यापत्यं चान्धनिः[६] ॥ आरट्टायनिश्च चान्धनिश्च । आरट्टायनिचान्धनि[७] । अल्पाज्द्वारेण ॥ कश्चिद् आरट्टायनिबन्धनीत्याह[८] । पाणिनिस्तु । आरट्टायनिबन्धकीत्याह[९] ॥ * ॥ सिञ्चनं सिञ्चा । आस्थानम् आस्था । सिञ्चा चास्था च । सिञ्चास्थम् । अवानियमे प्राप्ते नियमः ॥ * ॥ उशीरं च बीजं च । उशीरबीजम् ॥ शाकटायनस्तु । उशीरं बीजं यस्मिन् । उशीरबीजो नाम पर्वतः । सिञ्चायां तिष्ठतीति सिञ्चास्थः पर्वतः । उशीरबीजश्च सिञ्चास्थश्च । उशीरबीजसिञ्चास्थम्[१०] ॥ अल्पाज्द्वारेण ॥ ८३ ॥

---

१ °कुरंडं A.; पूलाश्° twice B. C.

२ A. thrice कुरंड° (om. कुरण्डानां स्थलं); B. C. twice पूलाश्°.

३ तत्प्रापयस्तु A.; तत्प्रयोजनस्तु C.; ततः प्रत्ययस्तु D.; A. om. from गाजं च to गाजवाहम.

४ आरट्टो °आरट्टायनिः A.; D. corr. आरट्टा° आरट्टायनिः (orig. द्व); आरट्टो° आरट्टायनिः B. C. F.; cf. p. १२३, note ८.

५ पिञ् A. B. (*tikâdi* śl. 231).

६ चर्म्म भच्यं °चाधनिः A.; चं भच्यं° F.; चम्यं लच्यं C.; वम्यं °वंधनीत्याह D.

७ आरट्टायनि° twice B. C. F.; आरढायनिश्च रांधनिश्च आरद्वायनिचांधनि A.

८ ? आरद्वायनचांधतीत्याह A.; D. om. from आरट्टायनिश्च, but see note ६.

९ आरट्टा° B. C. F.; A. D. om. from पाणिनिस्तु [*gaṇa* Pân. ii. 2, 31, आरग्वायनिबन्धकी; id. Kâś. V. ed.; MS. I. O. 2440 आढ्यजनवंधकी; MS. Beng. As. Soc. आरथापनिवंधुकी].

१० उसीरवीजश्च° उसीर° D.

विषयेन्द्रियाधरौष्ठाः स्थलपूलासं च दारजारौ च ।
भार्यापती उलूखलमुसलाक्षिभ्रुवगजाश्वशूद्रार्याः[1] ॥ ८४ ॥

विषयाश्चेन्द्रियाणि च । विषयेन्द्रियाणि । अजाद्यद्द्वारेण ॥ * ॥ अधरश्चौष्ठश्च । अधरौष्ठम्[2] । अल्याज्द्वारेण ॥ * ॥ स्थलं च पूलासश्च[3] । स्थलपूलासम् ॥ * ॥ दारयति हृदयमिति दारः । जरयतीति[4] जारः । दारश्च जारश्च । दारजारौ । अत्रानियमप्रसङ्गे दारशब्द एकवचनान्तोऽपि दृश्यते । यथा । धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यं कुर्वीत ॥ * ॥ भार्या च पतिश्च । भार्यापती । असखियुद्द्वारेण ॥ * ॥ उल्लूयन्त इत्युल्वो धान्यानि । आधे क्विप् । उल्वः[5] खल्यन्ते संचीयन्ते प्रक्षिप्यन्त इति । उलूखलम् । तच्च मुसलं च । उलूखलमुसलम्[6] ॥ * ॥ अक्षिणी च भ्रुवौ च । अक्षिभ्रुवम् । अत एव पाठात्समासान्तः ॥ अनयोरल्याज्द्वारेण ॥ * ॥ गजश्चाश्वश्च । गजाश्वौ ॥ * ॥ शूद्रश्चार्यश्च । शूद्रार्यौ ॥ अनयोरजाद्यद्द्वारेण ॥ ८४ ॥

काकमयूरौ मेधातपसी दारार्थपाण्डुधृतराष्ट्राः ।
नरनारायणदीक्षातपसी चित्ररथबाल्हीकौ ॥ ८५ ॥

काकश्च मयूरश्च । काकमयूरौ ॥ * ॥ मेधा च तपश्च । मेधातपसी । अनयोरर्च्यलघुद्वारेण[7] ॥ * ॥ दाराश्चार्थश्च । दारार्थम् । अजाद्यद्द्वा-

---

१ °उदूखल° A. B. D.; मुशला° A. B. C. F.

२ अधरश्च ओष्ठं च °D.; अधरोष्ठं B. C. F.

३ पूलासं च C.; °शू° D.

४ जारयतीति A. D.; thus also MS. Kshîr. on A. K. 2, 6, 1, 35.

५ उलूयंत इति° D.; इति उल्ला° उल्लः C.; इति उल्वो° उल्वः F.

६ °उदूखल° A. B. D. F.; °मुशल° A. B. C. F. throughout.

७ अनयोरर्थ्यलघु° A. perhaps right; °अनयोरपालघुद्वद्वारेण D.; cf. P. ii. 2, 34 Vs. 3 and 4.

रेण ॥ * ॥ पाण्डुश्च धृतराष्ट्रश्च । पाण्डुधृतराष्ट्रौ । वर्णभ्रातृणामनुपूर्वमित्यनेन ॥ * ॥ नरश्च नारायणश्च । नरनारायणौ ॥ * ॥ दीक्षा च तपश्च । दीक्षातपसी ॥ अनयोरर्च्यलघुद्वारेण[1] ॥ * ॥ चित्ररथश्च बाल्हीकश्च । चित्ररथबाल्हीकौ राजानौ । अल्पाज्द्वारेण । पाणिनिवामनमतेन ॥ शाकटायनस्तु बल्होऽस्यास्तीति बल्ही । बल्हीव बल्हिकः[2] । संज्ञाप्रतिष्ठत्योरित्यनेन[3] के । चित्ररथबल्हिकम्[4] ॥ भोजस्तु चित्ररथबाल्हिकावस्त्रिन्गणे[5] पपाठ । उणादिमध्ये तु मृद्वीकातिन्तिडीकबाल्हीकवल्मीककल्मीककिङ्किणीकापुण्डरीकचञ्चरीकसमीकप्रतीकपूतीकपर्फरीकादय[6] इत्यस्मिन् बाल्हीकमिति प्रादर्शयत्[7] ॥ एतेषामेतैः सूत्रैः प्राङ्निपाते प्राप्ते परनिपातः क्रियते ॥ ८५ ॥

पूर्वोऽप्यर्थो धर्मतः शब्दकामाद्
इन्द्रार्कान्तेभ्योऽग्निचन्द्रादयोऽपि ।
भीष्मादित्यं द्रोणचन्द्राच्च राहोश्[8]
चन्द्रो भीष्मो वा वसन्ताद्विभाव्यः ॥ ८६ ॥

पूर्वोऽप्यर्थ इति न केवलं धर्मशब्दकामेभ्यः पूर्वोऽर्थशब्दः परोऽपि द्रष्टव्यो गणपाठसामर्थ्यात् । अर्थश्च धर्मश्च । अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ ॥

---

१ अर्थ्यालघु° D.

२ ?Thus A.(व°); वाल्हो° वाल्ही। वाल्हीव वाल्हिकः B. C. D.; बाल्हो °बाल्ही। स एव बाल्हीकः F.

३ संज्ञाप्रश्नत्योर् A.; cf. Pāṇ. v. 3, 96-7.

४ Thus A. D. F.; चित्ररथवाल्हिकं B. C.

५ चैचरथबाल्हीकाव° F.

६ तृद्वीका D.; तित्तिडीक A. D.; वाल्हिक C.; B. C. F. om. कल्मीक; B. om. चञ्चरीक; ववरीक C.; C. om. प्रतीक; A. om. पूतीक; cf. Un. S. 4, 16-25.

७ प्रदर्शयति C.; प्रदर्शयत B.; प्रादर्शयत D.; प्रदर्शयंत F.

८ भीष्मादित्यौ° E.; भीष्मादित्यद्रोण° C. F.; °द्रोणचंद्रान्वरोहोश् A.

अर्थशब्दौ । शब्दार्थौ ॥ अर्थकामौ । कामार्थौ ॥ * ॥ न केवलम् अग्निचन्द्रादयः पूर्वे भवन्ति परतोऽपि । अग्निश्चेन्द्रश्च । अग्नीन्द्रौ । इन्द्राग्नी ॥ * ॥ चन्द्रार्कौ । अर्कचन्द्रौ ॥ * ॥ आद्यन्तौ । अन्तादी ॥ * ॥ भीष्मद्रोणौ । द्रोणभीष्मौ ॥ * ॥ चन्द्रादित्यौ । आदित्यचन्द्रौ ॥ * ॥ राङ्कचन्द्रौ । चन्द्रराङ्क ॥ * ॥ ग्रीष्मवसन्तौ । वसन्तग्रीष्मौ ॥ ८६ ॥

शुक्रशुचिकरभरासभगुणवृद्धिसमीरणाग्निकुशकाशाः ।
सर्पिर्मधुदीर्घलघू सतपःश्रुतपाणिनीयरौढीयाः ॥ ८७ ॥

शुक्रशुच्चादयः शब्दाः शक्रन्मूत्रशब्दपर्यन्ता विपर्ययेणापि भवन्ति ॥ शुक्रश्च शुचिश्च । शुक्रशुची । शुचिशुक्रौ ॥ * ॥ करभरासभौ । रासभकरभौ ॥ * ॥ गुणवृद्धी । वृद्धिगुणौ ॥ * ॥ समीरणाग्नी । अग्निसमीरणौ ॥ * ॥ कुशकाशम् । काशकुशम् ॥ * ॥ सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिषी ॥ * ॥ दीर्घलघू । लघुदीर्घौ ॥ * ॥ सतपःश्रुतेति । सह तपःश्रुताभ्यां वर्तन्ते । सतपःश्रुताः । सतपःश्रुताश्च ते पाणिनीयरौढीयाश्च ॥ तपःश्रुते । श्रुततपसी ॥ * ॥ पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयपाणिनीयाः[1] ॥ ८७ ॥

भीमसेनार्जुनावेतौ कपित्थाश्वत्थसंयुतौ ।
शकृन्मूत्रं कृतद्वन्द्वा[2] व्यत्यासेन सतां मताः ॥ ८८ ॥

भीमसेनार्जुनौ । अर्जुनभीमसेनौ ॥ * ॥ कपित्थाश्वत्थौ । अश्वत्थकपित्थौ ॥ * ॥ शक्रन्मूत्रम् । मूत्रशक्रत् ॥ * ॥ एतेषां स्त्रीयस्त्रीयसूत्रेण नियमे प्राप्ते गणपाठाद्विकल्पः ॥ सतां मता इति साभिप्रायम्[3] । तेन

---

1 C. has throughout रोठीय.
2 सक्रन्मूत्रं° A.; शक्रन्मूत्रपर्यंता F.
3 सतां मतः । मतांसतः । सतां मतां सत्य इति साभिप्रायं C.; F. adds वचनं.

जित्याविपूयविनीयाः । विपूयविनीयजित्याः ॥ देवापिशन्तनू । शन्तनुदेवापी इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ८८ ॥ इति राजदन्तादिः ॥

कडारः पिङ्गलो गौरो भिक्षुकः खलतिस्तनुः ।
शौण्डः कुण्टो वृकः खञ्जो बठरो गडुलस्तथा[1] ॥ ८९ ॥

कडारादयः शब्दाः कडाराः कर्मधारये वेत्यनेन पूर्वं वा निपतन्ति । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः[2] ॥ * ॥ पिङ्गलमाण्डव्यः । माण्डव्यपिङ्गलः[3] ॥ * ॥ गौरगोतमः । गोतमगौरः[4] ॥ * ॥ भिक्षुकदाचिः । दाचिभिक्षुकः ॥ * ॥ खलतिखारपायणः । खारपायणखलतिः ॥ * ॥ तनुव्रणबिन्दुः । व्रणबिन्दुतनुः । तनुशब्दः क्षुद्रवाची[5] ॥ * ॥ शौण्डलिगुः । लिगुशौण्डः[6] ॥ * ॥ कुण्टमाण्टिः । माण्टिकुण्टः[7] ॥ * ॥ वृकशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यवृकः ॥ * ॥ खञ्जवात्स्यः । वात्स्यखञ्जः[8] ॥ * ॥ बठरच्छान्दसः । छान्दसबठरः[9] ॥ * ॥ गडुलगालवः । गालवगडुलः ॥ ८९ ॥

वृद्धखोडाविमौ काणः कूटखेलौ च कीर्तितौ ।
आहिताग्निगतार्थोढभार्यापीतघृतप्रियाः ॥ ९० ॥

वृद्धमनुः । मनुवृद्धः ॥ * ॥ खोडकहोडः । कहोडखोडः ॥ * ॥ काणद्रोणः । द्रोणकाणः ॥ * ॥ कूटदाचिः । दाचिकूटः ॥ * ॥ खेल-

---

१ खंडो बठरो° C.; वठरोदुलस्तथा A.; वंठरो° F.

२ कडारजैमनिः । जैमनिकडारः (जैमनिः क° A.) A. B. D.

३ पिंगलमाढव्यः । माढव्यपिंगलः F.

४ गौरगौतमः । गौतमगौरः D. F.

५ क्षुद्राऽर्थवाची F.

६ लिगुंशौंडः D.; शौंडलिंगुः । लिंगुशौंडः F.

७ कुंडमांडिः । मांठिकुंटः A.

८ खंडवात्स्यः । °खंडः । C.

९ वठरः च्छांदसः° A.; वंठर° वंठरः F.; ववर° । °ववट । D.

शाण्डिल्यः । शाण्डिल्यखेलः ॥ * ॥ एतेषां गुणवचनवात्पत्वे परत्वार्थं वचनम् ॥ * ॥ इति कडारादिः ॥

एते शब्दा बहुव्रीहौ प्राप्तपूर्वनिपाताः सन्तो[1] वाहिताग्न्यादावित्यनेन पूर्वपदत्वभाजो वा भवन्ति ॥ आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः । अग्न्याहितः । यथा च भट्टिकाव्ये ।

अग्न्याहितजनप्रक्ष्वे विजिगीषापराङ्मुखे ।
कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे[2] ॥

यथा वा । प्रतिश्रवणमश्रीर्ण्ज्योतिरग्न्याहितानां

विधिविहितविरिञ्चैः[3] सामिधेनीरधीत्य ।
कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवर्यैर्
हुतमयमुपलोढे साधु सांनाय्यमग्निः[4] ॥

गतोऽर्थो यस्यासौ गतार्थः । अर्थगतः ॥ * ॥ ऊढा भार्या येन । ऊढभार्यः । भार्योढः ॥ * ॥ पीतं घृतं येन । पीतघृतः । घृतपीतः ॥ * ॥ प्रियशब्दस्य केवलस्येहोपदेशादुत्तरपदमनियतम् । तेन प्रियगुडः । गुडप्रियः ॥ प्रियविश्वः । विश्वप्रियः ॥ प्रियद्विः । द्विप्रियः ॥ एतेन चाहिताग्न्यादयो गणाधीता एव ग्राह्या नाधिकप्रयोगाः[5] । तेनाहितवसुरित्यादौ यथाप्राप्तं स्यान्न विकल्पः ॥ ९० ॥

जाताद्यन्नः सपुत्रोऽथ तैलं मद्यं च पीततः ।
गद्वादेः सप्तमी क्तान्तं जातिकालसुखादितः ॥ ९१ ॥

---

१ सतो A. D.; संति C.; cf. P. ii. 2, 37.

२ Bhaṭṭ. 9, 111; °नीतीतिजस्य° D.; नीतिनिष्णस्य ed. 1828; B. C. F. om. from भट्टिकाव्ये to यथा वा.

३ Śiśup. 4, 41; °विरञ्चैः A.; विरिञ्चैः D.

४ B. C. F. om. from कृतगुरु°.

५ एतेन वाहि° B. C.; नाधिकाप्रयोगाः C.

जाता दन्ता अस्य। जातदन्तः। दन्तजातः॥*॥ पुत्रो जातोऽस्य। पुत्रजातः। जातपुत्रः॥*॥ तैलं पीतं येन। पीततैलः। तैलपीतः॥*॥ मद्यं पीतं येन। मद्यपीतः। पीतमद्यः॥*॥ गड्वादेः सप्तमीति गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तो[1] बहुव्रीहौ पूर्वं वा निपतति। गडुः कण्ठे यस्य। गडुकण्ठः। कण्ठेगडुः[2]॥ गडुशिराः। शिरसिगडुः[3]॥ गुरुमध्यः। मध्येगुरुः[4]॥ गुर्वन्तः। अन्तेगुरुः[5]॥ इन्दुर्मौलौ यस्य। इन्दुमौलिः। मौलीन्दुः। यथा च।

मौलीन्दोर्मौलिभूषा मनसिजनृपतेरान्तरः केलिकोशः
प्राचीदिङ्नायिकायाः[6] कनकविरचितप्रौढताडङ्ककान्तिः[7]।
पीयूषासारवर्षी त्रिभुवननयनानन्ददृन्दैकपात्रं
देवः श्रीश्वेतभानुर्जयति कुमुदिनीबान्धवः सिन्धुजन्मा॥

भोजस्तु नेन्द्वादिभ्य[8] इत्यनेन निषेधान्मौलीन्दुरिति मन्यते[9]॥ समर्थाधिकाराद् वहेगडुरित्येव[10] भवति। तथा शशिशेखरः। पद्मनाभः। ऊर्णनाभः। शङ्खपाणिः। पद्मपाणिरित्यादौ परनिपात एव॥*॥ क्रान्तमित्यादि। क्रान्तं च वा पूर्वं निपतति॥ जातेः। पलाण्डुभक्षितो। भक्षितपलाण्डुः॥ सारङ्गजग्धो। जग्धसारङ्गः[11]॥ पाणिगृहीतो। गृहीतपाणिः॥*॥ कालात्॥ मासजाता। जातमासा॥ संवत्सरजाता। जातसंवत्सरा॥*॥ सुखादेः। सुखजाता। जातसुखा॥ जातदुःखा।

---

१ सप्तम्यंतं A. D.; cf. P. ii. 2, 35 V. 3.
२ कंठगडुः A. B. C. F.
३ F. adds शिरोगडुरित्यपि.
४ मध्यगुरुः C. and om. शिरसिगडुः.
५ अंतगुरुः F.
६ दिग्नायकायाः A. F.
७ °प्रौढताडककांतिः A.; °ताटंककांतिः F
८ गंडुादिभ्य C.
९ इति न मन्यते F.
१० कंठेगडु° C.; cf. Kâś. V. ii. 2, 35.
११ Thus D. F.; सांगरजग्धो जग्धसांगरा। A.; शृंगारजग्धो जग्धशृंगारः B. C. [सारङ्गजग्धः Kâś. V. vi. 2, 170; शार्ङ्गजग्धो ii. 2, 36, ed.; MSS. सारङ्ग°].

दुःखजाता ॥ तृप्तोत्पन्ना । उत्पन्नतृप्ता[1] ॥ न्यासक्तता सुखादयो गुणवचना इत्युक्तम् । भोजस्तु सुखादयो दश क्यच्विधौ[2] निरूपिता इत्युक्तवान् जातिग्रहणमकृत्वाकृतिग्रहणात् ॥ आकृत्या संस्थानेन व्यज्यते सा जातिः । तेनेह न भवति । आकृतब्राह्मणः । सेवितक्षत्रियः । तर्पितदाक्षिः । प्रोणितकट इत्येके ॥ जातिपरत्व आकृतेः पूर्वनिपातः । न व्यक्तिपरत्व इत्येके[3] ॥ ९१ ॥

ज्ञेयो जातश्मश्रुः पीतदधिच्छिन्नशीर्षपीतविषाः ।
क्तः प्रहरणवाचिभ्यः[4] सप्तम्यपि संमता विदुषाम् ॥ ९२ ॥

जातं श्मश्रु यस्य । जातश्मश्रुः । श्मश्रुजातः ॥ * ॥ पीतं दधि येन । पीतदधिः । दधिपीतः ॥ * ॥ छिन्नं शीर्षं यस्य । शीर्षच्छिन्नः । छिन्नशीर्षः ॥ * ॥ पीतं विषं येन । विषपीतः । पीतविषः ॥ * ॥ क्त इति । प्रहरणं धनुःखड्गाद्यर्थो येषां तेभ्यः क्तान्तं सप्तम्यन्तं च पूर्वं निपतति[5] । उद्यत उत्खातोऽसिर्येन स उद्यतासिः । अस्युद्यतः ॥ कलितप्रहरणः । प्रहरणकलितः ॥ दण्डः पाणौ यस्यासौ दण्डपाणिः । पाणिदण्डः । विश्रान्तन्यासक्षत्त्वसमर्थत्वाद्[6] दण्डपाणिरित्येव मन्यते ॥ वज्रपाणिः । पाणिवज्रः । अविशेषोक्तावप्यसमर्थत्वात्[7] । शूलपाणिः । शार्ङ्गपाणिः । धनुष्पाणिः ॥ पाशहस्त इत्यादौ परनिपात एव ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ ९२ ॥ इत्याहिताग्न्यादिः ॥

---

१ तृप्तोत्पन्ना। उत्पन्नतृप्ता C.D. [Kâś. V. iii. 1, 18 MSS. तृप्र; ed. तृप्त (var. l. तीव्र); but cf. vi. 2, 170, ed. तृप्र].

२ क्यच्विधौ C.; क्यङ्विधौ D. F.; क्यद्विधौ A.; क्यड्विधौ B.; cf. P. iii. 1, 18.

३ °परात्वे° C.; °परत्वे पीत्येके D.

४ क्तःप्रहरण° A.; क्तःप्रेरण° E.

५ प्रहरणधनुः। षष्ठ्याद्यर्था येषां° A.; प्रहरणां धनुः षडाद्येर्थो येषां° B.; °खड्गादि। यथा एषां तेभ्यः क्तांतसप्त° C.

६ °न्यासक्रतुरसमर्थत्वात् F.

७ अविशेषात्तावपि असम° F.

तिष्ठद्गु प्रथं खलेबुसमधोनाभं समंभूमि च
प्राह्णं पुण्यसमं वहद्गु विषमं प्रान्तं तथा निःषमम्।
एकान्तं च समंपदाति सुषमं तीर्थं समानात्परम्
पूतेनान्वितपूयमानखलतो लूनाद्यवं वा बुशम्[1]॥९३॥

तिष्ठद्गु। इत्येवमादयः समासास्तिष्ठद्वादिरयमित्यनेनाव्ययीभावसंज्ञा निपात्यन्ते[2]। अयमेव निपातितः समासो भवति नान्यः॥*॥ तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले दोहाय स कालस्तिष्ठद्गु। प्रथमरात्रेरर्धघटी। प्रावृट्काल इत्यन्ये। अयमेवेति वचनात्कथमयं भट्टिकाव्ये प्रयोगः।

आतिष्ठद्गु जपन्संध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्।
प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम्[3]॥

तिष्ठद्गु यावद् आतिष्ठद्गूच्यते। भाष्योदाहरणात्तावदयं[4] विजातीयः। न च समासमात्रेण न भवितव्यमित्युक्तम्[5]। अभिधानप्रमाणश्च समासः॥*॥ प्रगतत्वं रथस्य[6]। प्रगताः प्रभूता वा रथा अस्मिन्देशे[7]। प्ररथम्॥*॥ खले बुसानि यत्र काले स कालः खलेबुसम्[8]॥*॥ नाभेरधोऽधोनाभं प्रहृतवान्[9]। गणपाठादकारः समासान्तः॥*॥ समत्वं भूमेः। समंभूमि। निपातनान्मुगागमः॥ शाकटायनस्तु समभूमीत्यप्याह।

---

१ खलतो° A. E.; बुसं (वुसं) A. B. C. E. F.; D. has वुशं both here and in the first pâda. Cf. note ११, p. १३३.

२ तिष्ठद्गु इत्येव समासस्ति° C.; °तिष्ठद्वादिरंयमित्य° A.; °दिरेवमित्यनेन° D.

३ Bhaṭṭik. 4, 14.

४ भाष्योदाहरणाभावादयं C.

५ °मात्रेण भवितव्य° D.

६ प्रगतं रथं यस्य C.

७ °प्रहृता वा रथा अस्मिन् वा देशे A. D.; C. om. प्रभूता.

८ वुशानि° खलेवुशं D.; cf. next page, note ११.

९ अधोभागं नाभं° B.; प्रहृतवान् B. C.

अन्यार्थत्वे तु[1]। समभूमयो वीयय इत्येवं यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः। अन्यार्थत्वेऽपि समभूमीति[2] केचित् ॥ * ॥ प्रगतत्वमङ्गां प्रगतमङ्ग इति वा। प्राङ्गम्। निपातनाद् अङ्गादेशः ॥ * ॥ पुण्यत्वं समायाः पुण्या समेति वा। पुण्यसमम्। पुण्येन समं तृतीयासमासापवाद इति केचित्[3] ॥ * ॥ वहन्ति गावो यस्मिन्काले स कालो वहद्गु। शरत्काल[4] इत्यन्ये ॥ * ॥ विगतं समं विगतत्वं समस्य वा। विषमम्॥ समादिप्रकृष्टो हीनो वा देश इति केचित् ॥ * ॥ प्रगतत्वमन्तस्य प्रगतोऽन्तोऽस्मिन्देश इति वा। प्रान्तम् ॥ * ॥ निर्गतं समं निर्गतत्वं समस्येति वा। निःषमम् ॥ समान्निष्क्रान्तो निःषममिति केचित् ॥ * ॥ एकोऽन्तो यस्य तद् एकान्तम् ॥ * ॥ समत्वं पदातेः। समंपदाति। निपातनान्मुगागमः॥ समपदातीत्यपि[5] शाकटायनः॥ अन्यार्थत्वे तु। समपदातयो राजान इति यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः[6] ॥ * ॥ शोभनाः समा यत्र स कालः सुषमम्। शोभनत्वं समस्येति वा ॥ * ॥ समानं तीर्थं तीर्थस्य समानत्वमिति वा। समानतीर्थम् ॥ * ॥ पूताः पूयमानाश्च यवा यत्र काले स पूतयवम्। पूनयवमिति भोजः[7] ॥ पूयमानयवं कालः ॥ * ॥ खलं[8] रणाजिरं धान्यावपनस्थानं च। खलन्ति संचीयन्ते[9] यशांसि शूरैर्धान्यानि वा यत्र तत् खलम्। खले[10] यवा बुशानि च[11] यस्मिन्काले

---

१ अन्यार्थं तु A.; अन्यार्थ तु orig. D.; B. C. om. तु.

२ समभूमिरिति D.

३ B. om. समं तृतीया; C. om. पुण्येन समं.

४ सरत्काल A. D.

५ समपदाती। अपि A.; समपदात्यपि C.; समंपदातीति D.

६ B. C. F. om. लक्षणस्य.

७ F. om. from पूनयव.

८ ॥ खले यवा बुसानि च खलं F.

९ खलति° C.; संवीर्यते B.

१० A. om. from स पूतयवम्.

११ यवा धुनानि च A.; D. om. from च। खलन्ति; A. B. C. F. read बुस throughout. The distinction between बुस and बुश was probably not intended here by the author. Cf. p. १३२, n. १.

स[1] खलेयवम् । खलेबुग्रम् ॥ * ॥ लूना यवा यस्मिन्काले स लूनयवम् ॥ * ॥ वा बुग्रमिति वाग्रब्दो व्यवस्थावाची । तेन बुग्रग्रब्दः खलग्रब्दादेव द्रष्टव्यः ॥ ९३ ॥

समपक्षं पापसमं समानतीरं प्रदक्षिणं प्रमृगम् ।
अपदक्षिणं च संप्रति वासंप्रति लूयमानयवम् ॥ ९४ ॥

समत्वं पक्षस्य समः पक्षोऽस्मिन्निति वा । समपक्षं देग्रः ॥ * ॥ पापाः समा यस्मिन्युगे काले वा । पापसमम् ॥ * ॥ समानं तीरं समानत्वं तीरस्येति वा । समानतीरम् ॥ * ॥ प्रस्तुत्य दक्षिणतो भ्रमति । प्रदक्षिणम् । भोजस्तु प्रदक्षिणं वाममित्याह[2] ॥ प्रकृष्टत्वं दक्षिणाया वा । प्रदक्षिणम् ॥ * ॥ प्रगता मृगा यत्र काले यतो वाऽरण्यादेस्तत् प्रमृगम्[3] ॥ * ॥ अपगता दक्षिणा यत्र तद् अपदक्षिणम्[4] ॥ * ॥ संप्रतीति प्रादिसमुदायरूपः ग्रब्दः । स एव नञ्संपर्काद् असंप्रति ॥ * ॥ लूयमाना यवा यत्र काले स लूयमानयवम् ॥ ९४ ॥

संहृतसंह्रियमाणाद् बुसं यवं चायतीगवाविषमे ।
अपरायत्योश्च समं दुःषममिच्प्रत्ययोऽपि गणे ॥ ९५ ॥

संहृतानि संह्रियमाणानि च बुसानि यवाश्च यत्र काले स कालः संहृतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् ॥ संहृतयवम्[5] । संह्रियमाणयवम् ॥ * ॥ दोहार्थं जलपानार्थं निवासार्थं[6] वायत्यो गावो यत्र काले स आय-

---

१ निवापनं यस्मिन्° D.; F. om. from खलम् । खले.

२ भोजस्त्वप्रदक्षिणवाममि° प्रकृष्टत्वं° A.; भोजस्तु प्रदक्षिणत्वमित्याह D.

३ D. om. यतो; F. om. वा; काले यातो वारण्यदेग्रे प्रमृगं C.

४ अपगता दक्षिणं अपदक्षिणं C.

५ C. D. F. om. संह्रियमाणबुसं । संहृतयवं (supplying यथाक्रमं?).

६ A. om. निवासार्थं.

तीगवम्। यथा। आतिष्ठद्गु जपन्संध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्॥ *॥ न विषमम्। अविषमम्॥ *॥ अपरा आयत्यो वा समा यत्र काले सोऽपरसमम्। अवरसममिति भोजः[1]॥ आयतीसमम्॥ *॥ दुष्टवं समाया दुष्टाः समा वा यत्र तद् दुःषमम्। गणपाठसामर्थ्यात्स्त्रीत्वनिवृत्तिः[2]॥ *॥ दृक्प्रत्ययोऽपीति। दृज् युद्ध इत्यनेन[3] य दृज् विहितस्तदन्तः शब्दोऽत्र गणे द्रष्टव्यः। तेन परमं भीमं वा केशाकेशीति समासारम्भकत्वं न भवति॥ ×

तिष्ठद्गु वहद्वायतीगवं लूनलूयमानपूतपूयमानयवाः[4] खलेसंहतसंक्रियमाणयवबुसाश्च कालविशेषवाचिन एव गणे द्रष्टव्याः[5]॥ अन्ये तु देशवृत्तित्वमपि मन्यन्ते। तेनान्यत्र पूर्वेण बहुव्रीहिः स्यात्। तिष्ठन्ति गावो यत्र स तिष्ठद्गुः। तिष्ठद्गवो ग्रामाः॥ वहन्त्यो गावो यत्र सा वहद्गुर्हलपङ्क्तिः। वहद्गवः कुटुम्बिनः॥ आयत्यो गावो यत्र स आयद्गुः॥ लूनयवेषु चेचेषु वसतीत्यादि॥ लूनयवादयस्तु प्रथमैकवचनान्ता एव प्रयोक्तव्याः। तेन द्वितीयादिका विभक्तिर्न भवति॥ समं भूमिपदातिभ्यामन्यपदार्थे[6] प्राऽक्षरथस्मृगदक्षिणाभिरित्येताभ्यां सूत्राभ्यां[7] कालभावयोरेवान्यपदार्थ दृश्यते। तेन समा भूमिरस्मिन्ग्रामे। समभूमिर्ग्रामः। प्रगता मृगा अस्मात्। प्रस्मृगो देशः। प्राक्षः। प्ररथः। प्रस्मृगः। प्रदक्षिणः॥ अन्यपदार्थ एव[8]। समा भूमिः। समभूमिरित्यादौ[9] तत्पुरुष एवेति भोजः॥ आकृतिगणोऽयम्। तेन यत्प्रभृति

---

१ अपरसमं। अपरसममिति° A.; D. om. from अवर°.

२ °स्त्रीत्वान्निवृत्तिः A. D.

३ Cf. Pâṇ. ii. 2, 37.

४ °आयतीयवलून° A. B.; आयतगवलू° C.; °लूनगवं लूयमान° D.

५ °वाचन एव° A.; F. om. गणे.

६ समंभूमिसमपदातिभ्याम° B.C.F.

७ A. C. D. om. सूत्राभ्यां.

८ अन्यपदार्थश्च D.

९ °इत्यादि। A.

तत्प्रभृतीत्यादीनामपि क्रियाविशेषणवृत्तीनां व्युत्पत्तिरनेनैव द्रष्टव्या ॥ ९५ ॥ इति तिष्ठद्वादिः ॥

ऊरीभ्रंशकलोररीगुलुगुधाधूसोस्वधाविःसजूर्-[1]
धूलीध्वंसकलोरुरीमसमसाविक्लीफलीमस्समाः।
ताली संशकला फलू च शकला[2] स्वाहा वषट्श्रौषटौ
वेताली च पशूपलीगुलुगुलातालीवितालीश्रुदः[3]॥ ९६॥

डस्युक्तेत्यादिना[4] सूचेणोर्यादयः सुबन्ता भ्वादिना सह समस्यन्ते। स समासस्तत्पुरुषो भवति ॥ * ॥ ऊरीत्यङ्गीकारे विस्तारे च। ऊरीकृत्य। अङ्गीकृत्य विस्तारं कृत्वा वेत्यर्थः ॥ केचिद् अनुकरणविस्तारयोरिति पठन्ति। अपरे भृशार्थशब्दप्रशंसासु[5]। यथा।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते[6] ॥ * ॥

भ्रंशकलेति हिंसायाम्। भ्रंशकलाकृत्य। हिंसित्वेत्यर्थः ॥ * ॥ उररी। ऊरीवत् ॥ * ॥ गुलुगुधेति पीडायाम्। गुलुगुधाकृत्य[7]। पीडयित्वेत्यर्थः। क्रीडायामित्यन्ये ॥ गुलूगुधेत्यन्ये[8] ॥ * ॥ धूसीति विस्तारे। धूसीकृत्य। विस्तार्येत्यर्थः ॥ धूसी कान्ताविति शाकटायनः। अपरे धूसी काङ्क्षायाम्[9]। धूसीकृत्य। काङ्क्षां कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥ स्वधेति संप्रदाने। स्वधाकृत्य स्वधाशब्दोच्चारितमन्त्र्यादिकर्म[10] कृत्वा गत इत्यर्थः॥

---

१ ऊरीभ्रंस° A.; °गुलगुधा° F.

२ ताली संसकला A. B. C. E. F.; °शंसकला° D.; °सकला MSS.

३ °आवालीविताली° B.C.F.; °आतालीविवाली° A.; °श्रद्: A. D. E. F.

४ ? डस्युक्ते° A.; द्स्युक्तेत्यादिना D.; ऊर्यादिना C.

५ भृशार्स्वशब्द° B.; भृशाश्वशब्द° C.; भृशार्थप्रशंसासु D.

६ Śiś. 2, 30; वितायते A.; विधीयते D.; D. has the whole stanza.

७ गुलगुधेति° गुलगुधाकृत्य। F.

८ ? Thus B.; गुलुगुधेत्यन्यः A.; गुबुगुधेत्यन्ये C.; om. D. F.

९ B. C. om. धूसी काङ्क्षायां.

१० स्वधादिशब्दो° A.; °आद्न्यादि° C.

ह्वयिप्रीत्योरित्यन्यः ॥ * ॥ एवं स्वाहावषट्श्रौषड्वौषटामर्थो द्रष्टव्यः। वषट् पूजायामित्यन्यः। एतेषां संप्रदानार्थत्वात्करोतिनैव संबन्धः ॥ * ॥ आविस्। इति प्राकाश्ये। यथा।

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम्[1]।

आविष्करोति। प्रकटयतीत्यर्थः। आविःशब्दस्येह पाठात्सूक्ष्मे[2] धातोः प्रागेव निपातः। एवं च योऽयं प्रयोगः[3]।

वारुणीमदविशृङ्कमथाविश्चुषोऽभवदसाविव रागः ॥

इति। तथा। पृथुदर्विभृतस्ततः फणीन्द्रा

विषमाग्नीभिरनारतं वमन्तः।

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा-

युगलीढोभयसृक्कभागमाविः[4] ॥

इति च सप्रमादज एव नास्त्युद्धारः[5]। आविरभवद्रागः। आविरभवन्फणीन्द्रा इति क्रियायोगस्य समीहितत्वात् ॥ * ॥ सजूरिति सहार्थे। सजूःकृत्य। सहितं साहित्येन वा कृत्वा गत इत्यर्थः। सहार्थत्वादयं कृभ्वस्तिभिर्युज्यते। आविःशब्दस्य[6] प्राकाश्यार्थत्वात् ॥ * ॥ धूलीति विदूरव्याकुलीभावे[7]। धूलीकृत्य। विदूराकुलतां[7] कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥ ध्वंसकला। भ्रंशकलावत् ॥ * ॥ उरुरी। ऊरीवत्[8] ॥ * ॥ मसमसेति ध्वंसकलावत् ॥ * ॥ विक्री फली। इति विकारे। हिंसायामिति वामनः। विकारार्थत्वात् कृभ्वस्तिभिर्युज्यते। विक्रीकृत्य ॥ अपर आक्री विक्रीति विचारे। विक्रीकृत्य विचार्येत्यर्थः[9] ॥ फलीकृत्य ॥ * ॥ मस्मसेति मसमसावत्। अपरे तु मस्मसा मसमसेति द्वौ संचूर्णने संवरणे

---

१ Kum. S. 2, 2.
२ सङ्क्ले B.; सत्वं C.; सूत्रे corr. D.
३ एवंविधो यं° D.; Śiśup. 10, 19.
४ Śiś. 20, 42; A. C. D. om. the first half.
५ इति च प्रमाद° D.; नास्त्युद्धारः C.
६ आविःशब्दस्य B. C. F.
७ विदूर° A. B.; विज्वर° C.
८ उररीवत् B. C. F.
९ D. om. from अपरे.

चेत्याङ्गः[1] ॥ * ॥ ताली विदूराकुलीभावे[2]। तालीकृत्य ॥ ताली आताली वर्णे शाकटायनः ॥ अपरे तूत्तमार्थे। तालीकृत्य। उत्तमं कृत्वेत्यर्थः ॥ विस्तारे तु भोजः ॥ * ॥ संशकलेति मसमसावत्[3]। असङ्कलेति[4] भोजः ॥ * ॥ फलू[5] विक्लीवत्। फलू फलीति[6] क्रियासंपत्तौ। फलूकृत्य। फलीकृत्य। क्रियां संपाद्येत्यर्थः ॥ * ॥ शकला। मसमसावत्[7] ॥ अपरे शकला संशकला[8] ध्वंसकला भ्रंशकलेति चत्वारः परिभवे। शकलाकृत्य[8]। परिभूय गत इत्यर्थः ॥ * ॥ वेतालीति तालीवत्। विस्तारे तु भोजः ॥ * ॥ पप्लू। इति हिंसायाम्। पप्लूकृत्य गतः। हत्वा गत इत्यर्थः ॥ * ॥ पलीति विक्लीवत् ॥ * ॥ गुलुगुला। गुलुगुधावत् ॥ * ॥ आताली विताली[9] तालीवत् ॥ * ॥ अदिति शीघ्रार्थे। अत्कृत्य[10] गतः। शीघ्रं कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ अन्यस्तु अदिति श्रद्धाने। श्रद्धाय। श्रद्धां कृत्वेत्यर्थः[11]। अयं दधातिना युक्तः प्रयुज्यत इत्याह ॥ ९६ ॥

प्रादुः पाम्पालम्बीपाम्पालीसङ्कलाश्च[12] केवाली।
आलोष्ठी केवासी सेवाल्याक्षी च वादोली[13] ॥ ९७ ॥

---

१ मसमसमसा इति°F.; मसमसेति मसमसाव यस्येदं स वृजिनात्। अन्ये मसमसा मसमसेति° A.; D. om. from अपरे तु; see note ७.

२ विदूर° A. B.; विज्वर° C.

३ संसकलेति A. B. C. F.; शंसकलेति मसावत् D.; समसावत् A.

४ ? Thus A.; अशंकालेति B.; असंकालेति C.; संसकलेति (corr. शं°?) D.; शंसकलेति F.

५ फलु A.

६ विक्लीति B. C.

७ सकला° A. D. F.; D. adds here अपरे तु मसमसमसमसा इति संपूर्णने संवरणे वेत्याङ्गः; see note १.

८ सकला° D. F.; संसकला° सकलाकृत्य D.

९ आवाली वितालीति B. C. F.; आवाली विवालीति A.

१० ? Thus B. C. F.; अदिति° अत्कृत्य D.; अदिति° अत्कृत्य A.

११ अन्यस्तु अदिति श्रद्धायां। श्रद्धां° D.

१२ प्रादः पांथालंवी° E.; °सकलाश्च D.

१३ शेवाल्याक्षी° A.; C. om. this śl. with comment.

प्रादुः प्राकाश्ये। यथा ममैव।

निःसीमाश्चर्यधाम त्रिभुवनविदितं[1] पत्तनं यत्तदीयं
तन्मध्ये वृद्धिमीयुः फलभरनमिताः शाखिनश्चूतमुख्याः।
नैतच्चित्रं विचित्राद्विहितकृतयुग त्वत्प्रभावात् क्षितीश[2]
प्रादुःषन्ति प्रभूता यदि सुरतरवश्चित्रमेतद्दुधानाम्॥

भ्वादिनेति सामान्योक्तावपि क्षभस्त्रिभिरेव योग एतेषां समाम्नः॥*॥ पाम्नी विस्तारविध्वंसमाधुर्येषु करुणविलापे च। पाम्नीकृत्य। विस्तारं विध्वंसं माधुर्यं च कृत्वेत्यर्थः॥ पाम्नीकृत्य। करुणं विलप्येत्यर्थः॥*॥ आलम्बीति प्राकाश्ये हिंसायां च। आलम्बीकृत्य॥*॥ पाम्याली। सङ्कला[3]। केवाली। आलोष्ठी। केवासी। सेवाली। आक्षी[4] हिंसायाम्॥ पाम्यालीकृत्य। हिंसित्वेत्यर्थ[5] इत्यादि॥ आक्षीशब्दो विकारेऽपि। आक्षीकृत्य॥*॥ वार्दालीति प्राकाश्ये हिंसायां च। वार्दालीकृत्य॥ पार्दालीति[6] कश्चित्॥ ९७। इत्यूर्यादिः॥

साक्षाद्बीजरुहानमःप्रसहनेचिन्ताविसो रोचना[7]
बीजर्या लवणं सह प्रतपने भद्रार्थयग्रावमाः।
अद्धा प्राजरुहोदकं विसहने मिथ्यार्द्रमास्थोऽष्टमः[8]
प्राजर्या च विकम्पने विहसने शीतंवशेप्रादुसः॥ ९८॥

साचादित्यादयः शब्दाश्चार्थविषयाः करोतिना सह साचादा-

---

१ निःसीमाश्चर्यधानस्त्रिभु° A.
२ त्वत्प्रभाक क्षितीश। A.; D. om. from निःसीमाश्चर्य°.
३ संकली B.
४ शेवाल्याक्षी A.
५ °हिंसायां विस्तारे च वेतालीति कश्चित्। पालीकृत्य। हिंसिकार्थ D.
६ वार्दालीति A.; पार्दालीति D.
७ °प्रहसने° E.
८ °स्थो स्थमः C. F.; °स्थोत्क्रमः E.

द्याच्चिरित्यनेन[1] वा समस्यन्ते। स च तत्पुरुषसंज्ञो भवति। साचात्कृत्य। साचात् कृत्वा। असाचाद्भूतं साचात् कृत्वेत्यर्थः॥ * ॥ बीजरुहेति रुहिक्रियार्थः। बीजरुहाकरोति सेवकः॥ शोभायामित्यन्ये॥ * ॥ नमस्कृत्य॥ * ॥ प्रसहने। इत्युत्साहे सामर्थ्ये[2] च। प्रसहनेकृत्य॥ * ॥ चिन्ता। इति मानसे व्यापारे। चिन्ताकृत्य॥ चित्तेति कश्चित्। स चाचित्ता चित्ता कृत्वा। चित्ताकृत्य[3]। अव्ययत्वादसमासेऽपि विभक्त्यश्रवणमव्ययत्वं च स्वरादेराकृतिगणत्वादित्याह। एवमन्येष्वपि॥ * ॥ आविष्कृत्य॥ * ॥ रोचना। इति[4] अद्भुत्पादने प्रशंसायां च। रोचनाकृत्य॥ लोचनेति दीप्तौ कश्चिदाह॥ * ॥ बीजर्या। इति जरणक्रियार्थः। बीजर्याकृत्य धनस्य[5] गतः॥ शोभार्थ इत्यन्ये॥ * ॥ लवणमिति रुच्यर्थे। लवणंकृत्य॥ * ॥ सह। इति संबद्धार्थः। सहकृत्य॥ * ॥ प्रतपने। इति तापार्थः। मिथ्याकृतां प्रतपनेकृदथ चितीशः[6]॥ वितपन इत्यपि वामनः[7]॥ * ॥ भद्रा इत्यालोचनाप्रशंसामङ्गलेषु। अभद्राभद्राकरणं पूर्वम्। भद्राकृत्य॥ केचिद् अभद्रां भद्रां कृत्वेति विग्रहे विभक्तिमुच्चारयन्ति॥ * ॥ अर्थेकृत्य श्लोकं पठति। सार्थकं कृत्वेत्यर्थः। यद्वा। अर्थेकृत्य वदति। सप्रयोजनं कृत्वा वदतीत्यर्थः। यथा क्षित्तपस्य[8]।

साचाकृतेऽथ लवणंकृति दिङ्मुखानाम्[9]
उष्णंकृतोऽर्चिषि वशेकृदमाकृदास्ते[10]।

---

१ ? साचादाद्योच्चिरित्य° A.; साचादाद्यो च्चिरित्य° B.; साचादाद्योरित्य° C. F.; साचादाद्योः च्चिरित्य° D.; cf. P. i. 4, 74 V.

२ सामर्थे A.; साहित्यादर्थे D.

३ स चाचित्ता कृत्वा चित्य। A.; स वा चित्ता कृत्वा° C.; चित्ता कृत्वा चित्ताकृत्य D.

४ रोचते तु A.

५ वनस्य A.; वतस्य D.

६ मिथ्याकृता° A. D.; मिथ्याकृतं° B.F.; मिथ्याकृतप्र° C.; °कृरर्थे corr. D.

७ इति वामनः D.

८ क्षित्वपस्य B.; cf. p. ८०, note ६.

९ साचात्कृत्याय° D.

१० उष्णकृतोर्ब्विषषि वतीकृद° D.; °विषिविग्रेकृदमा° F.

आस्याकृताः कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्थे-[१]
कृत्य व्रती च नृपती च नृपस्य जग्मुः ॥

अग्नीकृत्य । अग्नी कृत्वा ।

अग्नीकृतामथ ऊतैरुदकंकृदंशाव्
आर्द्रंकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम्[२] ॥

अग्नाविति तैच्छे शाकटायनः ॥ * ॥ अमा । इति रहःसमवायसंयोग-सामर्थ्येषु । अमाकृत्य ॥ * ॥ अद्धाकृत्य । यथा ।

शीतंकृदर्चिषि तटीमपराम्बुधेः सं-
सर्याचिकीर्षति रवावुदयाद्रिशृङ्गम्[३] ।
प्रादुष्कृता मिलितकोकयुगे मुहूर्तम्
अद्धाकृतेव वियता सरसि स्खलच्छ्रीम्[४] ॥

प्राजरूहा । इति रूहिक्रियार्थः । प्राजरूहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः[५] ॥ शोभार्थ इत्यन्ये ॥ * ॥ उदकंकृत्य ॥ * ॥ विसहने । प्रसहनेवत् ॥ * ॥ मिथ्याकृत्य[६] ॥ * ॥ आर्द्रंकृत्य ॥ आर्द्रे । इत्येकारान्तमपि कश्चित् । आर्द्रेकृत्य ॥ * ॥ आस्था । इत्यादरे प्रतिज्ञायां च । आस्थाकृत्य ॥ * ॥ प्राजर्या । इति बीजर्यावत्[७] ॥ प्राजुरा । इत्यपि शाकटायनः[८] ॥ * ॥ चिन्ताकृताश्रितहितोरिविकम्पनेकृत् ॥ शाकटायनस्तु विकपने[९] प्रकपने

---

१ आस्याकृता कृत० A.; आविःकृताः कृत० D.

२ उदकैकृदंशाचार्द्रंकृते A.; उदकंकृशंदावर्थेकृते० C.; °कृदंशावांदंकते विहवने० D.; अर्थेकृते वि० B.; कृदंशावर्थेकृते० F.

३ तटीमपरांबुधिः ससर्य्या विकर्षति० C.

४ मुहूर्त्तमद्धार्त्तमद्धाकृतेव० C.; मुहूर्त्तेमद्धाकृतेव० A.; °कोकयुगैर्मुहूर्त्तमर्द्धाकृतेव वियता सरति स्व० F.

५ पर्यन्यो० B.; पर्यान्या० C.; °कृत्य निवृत्त D.

६ उदकंकृत्या उत्साहनेवृत्य मिथ्याकृत्य D.

७ आजर्येति० C.

८ प्राजरा० C.; D. om. अपि.

९ ? विकंपने A. C. F.; C. F. om. प्रकपने.

वैरूप्ये । विकपने हिंसायाम् । प्रकपने[1] संताप इत्यन्ये । इत्याह ॥ * ॥ विहसनेकृत्य ॥ * ॥ शीतंकृत्य ॥ शीतमनादर इति शाकटायनः ॥ * ॥ वशं । इत्यख्यातख्ये । वशेकृत्य ॥ * ॥ प्रादुष्कृत्य ॥ * ॥

विकम्पनेप्रभृतीनामेजन्तत्वं[2] लवणंप्रभृतीनां मान्तत्वं च गणपाठसामर्थ्यादेव । अथवा । एते सप्तमीप्रतिरूपका द्वितीयाप्रतिरूपकाश्च निपाताः ॥ चादित्वाभावे । आस्यां कृत्वा । अग्नौ कृत्वा जलं तापयतीत्यादि स्यात् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन पर्यटनंवृत्तिसंसर्याप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ९८ ॥ इति साचादादिः ॥

स्युर्याजकोद्वर्तककर्तृकारकाः
प्रयोजकोत्सादकभर्तृवर्तकाः ।
अध्यापकस्तापकगोप्तृपूजकास्
तुर्यैः परैश्चारकवेषकावि[3]मौ ॥ ९९ ॥

याजकादिभिः शब्दैः सुबन्तं पदम् अकयाजकादिभिरित्यनेन समस्यते । स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ * ॥ ब्राह्मणानां याजकः । ब्राह्मणयाजकः । याजयिता ॥ * ॥ शरीरस्योद्वर्तकः । शरीरोद्वर्तकः ॥ * ॥ प्रणम्य सर्वकर्तारम्[4] ॥ * ॥ धर्मस्य कारकः । धर्मकारकः ॥ * ॥ तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः[5] ॥ * ॥ रिपूणामुत्सादकः । रिपूत्सादकः ॥ कृद् अपवारण उत्पूर्वः । क्षत्रियस्योच्छादकः । क्षत्रियोच्छादक इति शाकटायनः ॥ * ॥ भुवो भर्ता । भूभर्ता ॥ * ॥ वर्तयतीति वर्तकः । भाष्यस्य वर्तकः । भाष्यवर्तकः ॥ * ॥ पुत्राणामध्यापकः । पुत्रा-

---

१ विकंपने हिंसायां प्रकंपने F.

२ विकपनेप्र० A. B. C.

३ D. corr. गोपपूज०; परीवारकवेषकावसौ C.

४ Beginning of Trilochanadâsa's Kâtantravṛittipañjikâ; cf. Kât. p. 466.

५ Śiśup. 2, 71.

ध्यापकः ॥ * ॥ स्नापयतीति स्नापकः । राज्ञः स्नापकः । राजस्नापकः ॥ * ॥ धात्र्या गोपकः । धात्रीगोपकः ॥ * ॥ साधूनां पूजकः । साधुपूजकः ॥ * ॥ ब्राह्मणानां तुर्यः । ब्राह्मणतुर्यः ॥ * ॥ परिचरतीति परिचारकः । गुरोः परिचारकः । गुरुपरिचारकः ॥ * ॥ परिवेवेष्टि । परिवेषकः । राज्ञः परिवेषकः । राजपरिवेषकः ॥ यद्वा । घृतस्य परिवेषकः । घृतपरिवेषकः ॥ ९९ ॥

गणको रथपत्तिभ्यां चतुर्थोन्मादकौ तथा ।
होता द्वि चि च तीयान्तं तुरीयोऽपि[1] सतां मतः ॥ १०० ॥

रथानां गणकः । रथगणकः ॥ पत्तीनां गणकः । पत्तिगणकः ॥ * ॥ आत्मनश्चतुर्थः । आत्मचतुर्थः ॥ * ॥ चित्तस्योन्मादकः । चित्तोन्मादकः ॥ * ॥ चीरस्य होता । चीरहोता ॥ * ॥ राज्ञां द्वितीयः । राजद्वितीयः ॥ राज्ञां तृतीयः । राजतृतीयः ॥ राज्ञां तुरीयः । राजतुरीयः । तुरीयोऽपि सतां मत इति साभिप्रायम् । तेन द्वितीयतृतीयेत्यादि[2] सूत्रं तृतन्त्रे व्यर्थम् । गणसमाश्रयणमेव श्रेयः ।

क्रियानुगतिमास्थाय लोके ख्यातिमुपागताः ।
ये कान्ताः पावकाद्यास्ते दृष्ट्वा याजकादिषु ॥

तेन गोमयानां पावकः । गोमयपावकः ॥ गृहस्य दीपकः । गृहदीपकः ॥ पिष्टस्य मोदकः । पिष्टमोदक इत्यादि ॥ न कर्तरीति प्रतिषेधे[3] प्राप्ते पाठः ॥ १०० ॥ इति याजकादिः ॥

शौण्डव्याडौ निपुणचपलौ पण्डितान्तःप्रवीणाः[4]
स्यात् संवीतः कुशलकितवाधीनधूर्तप्रधानम् ।

---

१ चतुर्थोऽपि F.
२ Pân. ii. 2, 3.
३ निषेधे C. D.
४ पंडितांतप्रवीणाः F.; °प्रवीणः C.

सव्यध्यानप्रवणविदिताः[१] सारगुर्वायसाः स्युः[२]
सिद्धो बन्धः कटकविरसौ शेखरः शुष्कपक्वौ[३] ॥ १०१ ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह सप्तमी शौण्डैरित्यनेन वा समस्यते। स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति॥ अक्षेषु प्रसक्तः[४] शौण्डः। अक्षशौण्डः॥ वृत्तौ प्रसक्तक्रियाया[४] अन्तर्भावः शौण्डः प्रवीणः। यथा पण्डितश्री-सागरचन्द्रस्य[५]।

द्रव्याश्रयाः श्रीजयसिंहदेव[६] गुणाः कणादेन महर्षिणोक्ताः।
त्वया पुनः पण्डितदानशौण्ड गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि[७]॥

यद्यपि शौण्डशब्दो मद्यपे रूढस्तथापि लक्षणया प्रवीणोऽपि भण्यते। दुर्व्यसनी वा॥

पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः[८]॥

इति मुख्यार्थोऽपि[९] समासभाक्॥ * ॥ अस्त्रव्याडः॥ * ॥ आचारनिपुणः॥ * ॥ वाक्चपलः॥ * ॥ रणपण्डितः॥ * ॥ ते नालिकेरान्तरपः पिबन्तः[१०]। न चैतत् षष्ठीसमासेन सिध्यतीति शक्यं प्रतिपत्तुमर्थभेदात्। न ह्यर्णवेऽन्तर् अर्णवस्यान्तरिति चैकोऽर्थः। किं चाव्ययत्वात्षष्ठीसमासप्रतिषेधः॥ श्रीभोजस्त्वन्तरशब्दं पपाठ॥ * ॥ शास्त्रप्रवीणः। शाकटायनस्तु। अर्थप्रवीणः[११]। अर्थविषये निपुण इत्याह॥ * ॥ लोक-

---

१ भव्यध्यान° E.; भव्याधान° F.; मध्यध्यानं° C.; सुध्यध्यान° D.; °प्रणवविदिताः (!) MSS.

२ गुर्वायसाश्च E.; °यशास्त्र। D.

३ शुष्कपक्वौ B.

४ प्रशक्त° A. D.

५ Thus B. F.; पंडितं। सागरचंद्रस्य A.; पंडितश्च सागर° C.; पंडितरामचंद्रस्य (corr. from °सामचंद्रस्य) D.

६ श्रीयुतसिंहदेव F.

७ °शौंडो गुणाश्रयद्रव्यमसि व्यधायि D. and om. the first half śloka.

८ Bhaṭṭik. 5, 10; °शौंडश्रियं° MSS.; ? नात्यंतीनां त्वमु° A. B. D. F.; वेतान्यंतीनां त्वमु° C.

९ मुख्योपि A.

१० Śiśup. 3, 81; [नारिकेला° eds.].

११ ? अर्थसवीणः A. B.

संवीतः ॥ * ॥ सेवाकुशलः ॥ * ॥ अचकितवः ॥ * ॥ जिनवचनाधीनः[1]। अधीनशब्दोऽस्मादेव गणपाठात् तस्याधीन इति ज्ञापकाद्वा खप्रत्ययान्तो बोद्धव्यः ॥ अथवा। अधिगत इनम्[2]। अधिगत इनोऽनेनेति वा। अधीनः। यथा लोकाधीनः[3] ॥ * ॥ अचधूर्तः ॥ * ॥ विबुधप्रधानम् ॥ * ॥ कार्यसव्यः[4]। कार्यविषयेऽनिपुण[5] इत्यर्थः ॥ * ॥ कर्मध्यानः। कर्मसु युक्त इत्यर्थः[6] ॥ * ॥ पृथिवीप्रणवः[7] ॥ * ॥ पृथिवीविदितः ॥ * ॥ त्वचिसारः ॥ * ॥ मध्येगुरुः ॥ * ॥ कायायसः। कायविषय[8] औदरिक इत्यर्थः ॥ * ॥ काम्पिल्यसिद्धः ॥ * ॥ चक्रबन्धः ॥ * ॥ हस्तकटकः ॥ * ॥ अवसानविरसः ॥ * ॥ शिरःशेखरः ॥ * ॥ कायाशुष्कः ॥ * ॥ कुम्भीपक्वः ॥

आकृतिगणोऽयम्। तेन व्यवहारपटुः। आतपरमणीय[9] इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १०१ ॥ इति शौण्डादिः ॥

ङ्यन्तात्पात्रात्समितबहुलौ[10] गेहगोष्ठात्प्रगल्भ-
क्षेडिन्नर्दिन्विजितिपटवः पण्डितव्याडशूराः।
गर्भाच्छूरः सुहितसहितस्तृप्रदप्नौ च धीरः
पिण्डीशूरो व्रणकृमिरथो कूपमण्डूकयुक्तः ॥ १०२ ॥

पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषा निपात्यन्ते। क्षेपे गम्यमाने पा-

---

१ जितनवच° A.; जन° B.F.; गज° C.

२ इन इति C.; अधिगतमिनो D.

३ यतो लो° A.; om. C.

४ ? कार्यसव्यं A.; कार्यं मध्यः B.; कार्यमध्यः C.; कार्यभव्यः D.; °नव्यः F.

५ अनिपुण A., orig. D.; °येनिपुण B. C. F.

६ ? कर्मव्यानः।° A.; °कर्मयुक्तः C.; कर्मसु शक्तः D.; कर्मसु व्यक्त° F.

७ Thus B. C. D. F.; पृथिवीप्रवीणः A.—Correct प्रणव for the conjectured प्रवण in śl. 101. [? Prof. Roth says: 'Might be a drum in the ground (cf. पणव) *i.e.* a hole covered over with boards to be beaten upon, cf. उपरव;' Prof. Weber: 'As it were a drum standing on the ground (& hence not sounding), cf. Hâla Sapt. 256 in Zeitsch. D. M. Ges. 28, p. 412, l. 1.']

८ कार्यायसः° A.F.,om.D.; कार्यविषयेA.D.F.;°उदरिक°C.;औदारिक°B.

९ व्यवहारपटुतरातपरमणीय F.

१० Kâś.V. ii. 1, 48 ed. पात्रेसंमितादि; MSS. both readings; here ag. metre.

त्रेसमितादयोऽयमित्यनेनायमेव निपातितः समासो भवति नान्यः। ज्यन्तादिति यथासंभवं सर्वत्र संबध्यते ॥ * ॥ पात्रेसमिता। अपचित-क्षीरा धेनुर्या सा पात्रसंगतिमात्रपर्यवसितव्यापारा सत्येवमुच्यते। तदन्योऽपि यः फलविकलव्यापाराडम्बरः स तदुपमानात्तया वाच्यो यथा चक्षा खरकुटी चैत्र इति ॥ * ॥ पात्रे बाहुल्येन संघटनात्[1] क्षीरादिफलविकला। पात्रेबहुला। शेषार्थः पूर्ववत् ॥ अथवा। पात्र एव समिता मिलिताः[2]। पात्र एव बहुलाः प्रचुराः। नान्यत्र कार्ये पात्रशब्देन साहचर्याद्भोजनं लक्ष्यते ॥ * ॥ गेह एव प्रगल्भः। गेहेप्र-गल्भः ॥ एवं गोष्ठेप्रगल्भः ॥ * ॥ गेह एव क्वेडति विक्रमं दर्शयति। अन्यत्र भीरुः। गेहेक्वेडी ॥ गोष्ठेक्वेडी[3] ॥ * ॥ गेह एव शौर्याडम्बरं[4] प्रकाश-यन्। गेहेनर्दी। तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ गोष्ठेनर्दी ॥ * ॥ वि-जितमनेन। विजिती। यद्वा। विजितमस्यास्तीति विजिती ॥ गेह एव विजयते न शत्रुमध्ये। गेहेविजिती ॥ एवं गोष्ठेविजिती[5] ॥ * ॥ एवं गेहे-पटुः। गोष्ठेपटुः ॥ * ॥ गेहेपण्डितः। गोष्ठेपण्डितः ॥ * ॥ गेहेव्याडः। गोष्ठेव्याडः ॥ * ॥ गेहेशूरः। गोष्ठेशूरः ॥ * ॥ गर्भ एव शूरः। गर्भा-न्निःसृत्य भीरुः। गर्भेशूरः ॥ * ॥ गर्भ एव सुहितो न तु बहिर्निःसृतः। गर्भेसुहितः ॥ * ॥ गर्भ एव दृप्तः स्वमात्राहृतेनाहारेण ततो निःसृत्य न कदाचिदुदरपूरं कृतवानिति[6]। गर्भेदृप्तो दरिद्रः ॥ * ॥ गर्भ एव दृप्तो मातुश्चेष्टया मातुरायासनेन वा ततोऽन्यत्र निस्तेजाः। गर्भे-

---

१ संघट्टनात् F.

२ A. om. मिलिताः.

३ गेह एव क्रीडति० गेहेक्रीडी। गोष्ठेक्रीडी corr. D.; om. F.

४ सौर्याडंबरं A.; शौर्यडिंबरं C.; सामर्थ्याडंबरं corr. D.

५ गेहेविजिता० A.; B. C. om. from गेह एव विजयते.

६ स्वभात्राहृतेना० and lacuna for कदाचिदुद B.; स्वमात्राहृदतेनाहा० उदरशूरं कृतवामिति A.; ०उदरं भृत-वानिति F.

दृप्तः ॥ अथवा गर्भेसुप्तितादीनामयमर्थः । योऽलीकाभिमानित्वाद-नुचितचेष्टः स एवमुच्यते ॥ * ॥ गर्भ एव धीरो गर्भान्निःसृतश्चपलः । गर्भेधीरः ॥ * ॥ पिण्ड्यां खादितव्ये वस्तुनि शूरः । कलहवर्धनादिकं कृत्वा खादितव्यं खाद्यत्यन्यच्च[1] कार्यान्तरे निर्विक्रमः स पिण्डीशूरः ॥ * ॥ व्रणमध्य एव कृमिः[2] । व्रणकृमिः । अल्पदृश्या ॥ कृमिशब्दः संयोगादिः संयोगविकलोऽयस्ति । उदुम्बरे कृमिरिव । उदुम्बरकृमिः[3] । तस्माद्रसादिशिष्टं रसमन्यं न वेत्ति स एवमुच्यत इति कश्चिदाह ॥ * ॥ कूपे मण्डूक इव । कूपमण्डूकः । ततोऽन्यज्जलस्थानं सरः समुद्रं वाऽधिकं न पश्यति । तद्वदन्यः पुरुषो ग्रामे नगरे वा शास्त्रे वा प्रतिबद्धः ।[4] ततोऽन्यन्न पश्यति विशिष्टं स एवमुच्यते ॥ १०२ ॥

गेहेनन्दी गृहकलविङ्को गेहेमेह्याखनिकबकौ च[5] ।
गेहेवादी ननु नगरस्था ज्ञेयः कर्णेटिरिटिरियासौ[6] ॥ १०३ ॥

गेह एव नन्दति । गेहेनन्दी ॥ गेहेनर्तीत्यपि कश्चित्[7] ॥ * ॥ गृहे कलविङ्क इव । गृहकलविङ्कः ॥ * ॥ गेह एव मेही । गेहेमेही । य आवश्यकार्थमपि बहिर्न निर्गच्छति भोजन एव च संरभते स एवमुच्यते[8] ॥ * ॥ आखनिको जलस्रोतः खातं[9] तस्मिन् बक इव । आख-

---

१ वाद्यत्यन्यच्च A.; खादितव्यं । खादितव्यं खाद्य° C.; खादना[द् suppl.] न्यच्च D.

२ F. throughout क्रिमि; C. क्रमि; A. B. D. now क्रिमि now कृमि.

३ संयोगादि संयोग° A.; C. om. उदुम्बरे कृमिरिव; संयोगादिष्कृदो भंगभयाच्च दर्शितः अथ च बङ्गेषु पसकेषु (lacuna of 3 syll.) ध्यो (lac. of 11 s.) दुंवरकृमिः । D.

४ पुरुषो न ग्रामे° B.; शास्त्रे वा प्रसिद्धनिर्वस्त्रतोऽन्यतोऽन्यन्न पश्यति° D.

५ गेहेमेत्याखनिकवाकौ च A.

६ टिरटिरियासौ E.

७ गेहेनर्त्तीत्यपि° B. C.; गेहेनर्त्तीं आवृत्त्या द्रष्टव्यं । D.

८ वहिन्निमिर्गच्छति° A.; C. om. संरभते.

९ वातं A.; पूरोवात D.

निकबकः । यत्किंचिदात्मीय आखनिके लभते तद्भक्षयति नान्यच्च गच्छति तद्वदन्योऽपि[1]। य आत्मीये गृहे यत्किंचिदस्ति तद्भक्षयति[2] नान्यच्च गच्छति स एवमुच्यते ॥ अपर आह । आखनिरेव । आखनिकः । कुत्साद्यर्थे कः । खल्पखातनिम्नप्रदेशो[3] जलाधार उच्यते तस्मिन् बकः । आखनिकबकः[4]। स हि जलाश्रयक्षुद्रजन्तुभक्षणानुसंधानेन संकुचितात्मा[5] बद्धलक्ष्यस्तद्वदन्योऽप्येवमुच्यते ॥ * ॥ गेह एव दहनशीलो नान्यच्च । गेहेदाही ॥ * ॥ नगरे श्वेव । नगरश्वा धृष्ट उच्यते ॥ * ॥ टिरिटिरा चापलेनानुचितचेष्टोच्यते ॥

मत्ता छन्दः । ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ॥ १०३ ॥

कर्णेचुरचुरा[6] कूपकच्छपावटकच्छपाः ।
गेहेमेली गृहात्सर्पो नगरात्काकवायसौ ॥ १०४ ॥

कर्णेचुरचुरा[7] चापलेनानुचितचेष्टोच्यते । टिरिटिरीति गत्यनुकरणम् । चुरुचुरिति वाक्यानुकरणम्[8]। तत्करोतीति ण्यन्ताद्प्रत्ययो निपातनसामर्थ्यादाऽनो न भवति[9] ॥ शाकटायनस्तु कर्णेटिरिटिरिः[10] कर्णेचुरुचुरुरित्याह । अनयोश्च व्याख्या । कर्णे किमपि जल्पित्वा जी-

---

१ यद्वदन्यो पि A.; D. om. ऽपि.

२ B. om. य; D. om. अस्ति; F. om. नान्यच्च गच्छति.

३ खल्पघातनिम्न° A.; खल्पखातनियतप्र° D.; खल्पखातः नि° F.

४ C. om. from यत्किंचिदात्मीय°.

५ जलाश्रयः क्षुद्र° A.; °जंतुलक्षणानुसंधानेनासंकु° C.; °भक्षणा [या suppl.] कुंचितपक्षः तद्वद° D.

६ Thus B. C. E. F. & Kâṣ. V. ii. 1, 48 ed. & MSS.; cf. Marâṭhi चुरचुरणें "to smart, tingle;" कर्णेचुरुचुरा D.; कर्णेचुरुचुरा A.

७ कर्णेचुरचुरा B. C. F.

८ गुर्विति° C.; वाद्यानुकरणं D.

९ °अलप्रत्ययो° D.; ऽतो न° A.; सामर्थ्याद्धातोर्न भवति F.

१० कर्णेरिटिरिः A.; कर्णटिरि २ D.

वति। नास्य विक्रम इति क्षेपः[1]। टिरिटिरि चुरुचुर्वित्यनुकरणशब्दौ[2] तदाकारिणि व्यवह्रियेते ॥ * ॥ कूपकच्छपावटकच्छपौ कूपमण्डूकवत् ॥ * ॥ गेह एव मिलनशीलो नान्यत्र। गेहेमेली ॥ * ॥ गृह एव सर्पः। गृहसर्पः[3]। दुष्ट इत्यर्थः ॥ * ॥ नगरे काक इव। नगरकाकः ॥ नगरे वायस इव। नगरवायसः ॥ स्वार्थनिष्ठः परवञ्चनानिपुण[4] उच्यते ॥ अथवा। नगरकाको न क्वचित्तिष्ठति सर्वमेव नगरं परिभ्रमति तद्वत्तत्रान्यत्र वाऽनवस्थितः पुरुष उच्यते ॥ १०४ ॥

मातरिपुरुषोदुम्बरमशकौ गेहेविचित्यपि प्रोक्तः।
श्रमणा प्रव्रजिताथो कुलटा पटुना च मृदुनापि ॥ १०५ ॥

मातरिपुरुषः। यः सदाचारं भिनत्ति स एवमुच्यते। यद्वा। मातरि पौरुषमवलम्बमानो मातरिपुरुषः। तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ पितरिभूर इत्यपि भोजः ॥ * ॥ उदुम्बरे मशक इव। उदुम्बरमशकः। अल्पदृश्या[5] ॥ अथवा। उदुम्बरमशकोऽल्पप्राणः सुकुमारश्च। तादृशो यः स उदुम्बरमशकः[6] ॥ * ॥ विचितमनेन। विचिती। गेहे एव विचिती। गेहेविचिती। अयमर्थः। गेहे स्खलेदं युक्तमिदमयुक्तमिति विचिनोति निरूपयति बुद्धिमत्तां[7] प्रकाशयति न सभामध्ये कार्ये वा स एवमुच्यते ॥ * ॥ एतेषां यथासंभवं गणपाठसामर्थ्यात् सप्त-

---

१ अनयोश्चाव्याख्या० जीवितनाश्य० A.; इति शेषः D.; C. om. from टिरिटिरिः कर्णेचुरु०.

२ चुरुर्वित्य० A.

३ गृहेसर्पः A.

४ परवचना० C.; परवंचनाम्निपुणपुण A.; D. corrupt.

५ अनन्यदृश्य D. (and श्रीभोजः as usual for भोजः); C. om. अल्पदृश्या.

६ तादृशो यः० D.; B. C. om. from अथवा; A. om. अथवा.

७ बुद्धिमतां B. C., and omit इदमयुक्तं.

म्या अलुक् ॥ आकृतिगणोऽयम्। तेन। उदपानमण्डूक इत्यादयोऽनुसर्तव्याः ॥ * ॥ इति पाचेसमितादिः ॥ * ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिर्विशेषैः[1] सह समस्यते। समासस्तु कर्मधारयः ॥ श्राम्यतीति श्रमणा। कुमारी चासौ श्रमणा च। कुमारश्रमणा[2] ॥ * ॥ कुमारप्रव्रजिता ॥ * ॥ कुमारकुलटा ॥ * ॥ कुमारश्चासौ पटुश्च। कुमारपटुः ॥ * ॥ कुमारमृदुः ॥ १०५ ॥

तापसीनिपुणादासीगर्भिण्यध्यापकाः स्मृताः।
कुशलः पण्डितश्चाच चपलश्चाभिरूपकः ॥ १०६ ॥

कुमारतापसी ॥ * ॥ कुमारनिपुणा ॥ * ॥ कुमारदासी ॥ * ॥ कुमारगर्भिणी ॥ * ॥ कुमाराध्यापकः ॥ * ॥ कुमारकुशलः ॥ * ॥ कुमारपण्डितः ॥ * ॥ कुमारचपलः ॥ * ॥ कुमाराभिरूपकः ॥ * ॥

लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् कुमारशब्दः श्रमणादिभिः[3] स्त्रीलिङ्गैः स्त्रीलिङ्ग एव समस्यते। पट्वादिभिस्त्वभिधेयलिङ्गैस्त्रिलिङ्गः। तेन कुमारपट्टी। कुमारमृद्वी। इत्यादि सिद्धं भवति ॥ १०६ ॥ इति श्रमणादिः ॥

किंशुकः किंवदन्ती स्यात् किंकिरातश्च[4] किंनरः।
किंपुरुषोऽथ किंदासः[5] किंजल्काद्या बुधैर्मताः ॥ १०७ ॥

किंशुकादयस्तत्पुरुषसंज्ञायां विषये साधवो भवन्ति ॥ * ॥ किंशुकः। पलाशः ॥ * ॥ किंवदन्ती। जनश्रुतिः ॥ * ॥ किंकिरातः[6]।

---

१ श्रवणादिभिर्° A. D.; विशेषैः F.
२ श्रवणा च° A.; °कुमारश्रवणा B.
३ श्रवणादिभिः A.
४ किंकरातश्च A. B. C.
५ किंपुरुषो थ दासश्च D. E.
६ किंकरात A. B. C.

कुरण्टकः ॥ * ॥ किंनरः । मयुः ॥ * ॥ किंपुरुषः । स एव ॥ * ॥ किंदासः । राजर्षिः ॥ * ॥ किंजल्कः । पुष्परेणुः ॥

आद्यशब्दादन्ये[1] ऽपि द्रष्टव्याः । अयं च गणः श्रीभोजदेवाभिप्रायेण ॥ १०७ ॥ इति किंशुकादिः ॥

व्याघ्रः क्रुञ्चामहिषरुरवः[2] कुञ्जरेन्दू वराहः
सिंहो वज्रं वृषभकलशौ चन्दनं पुण्डरीकः[3] ।
चन्द्रः कुम्भर्षभकिसलयं पल्लवस्तृक्षपद्मौ[4]
हस्तिश्वानावृषितरुवृका बिम्बमप्यत्र लक्ष्यम् ॥ १०८ ॥

सुबन्तं पदं केनचिद्गुणेन परार्थे प्रयुक्तैर्व्याघ्रादिभिः सह गौणैर्व्याघ्रैरित्यनेन समस्यते । समासः कर्मधारयसंज्ञो भवति ॥ * ॥ व्याघ्र इव । व्याघ्रः । पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्च । पुरुषव्याघ्रः ॥ * ॥ स्त्रीक्रुञ्चा[5] ॥ * ॥ पुरुषमहिषः ॥ * ॥ पुरुषरुरुः[6] ॥ * ॥ पुरुषकुञ्जरः ॥ * ॥ वदनेन्दुः[7] ॥ * ॥ पुरुषवराहः ॥ * ॥ पुरुषसिंहः ॥ * ॥ वाग्वज्रः ॥ * ॥ पुरुषवृषभः ॥ * ॥ कुचकलशौ ॥ * ॥ मुनिचन्दनः ॥ * ॥ मुखपुण्डरीकम्[8] ॥ * ॥ मुखचन्द्रः ॥ * ॥ स्तनकुम्भौ ॥ * ॥ पुरुषर्षभः[9] ॥ * ॥ करकिसलयम् ॥ * ॥ पाणिपल्लवः ॥ * ॥ पुरुषर्क्षः[10] ॥ * ॥ पाणिपद्मम् ॥ * ॥ पुरुषहस्ती ॥ * ॥

---

१ आदिशब्दाद्० A. B. C. F.,

२ व्याघ्रकुंभा० A.; कुंचा० B. C. D.; कुंवा० E.

३ कलसौ० A. E.; कलभौ० B.; चंदनः० F.

४ ? पल्लवस्तुञ्जपद्मौ A. B. C. E. (!); पल्लवः कुंभपद्मौ F.; पल्लाक्कुंजपद्मौ D. (? °तुष or तुच्छ).

५ स्त्रीकुंचा B. C.; स्त्रीकुचां A.

६ पुरुषभीरुः A.; पुरुषरुभः B.; अत्यभीरुः D.

७ F. adds पुरुषेंदुरित्यपि.

८ °पुंडरीकः B. C. F.

९ भरतऋषभः A.; पुरुषऋषभ B. C. F.

१० ? पुरुषतुंजः C.; पुरुषरुंजः (*i.e.* °रुच्च = ऋच्च ?) D.; पुरुषमुंजः A.; पुरुषजंढः B.; om. F.; see note ४.

वानरश्वा ॥ * ॥ राजान ऋषय इव । राजर्षयः ॥ * ॥ वैरं तरुरिव समूलत्वात् । वैरतरुः ।

बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः[1] ॥

पुरुषवृकः ॥ * ॥ ओष्ठौ लौहित्याद्बिम्बमिव ।

ओष्ठेन रामो रामौष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना[2] ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पुरुषवृष इत्यादयोऽपि भवन्ति[3] ॥ १०८ ॥

इति व्याघ्रादिः ॥

श्रेणिः पूगो निधननिपुणब्राह्मणाः पण्डितोऽथो[4]
मन्त्रो मुण्डो निचयचपलक्षचियाध्यापकाश्च ।
इन्द्रो देवः कृपणविशिपौ निर्धनोकौ पटुर्वा
राशिर्भूतश्रमणकुशलाः[5] कुन्दुमः स्याद्वदान्यः ॥ १०९ ॥

श्रेणीत्यादयः शब्दा अच्यन्ताः कृतादिभिः सह वा समस्यन्ते । समासः कर्मधारयो भवति ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणिकृताः पुरुषाः ॥

वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः[6] ॥

अनिधनरूपा निधनरूपाः कृताः । निधनकृताः[7] शत्रवः ॥ * ॥ निपुणोदाहृताः ॥ * ॥ ब्राह्मणमताः ॥ पण्डितज्ञाताः ॥ * ॥ मन्त्रमिताः ॥ * ॥ मुण्डसंभाविताः ॥ * ॥ निचयोच्चारिताः ॥ * ॥ चपलापाकृताः ॥ * ॥ क्षचियमताः[8] ॥ * ॥ अध्यापकोदिताः । अधीतेऽध्यापक इति प्रकटा-

---

१ Śiṣ. 2, 38; A. C. D. om. the first pâda.

२ Śiśup. 2, 14; रामोष्ठ° B. C. F.; °चुंवनचुंवना A. B. D.; °चंचुना F.; °चुंबजचुंबजा C.

३ A. om. ऽपि; इत्यादावपि भवति D.

४ पंडितोर्थो D. E.; पंडितोघौ F.

५ °अवणकुशलाः A.

६ Śiśup. 3, 38.

७ अनिधनरूपा निधनकृताः A. C. D.

८ क्षचियमिताः A.; om. D.

ङ्गजः ॥ * ॥ इन्द्रावधारिताः ॥ * ॥ देवात्माताः । वेदेति रत्नमतिः ॥ * ॥ कृपणाख्याताः ॥ * ॥ विश्रिपं गृहम् । अविश्रिपं विश्रिपं कृतम् । विश्रिपकृतम् ॥ भोजस्तु विश्रिष्ट इत्याह । वामनो गण इत्यपि ॥ * ॥ निर्धनोपकृताः ॥ * ॥ ऊको राशिस्थानम् । किलिञ्जा इत्यपरे[1] । ऊकावकल्पिताः ॥ * ॥ पटूक्ताः ॥ * ॥ राशिकल्पिताः ॥ * ॥ भूतनिराकृताः[2] ॥ * ॥ श्रमणविश्रुताः ॥ * ॥ कुशलाख्याताः ॥ * ॥ कुं भूमिं दुनोति । कुन्दुः । उन्दुरः ।[3] तं मीनाति हिनस्ति । कुन्दुमो मार्जारः । कुन्दुमावकल्पिताः ॥ अपरे तु कन्दुमेति पठन्ति । कन्दुः पाकस्थानम् । तस्मिन्मिनोतीति[4] कन्दुमः । अकन्दुमाः कन्दुमाः कृताः[5] । कन्दुमकृताः शालयः ॥ कुङ्कुमेति रत्नमतिः ॥ * ॥ वदान्योदीरिताः ॥

कृतादयस्तु सर्वैरपि व्याघ्रादिभिः संबन्धमनुभवन्ति । श्रेणयः श्रेणयो विहिताः । श्रेणिविहिताः । श्रेणिनिरूपिताः । श्रेण्यासीना इत्यादयो भवन्ति । यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्टव्यः । अनिर्धना निर्धना इत्युपकृताः । अचपलाश्चपला इत्यपाकृताः । अभूता भूता इति निराकृता इति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन तूलकृता इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः[6] ॥ १०९ ॥ इति श्रेण्यादिः ॥

कृतादयस्तु यथायोगं व्याख्याताः । ते च

कृतमितभूतोदाहृतविश्रुतकलितावधारितोपकृताः ।
आस्थितनिराकृतोक्ताः संभावितमतविकल्पितासीनाः[7]
॥ ११० ॥

---

१ कलिंजा इत्यपरे B. C.; ओको० कलिंज इत्यपरे । ओकावकल्पिताः F.

२ भूतनिराकृताः C.; om. A.

३ कुंदुरुंदुरुः F.; तं मिनोति० D.; तं सीना हिनस्ति० A.

४ कंदु पा० D.; कंदू पा० A.; तन्मिनोतीति A. D.

५ °कंदूम° thrice A.

६ तेनं कृता इत्यादयो० A.; तूलकृताः गणकृता इत्यादयो पि भवन्ति । अभूता भूता इति निराकृता इः ॥ D.

७ E. om. मत; C. om. the second half stanza; D. om. from कृतादयस्तु.

अवकल्पितो निरूपितविहितोपाकृतसमाज्ञाताः[१] ।
आम्नातोदितदृष्टावज्ञातोदीरिताख्याताः[२] ॥ १११ ॥

इति कृतादिः ॥

वृन्दारको वराहश्च नागकुञ्जरपुङ्गवाः ।
वृषभव्याघ्रशार्दूलहंससिंहर्षभादयः ॥ ११२ ॥

गौश्चासौ वृन्दारकश्च । गोवृन्दारकः ॥ * ॥ नृवराहः ॥ * ॥ पुंनागः ॥ * ॥ अश्वकुञ्जरः ॥ * ॥ मुनिपुङ्गवः ॥ * ॥ रघुवृषभः ॥ * ॥ नरव्याघ्रः ॥ * ॥ राजशार्दूलः ॥ * ॥ राजहंसः ॥ * ॥ पुरुषसिंहः ॥ * ॥ भरतर्षभः[३] ॥

आदियहणात् । नवतमालनिभस्य नभस्तरोरित्यादयो[४] ऽपि भवन्ति ॥ ११२ ॥ इति वृन्दारकादिः ॥

मतल्लिकोद्गमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः[५] ।
हस्तपाशतटाः पादः पालीमचर्चिकादयः[६] ॥ ११३ ॥

अश्वमतल्लिका । गोमतल्लिका । यथा ।

अभ्याजतोऽभ्यागतदूर्णतर्णकां[७]
निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुचतः ।
वर्गाद्भवां ङ्कृतिचारु निर्यतीम्
अरिर्मधोरैचत गोमतल्लिकाम् ॥

---

१ विहितोवक्षताः स° E.; विहितोन्नपाक्षताः स° B.; °क्षताः समा° A. F. against metre.

२ अस्नातोदित° E.; आत्मनोदितः दृष्टो दृष्टावज्ञानोदीरि° A.; °दीरिताः ख्याताः B. E. F.; C. D. om. the *gaṇa* kṛitâdi.—[ज्ञात, उच्चारित, अपाक्षत, and कल्पित, though instanced in the comment on the śreṇyâdi, are not included in these stanzas.]

३ भरतऋषभः B. C. D.

४ Śiśup. 6, 28.

५ मतल्लिकोद्य° A. B. C. D.; °वित्तयः A.

६ °पाशतराः E.; हस्तपादतटाः°A.

७ Śiś. 12, 41; °तूणतर्णिका A.; °तूर्णतीर्षिका D.; B. C. F. omit the whole stanza.

साध्वीं गामपश्यदित्यर्थः ॥ * ॥ पुरुषोद्वः[1] ॥ * ॥ आर्यमिश्राः ॥ * ॥ गोप्रकाण्डम् ॥ * ॥ वचःस्खलम् ॥ * ॥ अंसभित्तिः[2] ॥ * ॥ केशग्रहः ॥ * ॥ केशपाशः ॥ * ॥ स्तनतटम् ॥ * ॥ तातपादाः ॥ * ॥ कपोलपाली ॥ * ॥ गोमचर्चिका ॥

एत आविष्टलिङ्गत्वान्मतल्लिकादयोऽन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादानाः[3] एव समानाधिकरणा भवन्ति । प्रशंसावचनत्वं चैषां समास एवेति वाक्यं न भवति[4] ॥ आदिग्रहणात् तमस्काण्डः । उरःकवाटः । कुमारीतल्लजकादयो भवन्ति[5] ॥ ११३ ॥ इति मतल्लिकादिः ॥

खसूचिखेटौ कितवोऽथ चौर-
मूर्खेध्रुवास्तस्करदुर्दुरूढौ[6] ।
धूर्तो विटः स्याद्धतकश्च भीरुश्
चेलश्च जाल्मापसदौ च धृष्टः[7] ॥ ११४ ॥

कुत्सितवाचिपदमेतैः[8] खसूच्यादिभिः सह समस्यते । तत्पुरुषश्च समासः ॥ * ॥ वैयाकरणश्चासौ खसूची च । वैयाकरणखसूची । यः पदपदार्थनिर्णयं कर्तुमुचितं पृष्टः सन् निष्प्रतिभत्वात्[9] खम् आकाशं सूचयति स एवमुच्यते ॥ शाकटायनस्तु पृषोदरादित्वात् षत्वे खषू-

---

१ पुरुषोद्वः A. B. C. D.

२ अंशभित्तिः A. D.

३ शब्देस्त्रिलिंगो° C.; D. corr. अविसलिंगत्वान्° शब्दबलान्नोपादानाः; A. cf. note ५.

४ प्रशंसावचनत्वे चैषां° F.; C. om. from प्रशंसा°.

५ कुकुमारी । मतल्लिकादयो° C.; A. om. from केशपाशः.

६ खसूचीखेटौ B. C. F. against metre; °खेडौ कितवो च° C.; मूर्खो ध्रुवस्तस्कर° D.; दुर्दुरूढौ D. F.

७ पूर्खो विटः °च वृषणः । D.; °अपशदौ° B. C.; °दृष्टः B. C.; °वृषणः D.; A. om. this śloka and the comment.

८ कुत्सितपदभेदैः D. (orig. °भेतैः).

९ निष्प्रतिपन्नत्वात् C.; D. corr. °निर्णयमुत्सर्यं पृष्टो निःप्रतिभः सन्.

च्याह[1]। वामनप्रभृतयस्तु खसूचिरित्याङ्गः[2] ॥ * ॥ मुनिखेटः ॥ * ॥ याज्ञिककितवः ॥ * ॥ कविचौरः ॥ * ॥ पाठकमूर्खः ॥ * ॥ ब्राह्मणध्रुवः। जातिमात्रोपजीवी[3] ॥ * ॥ रज्जुकतस्करः ॥ * ॥ मीमांसकदुर्दुरूटः[4]। मीमांसाध्ययनेन शौचाचारादिलक्षणं फलमनवाप्य[5] वेदविप्लावनमद्यपानाद्यनुष्ठाननिरतो नास्तिको जात इत्यर्थः ॥ * ॥ मुनिधूर्तः ॥ * ॥ मुनिविटः। शिरस्तुण्डमुण्डनदण्डादिमुनिवेषधारणादेश्यागमनमद्यपानाद्यनाचारप्रवृत्त एवमुच्यते[6] ॥ * ॥ राजसहतकः ॥ * ॥ शुचियभोक्तः ॥ * ॥ ब्राह्मणचेलः ॥ * ॥ ब्राह्मणजाल्मः ॥ * ॥ तापसापसदः ॥ * ॥ ग्राम्यधृष्टः[7] ॥

आकृतिगणोऽयम्। तेन काण्डीरकाण्डस्पृष्टच्छान्दसबठर[8] इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ एतच्च गणत्रयं श्रीभोजदेवाभिप्रायेण द्रष्टव्यम्। अन्यवैयाकरणमतेन सूत्राण्येतानि ॥ ११४ ॥ इति खसूच्यादिः ॥

मयूराच्छत्रतश्छात्राद्ध्वंसकः प्रेहिवाणिजा[9]।
कम्बोजाद्यवनान्मुण्डोऽथ प्रेहिस्वागता तथा[10] ॥ ११५ ॥

मयूरध्वंसकादयः समासा मयूरध्वंसकादयोऽयमित्यनेन[11] कर्म-

---

१ D. om. from शाकटायन°; F. om. षत्वे.

२ °तु सूचिरित्याङ्गः C.; खशूचिरित्याङ्गः D.; cf. Kâś. V. on Pân. ii. 1, 53.

३ ब्राह्मणध्रुवः° D.; °जातिमात्रोपजातिर्वा। C.

४ °दुर्दुरूटः C.; दुर्दुरूढः F.; D. corr. दुर्दुरूढः च्युतः जैमिनीयनिधातोपि तत् फलमनवाप्य वेदविरुद्धमद्यपाना°.

५ फलमवाप्य° B. C.

६ शिरस्तुंडनदंडादिमुनिधारणात्° B.; °मद्यपानाद्यूतागारप्रवृत्त° D.

७ ग्रामदृष्टः B. C. D.

८ °छांदसः बठर B.; छांदसं बठर C.; कांडीरकां स्पृष्टछांदसववर D.

९ मयूराच्छवतश्छा° B.; मयूरछत्रवछा° E.; °ध्वंशका° D.; प्रहिवा° C.

१० कंबोजाद्यववान्° C.; A. om. this śloka and the comment to प्रेहि आदरेणागच्छे[त्यर्थः].

११ °ध्वंसकादयश्चेत्यनेन D.; C. om. from समासा to ऽयम्.

धारयसंज्ञा भवन्ति ॥ * ॥ विगता अंसा यस्य । व्यंसकः । रमणीयाकारदेहनेपथ्योपेतत्वाद्[1] मयूरवन्मयूरः पुमान् । स चासौ व्यंसकश्च बाऊसाध्यव्यापारपुरुषकारविकलः[2] कश्चिदेवं प्रतिचिप्यते ॥ यद्वा । व्यंसयति च्कलयतीति[3] व्यंसकः । स चासौ स च यो लुब्धकानां मयूरो गृहीतग्रिचो[4]ऽन्यान्मयूरांश्च्कलयति वञ्चयति स विप्रलम्भक उच्यते[5] ॥ * ॥ क्तत्रवद्व्यंसकः । क्तत्रव्यंसकः । क्तत्रं हि प्रसारितं सत् सुन्दराकारमाभाति स्वयं तु स्रातुमशक्तमन्येन प्रयत्नवता धार्यते । एवमन्योऽपि यः सदा परावष्टम्भबलस्थितिः सुन्दराकारोऽपि स एवमुच्यते ॥ * ॥ क्षात्रवद्व्यंसकः[6] । क्षात्रव्यंसकः । क्षात्रो हि यथा लब्धभिक्षामात्रवृत्तिकृतसंतोषो निर्व्यापारतया कार्यतो व्यंसकस्तद्वदन्योऽप्येवमुच्यते[7] ॥ क्षात्ररूपेण वञ्चको वा लोकस्य । क्षात्रव्यंसकः ॥ * ॥ कम्बोज इव मुण्डः । कम्बोजमुण्डः ॥ यवन इव मुण्डः । यवनमुण्डः ॥ दीक्षितेन मुण्डितव्यम् । कम्बोजा यवनाश्च मुण्डा भवन्ति । एवमिमौ वृथा मुण्डावित्येकोऽर्थः ॥ * ॥ प्रेहि म्रियस्व वाणिजेति[8] यस्यां सा प्रेहिवाणिजा । प्रपूर्व इण् मरणे । यथा प्रेतः ॥ अन्ये त्वाऊः । प्रेहि । आदरेणागच्छेत्यर्थः[9] । स्त्रीलिङ्गत्वादाङ् निपातनादेवाकार इति केचित् ॥ * ॥ प्रेहि स्वागतमस्याम् । प्रेहिस्वागता ॥ ११५ ॥

---

१ °देहवेष[नैपुण्योपलंभान् corr.]D.

२ बऊसाध्य° C. F.

३ बलयतीति B.; व्यंसयतीति बलयति C.

४ D. corr. thus for orig. गृहीतग्रिषो (? *i.e.* °ग्रिखो).

५ विप्रलंभ उच्यते D.

६ C. om. from क्तत्रं हि.

७ °मात्रवृत्तिः कृतसंतोषो निर्व्यापारतयार्यतो° D.

८ प्रेहियस्व वा° C.; प्रेहियस्व वाणियेति B.; प्रेहि मृग्यस्व° D.

९ आदारणागच्छेत्यर्थः D.; आदरेण गच्छे° F.; A. see p. १५६, note १०.

एह्यपेहि क्रियापूर्वा वाणिजा स्वागतापि च ।
द्वितीया विघसा चापि प्रघसा प्रकसा तथा[१] ॥ ११६ ॥

एहि वाणिजेति यस्यां तिथौ क्रियायां वा सा[२]। एहिवाणिजा ॥ केचिद् आयान्ति गच्छन्ति[३] वाणिजा यस्यामिति विगृह्य निपातनादेहिभावः ॥ * ॥ अपेहि । अपसर वाणिजेति यस्यां सा[४] । अपेहिवाणिजा ॥ * ॥ एवम् एहिस्वागता ॥ अपेहिस्वागता ॥ * ॥ एहिद्वितीया ॥ अपेहिद्वितीया ॥ * ॥ एहिविघसा ॥ अपेहिविघसा ॥ * ॥ एहिप्रघसा ॥ अपेहिप्रघसा[५] ॥ * ॥ एहिप्रकसा ॥ अपेहिप्रकसा ॥ अपेहिप्रकसं दूरमिति यस्याम् । अपेहिप्रकसा । इति तु शाकटायनः[६] ॥ ११६ ॥

स्नात्वाकालकपीत्वास्थिरकाकिंचननिपत्यरोहिण्यः ।
आहरपूर्वाश्चेलावसनावनितास्तथा वितता[७] ॥ ११७ ॥

स्नात्वा कालीभूतः कृष्णीभूतः । स्नात्वाकालकः ॥ * ॥ पीत्वा स्थिरीभूतः । पीत्वास्थिरकः ॥ * ॥ न भवति किंचन क्वचित् किंचिदुपयुज्यत इत्यकिंचनं निष्प्रयोजनम्[८] । निपातनान्नुगागमः[९] । नास्ति वा किंचनास्मीति । अकिंचनम् । अकिंचनः[१०] ।

अकिंचनः सन् प्रभवः स संपदामकिंचना[११] ॥

---

१ विघसा थापि प्रकसा विकसा तथा । C.; °विघसो वापि° F.

२ एहि वाणिजेति अस्यां सा ॥ C.

३ आयाति गच्छति° B.

४ C. om. from एहिवाणिजा.

५ C. om. from एहिप्रघसा.

६ अपेहिप्रकसा ॥ दूरमिति यस्यां अपेहिविकसा इति° C.; D. F. om. तु.

७ पूर्वा सेला° A.; आहरवेलापूर्वा वेला° C.; °पूर्वा चेला वसना वनिता तथा° E.

८ °अकिंचननिष्प्र° F.

९ निपातनात्पुगागमः D. (? B.).

१० Thus A.; B. C. D. om. अकिंचनः; F. om. अकिंचनम्.

११ ? अकिंचनमकिंचनः° B. C.; see next note.

न किंचनं नास्य वा किंचनमस्तीति[1] विग्रहेण किंचनशब्दोऽनव्ययोऽप्यस्तीति चन्द्रदुर्गाभिप्रायो लक्ष्यते ॥ * ॥ निपत्य भूमौ पतिता रोहिणी लोहिनी रक्ता भवति या सा निपत्यरोहिणी ॥ * ॥ आहर चेलमिति यस्यां सा । आहरचेला[2] ॥ * ॥ एवम् आहरवसना ॥ * ॥ आहर वनितामिति यस्यां क्रियायां सा । आहरवनिता[3] ॥ * ॥ आहर वितनं विस्तीर्णमिति यस्यां सा । आहरविततां[4] ॥ विततं जालमानाय दृत्येके ॥ ११७ ॥

एहीडं पचलवणा प्रोहकपर्दा निकुच्यकर्णिश्च[5] ।
उद्गमचूडैहियवं भुक्त्वामुहितोद्धरावसृजे ॥ ११८ ॥

दृडा स्त्री । यथा । महती दृला । महेला ॥ एहि । आगच्छ । इडे स्त्रीति यस्मिन्कर्मणि तद् एहीडं विवाहादि कर्म । शास्त्राध्यायादिको वा ग्रन्थप्रविभागः ॥ अन्यपदार्थत्वेऽपि शब्दशक्तेर्नपुंसकत्वमेव ॥ * ॥ पचलवणमिति यस्यां क्रियायां सा पचलवणा ॥ * ॥ प्रोहापनय कपर्दं केशकलापं वराटकं वेति यस्यां सा प्रोहकपर्दा[6] ॥ * ॥ निकुच्य कर्णौ धावति । निकुच्यकर्णिः[7] ॥ * ॥ उद्गमोत्सिप चूडामिति यस्यां सा ।

---

१ समंपदा अकिंचनां । न किंचमं नास्य वा किंचनास्तीति D.; सस्यम्पदां। अकिंचना । न० A.; अकिंचना अकिंचनं नास्य वा० B.; संपदां । अकिंचनं न किंचनं० F.; C. om. from किंचन क्वचित् to न किंचनं नास्य वा.

२ आहार वेलमिति० आहारचेला A.; व for च C.

३ एवं आहरवसन्या आहर वनिचमिति ०आहारवनिता A.

४ आहार विततं० आहारवनिता A.

५ एहिडं० E.; प्रोहिकप० A. B. C.; मोहि० D.; ०कर्णिकश्च A.; निकुच्यर्णिश्च C.; कर्ण्विश्च E.

६ प्रोह्यपनय० B. C.; मोहापनय० D.; कपर्दं० A. C.; कपर्दः D.; केसकलापं A.; केशकलापे D.; ०प्रोहिकपर्दा B. C.; मोहकपर्दा D.

७ निकुच्यवर्णी० A.; निकुच्यकर्णी धावर्णी धावति० C.

उद्गमचूडा। अभिभवनं निर्भयता वा वर्तत इत्यर्थः॥ * ॥ एहि यवेति यस्मिन्कर्मणि तद् एहियवम्॥ अन्यस्तु। एहि यवैरिति यस्मिन्कर्मणीत्याह॥ * ॥ भुक्तासुहितः। यो यत्किंचिदग्निला हृप्तो भवति स एवमुच्यते॥ * ॥ उद्धर कोष्ठाद्धान्यमन्यद्वा[1]। अवसृज देहीति यस्यां सा। उद्धरावसृजा॥ ११८॥

उच्चावचप्रोहकटोच्चनीच-
निश्चप्रचाः कृन्द्विविचक्षणा च[2]।
विचप्रचा चाचपराचयुक्ता-
ऽकुतोभयाचोपचकांदिशीकाः॥ ११९॥

उच्चं च तदवचं च। उदक् चावाक् चेति वा। उच्चावचम्। यथा।

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दोर्[3]
उच्चावचरूपगतेषु सहस्रसंख्याम्॥

उच्चितं चावचितं च। उच्चावचमित्यन्ये[4]॥ * ॥ प्रोह कटमिति यस्यां सा प्रोहकटा। प्रोहणं वीरणादेः कटादिभावाय विरचना[5]॥ * ॥ उच्चैश्च नीचैश्च यत्तद् उच्चनीचम्। उच्चं च नीचं चेति वा॥ * ॥ निश्चितं च प्रचितं च। निश्चप्रचम्[6]। निश्चितं च प्रचितं च यस्यां क्रियायां सा निश्चप्रचा॥ निष्कुषितं च निस्खचं च। निश्चवचमिति केचित्[7]॥ * ॥

---

१ उद्गकोष्ठाद्वा। B.; उद्धर कोष्ठान्। corr. D.; कोष्ठाद्धान्यद्वा C.

२ विचप्रवाचाच° F.; उच्चावच्च° A.; °कटोच्चनीच° B.; कृद्विवि° C.

३ Śiś. 4, 46; इहेन्दोर् eds.

४ उचितं च अव° B. C. D.; उच्चावच्चमि° A.

५ प्रोहणं वारणादि:° C.; ग्रोहग्रणं च पादेः कटादि° D.

६ B. om. from निश्चितं.

७ निस्तुचं च।° A.; °निश्चवचमिति B.; °च स्वचं च।° C.; निष्कुषितं निश्चं सूचमिति D.

कृती वेष्टने । कृन्द्वि विग्रिष्टं चचणमिति यस्यां सा कृन्द्विचचणा ॥ शाकटायनस्तु । कृन्द्वि विचिणीहीति यस्यां सा कृन्द्विचिणा[1] । कर्मा-सविषया क्रिया । निपातनाद्धिलोपो विकरणस्य ह्रस्वत्वं चेत्याह ॥ * ॥ विकृतं च प्रकृतं च यस्यां क्रियायां सा विचप्रचा ॥ * ॥ आचितं च परा-चितं च । आचपराचम् ॥ अवाक् च परस्ताच्च । आचपराचम्[2] ॥ * ॥ नास्ति कुतोऽपि कस्मादपि भयं यत्र । अकुतोभयम् ।

अकुतोभयसंचाराः षट् कर्माणि प्रकुर्वते[3] ॥

आचितं चोपचितं च । आचोपचम् ॥ आगच्छ चोपगच्छ च यस्मिन्क-र्मणि तद् आचोपचमित्यन्ये ॥ * ॥ कां दिशं व्रजामीति । कांदिशीकः । गणपाठसामर्थ्यादीकण्प्रत्ययः[4] ॥ ११८ ॥

उद्वपनिवपाथोद्गमविधमाहोपुरुषिकेहपञ्चम्यः ।
अहमहमिकायदृच्छोत्पचनिपचाः प्रोष्यपापीयान्[5] ॥१२०॥

उद्वप निवपेति यस्यां सा । उद्वपनिवपा ॥ * ॥ उद्गम विधमेति यस्यां सा । उद्गमविधमा ॥ * ॥ अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भावः । आहोपुरुषि-का[6] । मनोज्ञादित्वादकञि[7] ॥ * ॥ इह पञ्चमीति यस्यां क्रियायां सा । इहपञ्चमी ॥ इहपञ्चमीशब्दसंपर्कात्प्रकरणमधिकारो वा । इहपञ्चमी-त्यन्ये ॥ * ॥ अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्ति यस्यां सा । अहमहमिका । स्वार्थि-

---

१ विचिणीद्वीति° कृन्द्विविचणा A.; विकृणीहीति° कंद्विविकृणा D.; कृंद्वि विचिचिणीहि° कृंद्विविचचणा F.—Bö. and Gaṇaratnâv. have कृन्तविचचणा; also Kâś. V. ed.; but MSS. I. O. 2440, Beng. As. Soc. कृन्धिविचचणा. [कृंत छिंद्वि हे विचचणेति यस्यामभिधीयते सा कृंतविचचणा । Gaṇaratnâv.]

२ Gaṇaratnâv. explains both ways.

३ अकुतोभयं । सं° C.; कुर्वते A. D.

४ °सामर्थ्यादीकक् D.; कांदिशाकः । °आकण्प्र° C.; °र्थात् ढीकण्प्रत्ययः F.

५ °निपचा प्रोचपापीयान् A.; प्रोष्यपापीन् C.

६ अहोपुरुषिका° A. B.; ऽहमित्यस्यां क्रियायां corr. D.

७ मनोज्ञादित्वादिति कश्चित् D.; not mentioned in the *manojñâdi* 409-10.

को मत्वर्थीयो वा काट्[1]॥ अहं पूर्वम् अहं पूर्वं प्रवर्त इति विगृह्य तङ्गावो[2]ऽहमहमिका। पृषोदरादित्वाट्टुभावादिरिति सुधाकरः[3]॥ *॥ या चेच्छाऽभिप्रायः[4] यदृच्छा। स्वभावाद् यथेच्छमित्यर्थे वृत्तिः[5]। यथा। यदृच्छयासूयति यत्तपस्यते[6]॥ *॥ उत्पच निपचेति यस्यां क्रियायां सा। उत्पचनिपचा॥ आख्यातमाख्यातेन सातत्य इति सातत्ये समासः। असातत्यार्थ एव पाठः[7]॥ अन्ये तु। उत्पच। आख्यातोपसर्गसमुदायो नाख्यातग्रहणेन गृह्यते॥ *॥ पापं विद्यते यस्य स पापी।[8] बह्वनां पापिनां मध्येऽतिशयेन पापी। पापीयान्॥ प्रोष्य वियुक्तो भूत्वा पापीयान् विरूपकः। यथा।

राघवः प्रोष्यपापीयाञ्जहीहि तमकिंचनम्[9]॥ १२०॥

आख्यातेनाख्यातं सातत्येऽन्यक्रियापदस्यार्थे।
कर्तारं च ब्रूते हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये॥ १२१॥

आख्यातं तिङन्तमाख्यातेन तिङन्तेन सह समस्यते। अन्यस्य क्रियापदस्यार्थे। अश्नीत पिबतेति सततं वाचो भवन्ति यस्यां भृत्यजनाज्ञादानक्रियायां सा। अश्नीतपिबता। अत्रैषामाख्यातप्रतिरूप-

---

१ स्वार्थे को म° B. C.; मत्वर्थीयो पाठः A.; स्वार्थको मत्वर्थीयो (corr. यो) पाठः D.; वा पावापाठः B.; वा पाठः C. F. [काट् (क + आट्) = काप् Vop. 4, 6]; cf. next page, n. ८.

२ °पूर्वप्रवर्त्तेते इति° तङ्भागे A.; °अहं पूर्वर्त्ते इति° B.

३ Thus corr. D.; सुखाकरः MSS.; cf. p. ४१, note १७.

४ पाकच्छा अभिप्रायः° A.; यादृच्छा अभि° C.; या च्छा अभिप्रायः यदृच्छा अभिप्रायः।° D.; यादृशी इच्छा ऽभिप्रायः F.

५ °इत्यर्थवृत्तिः A.; इत्यर्थे वृत्तिः C.

६ Kirât. 14, 21.

७ C. om. सातत्य इति; D. corr. इति सातत्ये सिद्धे असातत्यार्थं इह पाठः।

८ यस्या सा पापी A.; यस्य सा पापी। °पापीनां C.

९ Bhaṭṭik. 5, 91.

काणामव्ययानामन्यपदार्थे स्त्रीलिङ्गता । अर्शआदित्वाद्वाऽदन्तता[1] ॥ एवं खादतमोदता । गणपाठसामर्थ्यादतङ्[2] ॥ खादाचामायां को नाम कस्य न सहायः[3] ॥ पचतभृज्जतेत्यादि ॥ * ॥ ह्यन्तं क्रियापदं कर्मणा ह्यन्तस्यैवाप्येन बहुलं समस्यत आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने । स च समासः कर्तारमाचष्टे ॥ जहि जोडं देवदत्त[4] यो वक्ताभीक्ष्ण्यं सातत्येन ब्रवीति स वक्ता जहिजोडः[5] । एवम् उज्जहिजोडमित्यादि[6] ॥ पचौदनमिति बहुलवचनान्न भवति ॥ १२१ ॥

एहिरेयाहिराभिन्द्विलवणोत्पत्यपाकलाः ।
स्यादहंपूर्विका प्रोहकर्दमायोद्धरोत्सृजा ॥ १२२ ॥

एहि आगच्छ रे । याहि गच्छ रे । इति यस्यां क्रियायां सा । एहिरेयाहिरा । गणपाठादात्वम् ॥ * ॥ भिन्द्वि लवणमिति यस्यां सा भिन्द्विलवणा ॥ * ॥ उत्पत्य । आकाशे भूत्वा । या पाकला पाण्डुर्भवति सा । उत्पत्यपाकला । अत्र परकालक्रियाया अभावे क्त्वाप्रत्ययोऽपि । अनेनैव सूचनेनैवं पूर्वेष्वपि ॥ * ॥ अहं पूर्वम् अहं पूर्वमिति यस्यां सा[7] । अहंपूर्विका । काटौ[8] पूर्ववत् ।

माहंपूर्विकया हि मे विदधतां सिंहासनाध्यासनम्[9] ॥

प्रोहापनय कर्दममिति यस्यां सा प्रोहकर्दमा ॥ * ॥ उद्धर किमपि द्रव्यमुत्सृजेति यस्यां सा । उद्धरोत्सृजा ॥ १२२ ॥

---

१ अर्शत्वादि° A.; अर्थादिवद्वा° D.

२ °अतट् C.; अनङ् F.

३ खोदां वामायां° C.; खादावामायां का नाम° B.

४ जहि जौडं° B. and orig. D.; देवदत्तं । F. (? right); D. corr. देवदत्त इति.

५ जहिजौडः A. B. and orig. D.

६ उज्जहिजौड° A. B. and orig. D.

७ B. C. F. only once अहं पूर्वं.

८ कटौ A. D. F.; कटौ B. C.; cf. page १६२, note १.

९ चिदंधतां A.; सिंहासनाध्यासिनं D.

उत्पतनिपता श्यामा निषण्णपूर्वोन्मृजावमृजा[१]।
ज्ञेया त्वहंप्रथमिका प्रोह्यपदीहद्वितीये च ॥ १२३ ॥

उत्पत निपतेति यस्यां सा । उत्पतनिपता ॥ * ॥ निषण्णा सती श्यामा जाता । निषण्णश्यामा ॥ निषद्यश्यामेति[२] श्रीभोजः । अत्र विशेषणसमासे पूर्वपदानियमः स्यात्[३] ॥ * ॥ उन्मृङ्ङि अवमृङ्ङीति यस्यां क्रियायां सा । उन्मृजावमृजा । अत एव निपातनादनयोरिहैव[४] साधुत्वम् ॥ * ॥ अहं प्रथमो यस्यां सा । अहंप्रथमिका ॥ * ॥ प्रोह्य पादौ धावति । प्रोह्यपदि[५] ॥ * ॥ दृह द्वितीयेति यस्यां क्रियायां सा । दृहद्वितीया ॥ शाकटायनस्तु । अद्यपञ्चमी । अद्यद्वितीयेत्याह ॥ वामनप्रभृतिभिरयमिति वचनात्परमो मयूरव्यंसकः समासान्तरं[६] न भवतीत्युक्तम् ॥ भोजस्तु[७] न चानेन समास इति वचनादयमन्येन सह समस्त एवेत्याह । मयूरव्यंसकप्रिय इति ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन शाकपार्थिवघण्टामाघच्छत्रभारविप्रभृतयो[८] वेदितव्याः ॥ १२३ ॥ इति मयूरव्यंसकादिः ॥

दधिपयसी मधुसर्पिःसर्पिर्मधुरामलक्ष्मणा ज्ञेयाः ।
आद्यवसाने अद्यामेधे ऋक्साम वाङ्मनसे ॥ १२४ ॥

न दधिपयआदीत्यादिना योगेन समाहारे प्राप्ते प्रतिषेधादितरेतरयोग एव भवति ॥ * ॥ दधिपयसी ॥ * ॥ मधुसर्पिषी ॥ * ॥ सर्पिर्म-

---

१ °पूर्वोत्मृजावसृजा C.
२ श्यामामिति C.
३ विशेषणसपूर्वपदानियम स्यात् A.; °पदो नि° C.
४ अनयोरिवेह C.; °एतयोरिहैव F.
५ प्रोह्यपदी D.
६ समासानंतरं A.
७ श्रीभोजस्तु D.
८ °घंटामाघ° A. (? B.); °घंटाघक्क° D.; °विप्रतयो B.; °भृतयो पि A.

धुनी ॥ * ॥ रामलक्ष्मणौ ॥ * ॥ आद्यवसाने ॥ * ॥ श्रद्धामेधे ॥ * ॥ क्षक्षामे ॥ * ॥ वाङ्मनसे । यथा ।

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोर्
अतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि[1] ॥

अस्मादेव गणपाठादेतयोः समासान्तः ॥ १२४ ॥

मेधादीक्षाश्रुतश्रद्धाध्ययनेभ्यस्तपः[2] परम् ।
प्रवर्ग्योग्पसदौ स्कन्दविशाखौ हरिवासवौ ॥ १२५ ॥

मेधातपसी ॥ * ॥ दीक्षातपसी ॥ * ॥ श्रुततपसी ॥ * ॥ श्रद्धातपसी ॥ * ॥ अध्ययनतपसी ॥ * ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ १२५ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ सोमरुद्रौ नारदपर्वतौ ।
शुक्लकृष्णौ पितापुत्रौ ज्ञेयौ भीमार्जुनौ तथा ॥ १२६ ॥

मित्रावरुणौ मातापितरावथ कम्बलाश्वतरौ ।
सोलूखलमुसलाविह सपरिज्याकौशिकौ च गणे[3] ॥ १२७ ॥

सहोलूखलमुसलाभ्यां वर्तेते सह परिज्याकौशिकाभ्यां च[4] । उलूखलमुसले ॥ परिज्याकौशिकौ ॥ १२७ ॥

नरनारायणशिववैश्रवणा ब्रह्मप्रजापती चापि ।
अग्नीषोमाविध्माबर्हिर्याज्यानुवाक्याद्याः[5] ॥ १२८ ॥

---

१ See the whole stanza, p. 4.

२ Thus F.; °श्रुताच्छ्रद्धाध्ययनाभ्यां तपः B. D. E.; °श्रुताश्रद्धाच्यवनाभ्यां° A.; °श्रुतश्रद्धा° यनाभ्यां तपः C.

३ शालूखलमुशला° A.; °सपरिजाकौ° E.; सपरज्या° B. C. F.; गणौ B.; कौशिकाभ्यां च । C.

४ परज्या° B. F.; सपरिज्या° A.; C. om. from सहोलूखल.

५ अग्निषोमा° C.; इध्मबर्हि° नुवाकाद्याः F.

एषोऽपि स्पष्टः[1]। आद्यशब्दः प्रकारे। तेन येषां लोक इतरेतरयोग[2] एव द्वन्द्वो दृश्यते तेषामिह ग्रहणं भवति। यथा चन्द्रार्कावितिः॥ १२८॥ इति दधिपयआदिः॥

गवाश्वाजाविकं कुञ्जवामनं तु गवाविकम्।
दर्भशरं श्वचण्डालं स्त्रीकुमारं तृणोलपम्[3]॥ १२९॥

पूर्वपदेत्यादिना सूत्रेण गवाश्वादीनां समाहार एव द्वन्द्वो भवति॥ * ॥ गौश्च। अश्वश्च। गवाश्वम्॥ * ॥ अजा च। अविकश्च। अजाविकम्॥ अजश्च। अविका चेति वा[4]॥ * ॥ कुञ्जश्च वामनश्च[5]। कुञ्जवामनम्॥ अन्ये तु कुञ्जाश्च स्त्रियो वामनाश्च स्त्रियः। अत एव वचनात्पुंभावे[6] कुञ्जवामनमित्याहुः॥ * ॥ गौश्च। अविकश्च। गवाविकम्॥ * ॥ दर्भश्च शरश्च। दर्भशरम्॥ * ॥ श्वा च चण्डालश्च। श्वचण्डालम्[7]। शाश्वतिकवैराभावे समाहारः। चण्डालपरिगृहीतानामेव शुना सहैकत्रावस्थानम्[8]॥ * ॥ स्त्रियश्च कुमाराश्च। स्त्रीकुमारम्॥ अन्ये तु स्त्रियश्च कुमार्यश्च। उत्तरपदस्थात एव निपातनाद् ईकारनिवृत्तौ स्त्रीकुमारमित्याहुः॥ * ॥ तृणानि च। उलपाश्च। तृणोलपम्॥ १२९॥

---

१ एषो विस्पष्टः B. C.

२ A. om. from रेतरयोग to śloka 130; but (probably from a confusion of leaves) inserts here a passage from *kachchhâdi*: आंतरीपः। आजपादः(!)। द्वयं० cf. śl. 328 com.

३ दर्भशर श्वच० C.; °श्वचांडालं० तृणोलुपं F.; A. om. this śloka and comment.

४ अजाश्वाविकाश्चेति वा D.

५ वामनं च D.

६ °पुंवद्भावे D. F.

७ चांडालश्च श्वचांडालं F.; ॥ श्वा च चंडालं C.—Gaṇaratnâv. has श्वचांडालं; Bö., Kâs. V. श्वचण्डालं.

८ चांडालपरि० F.; शुना सहै० B.; शूना० C.

दासीदासाजैडकदासीमाणवकपुत्रपौत्राणि ।
कुब्जकिरातोष्ट्रखरे मूत्रपुरीषं यकृन्मेदः[1] ॥ १३० ॥

दासी च दासश्च । दासीदासम् ॥ * ॥ अजश्च । अजा च वा । एडकश्च । अजैडकम् ॥ * ॥ दासश्च माणवकश्च । दासीमाणवकम् ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः[2] ॥

स्वार्थिकश्च कः ॥ अन्ये दासीमाणवमित्येव पठन्ति[3] ॥ * ॥ पुत्रश्च पौत्रश्च । पुत्रपौत्रम् ॥ * ॥ कुब्जश्च किरातश्च । कुब्जकिरातम् ॥ कुब्जाश्च कैरातकाश्च । कुब्जकैरातकम् । किराता जनपदः । तत्र भवाः कैरातका इति शाकटायनः ॥ विश्रान्तन्यासस्तु किरात एव कैरातो म्लेच्छ इत्याह ॥ * ॥ उष्ट्रश्च खरश्च । उष्ट्रखरम् ॥ * ॥ मूत्रं च पुरीषं च । मूत्रपुरीषम् ॥ * ॥ यकृच्च मेदश्च । यकृन्मेदः ॥ १३० ॥

अर्जुनपुरुषं शाटीपट्टिकम्[4] उष्ट्रशशमूत्रशकृती च ।
भागवतीभागवतं तृणकाष्ठकुटीकुटे चापि ॥ १३१ ॥

अर्जुनश्च पुरुषश्च । अर्जुनपुरुषम् ॥ अर्जुनपुरुष इति[5] शाकटायनः ॥ * ॥ शाटी च पट्टिका च । शाटीपट्टिकम्[6] ॥ शाटीप्रच्छद-

---

१ A. om. this śloka and comment.

२ Kârikâ to Pân. iv. 1, 161.

३ दासीमाणवकमित्येव° D.

४ Thus D. E. (D. orig. °पछिकं); °पिच्छिक° B.; पछिक° C.; पत्थिक° F.; A. om. text and comm. to मूत्रं च शकृच्च.

५ ? अर्जुन B. C. F.; अर्ज्जनपुरुषमिति D.; अर्जुनशिरीषं Kâś. V. ii. 4, 11; °शिरीषं । °पुरुषं Bö.; अर्जुनश्च शिरीषं चार्जुनशिरीषम् । द्वावपि वृक्षविशेषवाचिनौ ॥ अर्जुनः प्रार्थः पुरुषो वासुदेवः अर्जुनपुरुषम् । यद्वा अर्जुनः सप्तच्छदः पुरुषः पुन्नागः । Gaṇaratnâv.

६ Thus D. corr. from orig. पछिका° पछिकं; पच्छिका च शाटीपच्छिकं B. and (छ) C.; पत्थिका च शाटीपत्थिकं F.; शाटीपिच्छकं Kâś. V. ii. 4, 11 ed. (°पट्टिकं MS. I. O. 2440; °प्रापछंद (!) MS. Beng. As. Soc.); शाटीपटीरं । शाटीप्रच्छदं । शाटीपट्टिकं Bö.; Gaṇaratnâv. has शाटीपट्टिकं & °प्रच्छदं.

मिति भोजः[1] ॥ * ॥ उष्ट्रश्च शृगश्च । उष्ट्रशृगम् ॥ * ॥ मूत्रं च शकृच्च । मूत्रशकृत् ॥ * ॥ भगवान्देवताऽस्याः । भगवत इदं वा । भागवती ॥ भागवती च भागवतश्च । भागवतीभागवतम् ॥ * ॥ तृणं च काष्ठं च । तृणकाष्ठम् ॥ * ॥ कुटी च कुटश्च । कुटीकुटम्[2] ॥ कश्चित् कुडी बाला । कुडो बालः । कुडी च कुडश्च । कुडीकुडमित्याह[3] ॥ १३१ ॥

मांसशोणितशब्दोऽपि दर्भपूतीकसंयुतः ।
बालवृद्धं बुद्धैर्ज्ञेयमुपाध्यायश्च याजकात्[4] ॥ १३२ ॥

मांसं च शोणितं च । मांसशोणितम् ॥ * ॥ दर्भश्च पूतीकश्च । दर्भपूतीकम् ॥ वामनस्तु दर्भपूतिकमित्याह[5] ॥ * ॥ बालश्च वृद्धश्च । बालवृद्धम् ॥ * ॥ याजकश्च । उपाध्यायश्च । याजकोपाध्यायम् ॥ * ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितरूपग्रहणादिह न भवति । गोऽश्वौ[6] । गोऽश्वम्[6] ॥ नियतस्त्वायं गणः ॥ १३२ ॥ इति गवाश्वादिः ॥

हस्ती महेला गणिका कुसूलं
कटोलगण्डोलकटोलकाश्च[7] ।
गण्डोलकाजौ च कपोतगण्डौ
कण्डोलकण्डोलकजालयुक्तौ[8] ॥ १३३ ॥

पादस्याहस्त्यादेर्लुगित्यनेन हस्त्यादेर्वर्जितत्वाल्लुक् समासान्तो न

---

१ श्रीभोजः D.

२ कुटीकुटी A. — कुटी कुंभदासी कुटः कुंभः । यद्वा कुटी पर्णशाला कुटो गृहम् । Gaṇaratnâv.

३ कुडो बलः । कुडा च कुडश्च कुडमित्याह । C.

४ बालवृद्धं तु वै ज्ञेयमु° A.

५ दर्भश्च पूलीकं च दर्भपूलीकम् । वामनस्तु दर्भपूतीकमित्याह । D. F.— °पूतिकं (पूतिका वनौषधिविशेषो या सोमवल्ली प्रतिनिधित्वेनोपादीयते) Gaṇaratnâv.

६ गौश्चाश्वश्च गोश्वं C.; गौश्वौ F.

७ कुशूलं° A. B. C.; कुशूलकटो° F.; कटोलकंडोलकटो° A.

८ च for च° कंडोलककंडयुक्तौ C.; कन्दोलकण्डोलक° D.

भवति ॥ * ॥ हस्तिन इव पादावस्य । असौ हस्तिपादः ॥ * ॥ मल्लेलापादः ॥ * ॥ गणिकापादः ॥ * ॥ कुसूलपादः[1] ॥ * ॥ कटोलपादः ॥ * ॥ गण्डोलपादः ॥ * ॥ कटोलकपादः ॥ * ॥ गण्डोलकपादः ॥ * ॥ अजपादः ॥ * ॥ कपोतपादः ॥ * ॥ गण्डस्येव पादावस्य । गण्डपादः ॥ * ॥ कण्डोलमिव पादावस्य । कण्डोलपादः ॥ * ॥ कण्डोलक इव पादावस्य । कण्डोलकपादः[2] ॥ गण्डोलगण्डोलकशब्दावपि वामनः[3] ॥ * ॥ जालपादः ॥ १३३ ॥ इति हस्त्यादिः ॥

कुम्भस्थूणाशतविकलशीविष्णुगोधैकदासी-[4]
द्रोणीसूचीमुनिशुचिशकृत्कृष्णजालार्द्रनञ्चेः[5] ।
सूत्राष्टभ्यां कुणिगुणनिरः सूकरद्वेः षषश्च[6]
ङ्यन्तं पादं सुविहितपदादेशमेनं विदन्तु ॥ १३४ ॥

कुम्भाविव पादावस्याः । कुम्भपदी ॥ * ॥ स्थूणापदी ॥ * ॥ शतं पादा यस्याः । शतपदी । खर्जूरकजन्तुः[7] ॥ * ॥ विगतौ पादौ यस्याः । विपदी ॥ * ॥ कलशीव[8] पादावस्याः । कलशीपदी[9] ॥ * ॥ विष्णोरिव पादावस्याः । विष्णुपदी ॥ * ॥ एवं गोधापदी ॥ * ॥ एकः पादो यस्याः । एकपदी ॥ केचिन्न पठन्ति ।[10] एकपादित्यपि हि स्त्रियां दृश्यते ॥ अन्ये

---

१ कुशूलपादः A. B. C. F.

२ कंडोलकमिव° F.; om. D.

३ गंडोलगडोलकः । शब्दाव° A.; गंडोलगंडोलशब्दाव° B.— ? एव for अपि; Kâś. V. ed. has गण्डोल। गण्डोलक। [and कटोल for which MS. I. O. 2440 कुद्दाल (as Gaṇaratnâv.), MS. Beng. As. Soc. पटोल]. Besides the above three couples of words (also Bö.), Gaṇaratnâv. has कंटोल, कंटोलक.

४ कलसी° A. B. C.

५ सञ्चत् for शञ्चत् A. C. F.

६ शूकर° A. B. C.; शूकराद्वेः° F.

७ ? °तनुः or तन्तुः A.; °तरुः B. C.; कर्ज्जुरकतनुः F.; खरकतनुः D.—शतपदी ओषधिविशेषो जंतुविशेषो वा। Gaṇaratnâv.

८ कलसीव MSS.

९ कलसी twice B. C. D.; once A. F.

१० D. corr. केचित्तु पठन्ति एकपदा इत्यपीह° D.

तु व्यवस्थितवानुवृत्तेरिहैकस्मिञ्छब्दे[1] विकल्पं वर्णयन्ति ॥ * ॥ दासी-पदी ॥ * ॥ द्रोणीपदी ॥ * ॥ सूचीपदी[2] ॥ * ॥ मुनिपदी ॥ * ॥ शुचौ पवित्रौ पादौ यस्याः । शुचिपदी[3] ॥ * ॥ शक्तत्पादौ यस्याः । शक्तत्पदी[4] ॥ * ॥ कृष्णौ पादौ यस्याः । कृष्णपदी ॥ * ॥ जालमिव पादौ यस्याः । जालपदी ॥ * ॥ आर्द्रौ पादौ यस्याः । आर्द्रपदी ॥ * ॥ अविद्यमानौ पादौ यस्याः । अपदी ॥ * ॥ त्रिपदी । यया । त्रिपदीच्छेदिनामपि[5] ॥ * ॥ सूचमिव पादावस्याः । सूचपदी ॥ * ॥ अष्टौ पादा अस्याः । अष्टापदी[6] । संज्ञायामष्टन इत्यात्वे[7] ॥ * ॥ कुणी[8] पादावस्याः । कुणिपदी ॥ * ॥ गुणस्तन्तुः । तद्वत्पादावस्याः । गुणपदी ॥ * ॥ निर्गतौ पादावस्याः । निष्पदी ॥ * ॥ सूकरस्येव पादावस्याः । सूकरपदी[9] ॥ * ॥ द्वौ पादावस्याः । द्विपदी । छन्दोविशेषजातिः ॥ * ॥ षट् पादा यस्याः । षट्पदी ॥ * ॥ ङ्यन्त इति पाद इत्यनेन ङीप्रत्ययान्तं सुविहितपदादेशमिति कुम्भपद्यादिरित्यनेन पदादेशे कृते[10] ग्यसुट्-ग्रिणिक्ये[11]ऽपदस्य पादः पदित्यनेन सुविहितः पदादेशो यस्य तमिति[12] । उपमानसंख्यापूर्वपदस्येह पाठो नित्यङ्यर्थः[13] ॥ कुम्भपद्यादि-शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि रूढितः शतपुष्पादिशब्दवत्साभि-

---

१ व्यवस्थिवानु° A.; व्यवस्थितविभाषानुवृत्तेरिह C.; व्यवस्थितस्यानु° D.

२ शूचीपदी A. D.; B. C. om. मुनिपदी.

३ शुचिः (word obliterated) पादौ° D.; शुचीपदी A.

४ ? Thus also Bö. and Kâś. V. ed.; सक्तत्पादौ° B. C. F.; सक्तत्पदी A. B. C. F., Gaṇaratnâv., MSS. Kâś. V.

५ Raghuv. 4, 48.

६ अष्टपदी अष्टापदी° F.

७ संज्ञायामष्टः B. F.; अष्ट इत्य° D.; °अष्टनः संज्ञायां C. as P. vi. 3, 125.

८ कुणीव C. D.

९ शूकर° twice A. F.; अचर° D.

१० सुविहितं पदा° C.; पादादेशे कृते A. D.

११ ? यसुट्° F.; °सिणिक्ये° A.; D. corrupt.

१२ पादादेशो° A.; यस्येतमिति C.

१३ नित्यं ङ्यर्थः C.; नित्यत्वार्थः D.

धेये प्रवृत्तिर्द्रष्टव्या[1]। यथा। त्रिपादः काष्ठमयोपकरणविशेषः। न हि तस्यापि त्रय एव पादाः किंतु पादचतुष्टयसद्भावेऽपि तादृग्व्यपदेशो यादृक्पादत्रये सति॥ आकृतिगणश्चायम्। तेन शितिपदी। अशीतिपदी। शाक्यपदी[2]। इत्यादयो द्रष्टव्याः॥ १३४॥ इति कुम्भपद्यादिः॥

शरद्विपाशौ हिमवत्कियत्सदो
यद्दृग्विदो द्यौर्विडनोमनस्त्यदः।
दिक्पथ्युपानच्चतुरस्तदाऽनडुज्
जरा जरोऽक्षि प्रतिसंपरानुतः[3]॥ १३५॥

शरदादिभ्योऽव्ययीभावादित्यनेन शरदादिभ्यष्टच्[4] समासान्तो भवति॥ * ॥ शरदः समीपम्। उपशरदम्॥ * ॥ विपाशो नद्याः समीपम्। उपविपाशम्[5]॥ * ॥ हिमवत आ। आहिमवतम्॥ * ॥ कियन्तं कियन्तं प्रति। प्रतिकियतम्[6]॥ * ॥ सदः सदः प्रति। प्रतिसदम्[7]॥ * ॥ यं यं प्रति। प्रतियदम्॥ * ॥ दृशं दृशं प्रति। प्रतिदृशम्॥ * ॥ विदं विदं प्रति। प्रतिविदम्॥ * ॥ द्यौरित्यनेन दिव्शब्दो द्योशब्दश्च संगृह्णीतः। दिवं दिवं प्रति। प्रतिदिवम्॥ द्यां द्यां प्रति। प्रतिद्यवम्॥ * ॥ विशं विशं प्रति। प्रतिविशम्॥ * ॥ अनसः समीपम्। उपानसम्॥ * ॥ मनो मनः प्रति। प्रतिमनसम्॥ * ॥ त्यं त्यं प्रति। प्रतित्य-

---

१ प्रवृत्तिनिवृत्ताभिवे° शब्दवत् त्वभि° D.; शतपुष्पा हि° C.

२ ? सति आदिशब्दात् शितिपदी। आशीतिपदी आशाकपदी D.; सितिपदी B. C. F.; शाक्यदी।° F.

३ A. om. from तिसंपरानुतः to विनीलबन्धना on śl. 136, but has a passage from śl. 334-5 (q.v.); cf. p. १६६, n. २.

४ शरदादिभ्यष्ट° B.; °भ्यश्च D.

५ सामीप्यं° C.; अपविपाशं D.

६ प्रतिकियंतं B. C. D.

७ ? प्रतिशरदं D.—सद् Bö., Kâś. V. MS. I. O. 2440 (om. ed., MS. Beng. As. Society); सदस् (सदसीत्यधिसदसम्) Gaṇaratnâv.

दम् ॥ * ॥ दिशं दिशं प्रति । प्रतिदिशम् । यथा । प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः[1] ॥ * ॥ पन्थानं पन्थानं प्रति । प्रतिपथम् । अनुपथम् ॥ चक्पूरब्भूःपथादित्यनेनैव[2] समासान्तस्य सिद्धत्वादस्य पाठो न संगतः प्रतिभाति परं वृद्धवैयाकरणमतानुरोधेन पठितः[3] ॥ * ॥ उपानहः समीपम् । उपोपानहम् ॥ * ॥ चतुर्णां समीपम् । उपचतुरम् ॥ * ॥ उपतदम् ॥ * ॥ अनड्वाहमनड्वाहं प्रति । प्रत्यनडुहम्[4] ॥ * ॥ जरा जर इति[5] जराशब्दोऽत्र पठ्यते । तस्य च स्थाने जरसादेशः । जरायाः समीपम् । उपजरसम् ॥ * ॥ अच्यक्षि प्रति । प्रत्यक्षम् ॥ एवं समीपमक्ष्णः । समक्षम् ॥ परोक्षम् । भोजस्तु[6] परसमानार्थः परःशब्दोऽव्ययम् । अक्ष्णोः परम् । परोक्षम् । अव्ययेऽव्ययीभावः[7] । कथं प्रत्यक्षोऽर्थः[8] परोक्षः काल इत्यादेरव्ययीभावस्य सत्त्ववचनताऽर्शआदित्वादतो भविष्यतीत्याह ॥[9] अन्वक्षम् ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन हिरुक्[10] । इत्यस्यानतिक्रमो यथाहिरुकमित्यादयो वेदितव्याः ॥ १३५ ॥ शरदादिः ॥

उरः सर्पिर्मधूपानद्धि शालिः पयः पुमान्[11] ।
अनड्वान्नौस्तथा लक्ष्मीर्नेऽन्पूर्वान्नित्यमर्थतः[12] ॥ १३६ ॥

---

१ Śiśup. 4, 60.

२ °पथामित्यनेनाच् समा° C.; cf. Pâṇ. v. 4, 74.

३ °मतानुरोधात् समासांतस्य सिद्धत्वादस्य पाठे न पठितः C.

४ प्रत्यनड्वाहं C.; प्रत्यनुडहं B.

५ जरा जरमिति D.

६ श्रीभोजस्तु D.

७ अक्ष्णः परं परोक्षं। अत्ययेऽव्य° F.

८ परोक्षोर्थः D.

९ अर्शआदित्वाद्च् भविष्यतीत्याह F.; °त्वादचा (orig. °दता°) भविष्य°। अनूचं° corr. D.

१० हिरुगित्यनतिक्रम्य यथाहिरुकम् Gaṇaratnâv.

११ शालि पयः° C. D. E.

१२ अनड्वा नौ° C.; A. om. this śloka and the comm. to विनीलबन्धना.

ऋन्नित्याडुरआदिभ्य[1] इत्यनेनोरःप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः कब् भवति ॥ * ॥ व्यूढोरस्कः ॥ * ॥ बृहत्सर्पिष्कः ॥ * ॥ प्रियमधुकः । भारवेः ।

प्रियमधुरसनानि षट्पदाली
मलिनयति स्म विनीलबन्धनानि[2] ॥

इति चिन्त्यम् । प्रथमं लीढमधवः पिबन्ति कटुभेषजम् ॥ इत्यादि च ॥ * ॥ अवमुक्तोपानत्कः ॥ * ॥ प्रियदधिकः ।

रचतु वः चिप्तकरः क्षोभितदधिभाण्डगलितदधिकस्य[3] ।

वामनवृत्तौ[4] प्रियदध्न इति चिन्त्यम् ॥ * ॥ संपन्नाः शालयो यस्य । संपन्नशालिकः ॥ * ॥ प्रियं पयो यस्य । प्रियपयस्कः ॥ प्रियपुंस्कः[5] ॥ प्रियानडुत्कः ॥ प्रियनौकः ॥ प्रियलक्ष्मीकः ॥ पयआदीनामेकवचनान्तानां पाठाद्बहुवचनान्तरे विकल्पः । द्वे बहूनि वा पयांसि यस्य स द्विपयाः । द्विपयस्कः । बहुपयाः । बहुपयस्क इत्यादि । यथा ।

क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले[6] ॥
समुद्रमध्ये गतनौः प्लवमाना इवाभ्रसि[7] ।

नात्र नावो विपत्तिमात्रविवक्षा किं तर्हि कृत्स्नानां नावां निवृत्तिः ।

अकृशमकृशलक्ष्मीश्वेतसा शंसितं सः[8] ।

अत्र बहुनो लक्ष्यः शोभा विवक्षिताः । केचिल्लक्ष्मीदरीशब्दौ प्रातिपदिकौ पठन्ति नित्याड इत्येव सिद्धे तुल्ययोगेऽपि कबर्थम्[9] । मल-

---

१ Cf. P. v. 4, 153 (ऋत्-नित्याड्); ऋन्नित्यादुरआदिभ्यः C.; ऋन्नित्यादुर° F.; ऋान्नित्यादेरुरआदिभ्य D.

२ Kirât. 10, 26.

३ चिप्तकरक्षोभित° B. C. F.

४ °वृत्तेः F.; °वृत्तिः B. C.; °दधिकस्य वृत्तौ D.

५ वरपुंस्को ग्रामः F.

६ Kirât. 5, 43; °पयस्केपेमुषि° D.; पयस्कपेयु° C.

७ °गता नौः° C.; गतनौस्व° A.; गतजौस्व° D.

८ Kirât. 5, 52.

९ कमर्थं A. C.; कर्थं । D.

क्ष्मीको विनाशितः। सदरीकः खातः। अत्र लक्ष्म्या सह पुरुषो विनाशितः[1]। दर्या सह पर्वतः खात इति तुल्ययोगः। लक्ष्मीपाठ ऋन्नित्याडोऽयं विधिर्न भवति[2] ॥ बङ्कतन्त्री। बङ्कतन्त्रीक इत्येके[3] ॥ * ॥ नञ्पूर्वादिति। न विद्यतेऽर्थो यस्य सोऽनर्थको। नीचव्यापारः श्लोको वा ॥ नञ्पूर्वादिति किम्। व्यर्थो व्यर्थकः ॥ सनञ्पूर्वात्क्षणादुदीचामिति[4] गणसूत्रमत्र वामनो मन्यते। सह क्षणेन वर्तते। सक्षणकः[5]। अविद्यमानः क्षणो यस्य सोऽक्षणकः[6]। प्राचां सक्षणः। अक्षणः[7] ॥१३६॥ इत्युरआदिः ॥

ज्ञेयौ द्विदण्डिसंहतपुच्छौ द्विमुसलिनिकुच्यकर्णौ[8] च।
आच्यपदिप्रोह्यपदी अन्तेवास्येकपदिसपदी[9] ॥ १३७ ॥

द्विदण्डीत्यादयः समुदाया इच्समासान्ता[10] निपात्यन्ते ॥ * ॥ द्वौ दण्डावस्मिन्प्रहरणे। द्विदण्डि प्रहरति ॥ * ॥ संहतानि पुच्छान्यस्मिन्प्रहरणे[11]। संहतपुच्छि धावति ॥ * ॥ द्वे मुसले यत्र प्रहरणे। द्विमुसलि प्रहरति[12] ॥ * ॥ निकुच्य कर्णौ धावति। निकुच्यकर्णि ॥ * ॥ आच्य

---

१ F. om. खातः; अचक्ष्मीसहपुरुषा (orig. षो) C.

२ क्षन्नित्यादिः। अयं० विधेर्न० D.; ऋन्नित्याडोर्यविधेर्न० A.; cf. p. १७३, n. १.

३ B. D. om. बङ्कतन्त्री; वङ्कतंत्रीवदुत्तरमित्येके D.

४ सह नञ्पूर्वा० F.; not K.V.v.4,151.

५ सहक्षणिकः D.; सहक्षणकः B.; सक्षणिकः D.

६ अक्षणिकः A. D.

७ प्राचां सक्षणकः। प्राचां सक्षणः। अक्षणः A.; प्राचां सक्षणकः। अक्षणकः D.; प्रोवां सक्षणः। क्षण C.; प्रवा सक्षणकः। अक्षणः। F.

८ द्विदडिसहित० D.; द्विमुसल० B.; द्विमुशल० C.; विकुच्य० E.

९ आच्यपद्प्रो० B. C.; °समानपदी C.—Gaṇaratnâv. has the same śl.

१० इत्समा० A. D. F.; इन्समा० B. C.; cf. P. v. 4, 127.

११ अस्मिन्प्रहरणे गोपुच्छादेः D.

१२ मुशले० द्विमुशलि० C. D.; F. om. प्रहरति.

पादौ श्येते। आच्यपदि श्येते॥ अन्ये तु। आच्यौ पादावस्मिञ्छयने। अत एव वचनाद् अच्चतेर्घ्यणि नलोपं प्रतिपन्नाः॥ * ॥ प्रोच्य श्येयं पादौ। प्रोच्यपदि हस्तिनं वाहयति॥ मतान्तरं प्राग्वद्वेदितव्यम्[1]॥ * ॥ अन्ते वासोऽस्मिन्निति। अन्तेवासि तिष्ठति॥ अन्तेवासी गुरोरित्यन्य एव शब्दः। अन्ते वसति तच्छील इति णिनन्तः[2]॥ * ॥ एकः पादोऽस्मिन्गमने। एकपदि॥ * ॥ समानौ पादावस्मिन्। सपदि गच्छति॥ १३७॥

अञ्जलिदन्तात्पाणेः कर्णाद्वाहोश्च हस्ततश्चापि[3]।
उभयोभध्वनिपूर्वादिज्विज्ञेयः परो गणतः[4]॥ १३८॥

उभयोभशब्दपूर्वेभ्योऽञ्जल्यादिशब्देभ्य इच् परो वेदितव्यः[5]॥ * ॥ उभावञ्जली[6] यच पाने। उभयाञ्जलि। उभाञ्जलि पिबति॥ * ॥ उभौ दन्तावस्मिन्खादने। उभयादन्ति। उभादन्ति खादति॥ * ॥ उभयापाणि। उभापाणि॥ * ॥ उभयाकर्णि। उभाकर्णि शृणोति॥ * ॥ उभयाबाहु। उभाबाहु प्रहरन्ति। अत्र निपातनादिज्लोपः। प्रत्ययलोपलक्षणेनाव्ययीभावसंज्ञा। यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम्॥ * ॥ उभयाहस्ति। उभाहस्ति[7]॥ उभौ हस्तिनौ यत्रसंग्रामादिविधाने तदुभयाहस्तीत्यजितदेवाचार्यः॥ * ॥ क्रियाविशेषणत्वाच्चान्यत्र न भवति। द्वौ दण्डावस्यां शालायाम्। द्विदण्डा।

---

१ मतांतरे° C.; प्राग्वेदितव्यं D.; प्राग्वेतिदितव्यं A.

२ एव। स शब्दो° B. C.; णिजंतः C.; cf. P. iii. 2, 78; iv. 3, 104 (णिनि).

३ हस्तिनश्चापि F.; cf. n. ७.

४ D. om. this śloka.

५ इन् वेदि° C.; शब्देभ्यः दभ्य[प]-दो वेदि° D.

६ उभयोञ्जली A.

७ All MSS. om. उभयाहस्ति। उभाहस्ति।; probably accidentally omitted in the cod. archet.; for the way in which F. reconciles his text and comment, see note ३.—Gaṇaratnâv. reads हस्तिन् [उभौ हस्तिनौ यच संग्रामविधाने उभाहस्ति उभयाहस्ति वा संग्रामं विधत्ते].

द्विमुसला ॥ केचिद् द्वौ दण्डौ यस्मिन्संग्रामे । उभौ कर्णावस्य प्रासादस्य । उभाकर्णीत्यादौ क्रियाया अन्यत्राप्यन्यपदार्थे प्रतिपन्नाः । स्वद्विवचनं विनाप्युभशब्दस्य वृत्तौ प्रयोगो गणपाठात्[1] ॥ १३८ ॥ इति द्विदण्ड्यादिः ॥

प्रियाकान्तामनोज्ञास्वाकल्याणीभक्तिदुर्भगाः[2]।
सचिवावामनाक्षान्ताचपलानिचितासमाः[3] ॥ १३९ ॥

सुभगा दुहिता बाल्या वामाथ तनया तथा[4]।
कुक्कुटाण्डमृगक्षीरकाकशावादयो मताः[5] ॥ १४० ॥

पुंस्यनूङित्यादिना प्रियादिषूत्तरपदेषु पुंस्त्री[6] न भवति ॥ * ॥ कल्याणी प्रिया यस्य । कल्याणीप्रियः ॥ * ॥ दर्शनीयाकान्तः ॥ * ॥ भव्यामनोज्ञः ॥ * ॥ कल्याणीस्वः[7] ॥ * ॥ प्रियाकल्याणीकः ॥ * ॥ वाग्देवताभक्तिः ॥ कथं दृढभक्तिः । दृढं भक्तिरस्येति[8] नपुंसकमत्र पूर्वपदम् । भोजस्तु भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भवानीभक्तिरित्यादि भवति भावसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्दृष्टभक्तिर्भवान्येत्यादि भवतीत्याह[9] ॥ * ॥ कल्याणीदुर्भगः ॥ * ॥ प्रियासचिवः ॥ * ॥ प्रिया-

---

१ । सुसिद्विवचनं विना° F.; विनार्जप उभ° A.; D. om. from स्वद्विवचनं.

२ मनोज्ञास्वा क° A.

३ सचव° B.; कांता for क्षान्ता B.C.; निचिताः समाः A.; विचिता° C.

४ वाल्यावामथ° A.; वाल्याधामनातनयास्तथा E.; वाल्यावामना[तनया suppl.]स्तथा D.; बाल्यावामाश्च तनया° F.

५ कुंकुडाटांड° B.; काकसाव्वाद्यो° A.; काकाशा° C.

६ स्त्री B. C.; cf. P. vi. 3, 34.

७ कल्याणीमनोस्वः A.

८ दृढभक्तिरस्येति B.; कथं दृढभक्तिरस्येति D.

९ स्थिरभक्तिभवान्या इत्यादिना भ° A.; D. om. from भोजस्तु.—स्थिरभक्ति occurs Vikramorv. v. 1; दृष्टभक्तिर्भवान्या Megh. v. 36.

वामनः ॥ * ॥ प्रियाच्चान्तः ॥ प्रियारच्चान्त इत्यपि कश्चित्[1] ॥ * ॥ प्रियाचपलः ॥ * ॥ प्रियानिचितः ॥ * ॥ दर्शनीयासमः ॥ १३८ ॥

कल्याणीसुभगः ॥ * ॥ कल्याणीदुहितृकः ॥ * ॥ कल्याणी बाल्या यस्य । कल्याणीबाल्यः ॥ भोजस्तु[2] कल्याणीबाल इत्याह ॥ * ॥ प्रियावामः ॥ * ॥ कल्याणीतनयः ॥

अस्वार्थे[3] इत्येव । कल्याणप्रिया । कल्याणमनोज्ञा । इत्यादि ॥ भद्रेश्वराचार्यस्तु ।

किंच स्वा दुर्भगा कान्ता रच्चान्ता निचिता समा ।
सचिवा चपला भक्तिर्बाल्येति स्वादयो दश ॥

इति स्वादौ वेत्यनेन[4] विकल्पेन पुंवद्भावं मन्यते ॥ * ॥ इति प्रियादिः ॥

कुक्कुट्यादयोऽण्डादिषु वेत्यनेन कुक्कुट्यादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा अण्डादिषूत्तरपदेषु[5] पुंवद्वा भवन्ति ॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डम् । कुक्कुटाण्डम् । कुक्कुट्यण्डम् ॥ * ॥ मृगचीरम् । मृगीचीरम् ॥ * ॥ काकशावः । काकीशावः ॥ * ॥ आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ॥ मयूराण्डम् । मयूर्यण्डम् ॥ काकाण्डम् । काक्यण्डम् ॥ मृगपदम् । मृगीपदम् ॥ मृगीव चपला । मृगचपला । मृगीचपला ॥ हंसगद्गदा । हंसीगद्गदा । इत्यादयो भवन्ति ॥ * ॥ अयं विकल्पो भोजदेवाभिप्रायेण[6] । शाकटायनस्तु नित्यमिच्छति ॥ १४० ॥ इति कुक्कुटाण्डादिः ॥

कोटरमिश्रकसिध्रकसारिकपुरगा गणे समाख्याताः[7] ।
अञ्जनभञ्जनकिंशुकलोहितखञ्जा नलः शाल्वः ॥ १४१ ॥

---

१ प्रियारच्चन्त० A.; क्वचित् B.C.F.
२ श्रीभोजस्तु D.
३ अन्वार्थे F.; अस्वार्थे C.
४ चेत्यनेन A. D.
५ °पदस्थेषु F.
६ D. om. from काकाण्डं to भोजदे·
७ गणे ख्याताः A.

संज्ञायां गिरिवनेऽञ्जनकोटरादेरित्यनेनैतेषां[1] शब्दानामग्दीर्घो भवति[2] ॥ * ॥ कोटराणां वनम् । कोटरावणम् ॥ * ॥ मिश्रकावणम् ॥ * ॥ सिध्रकावणम्[3] ॥ * ॥ सारिकावणम् ॥ * ॥ पुरगावणम् ॥ * ॥ इति कोटरादिः पञ्चको गणः ॥

अञ्जनेनोपलक्षितो गिरिः । अञ्जनागिरिः ॥ * ॥ भञ्जनस्य राज्ञो गिरिः । भञ्जनागिरिः ॥ शाकटायनस्तु भाञ्जनागिरिरित्याह[4] ॥ * ॥ किंशुकागिरिः[5] ॥ * ॥ लोहितवर्णो गिरिः । लोहितागिरिः ॥ * ॥ खञ्जस्य गिरिः । खञ्जागिरिः ॥ * ॥ नलस्य[6] गिरिः । नलागिरिः ॥ * ॥ शाल्वा नाम जनपदो राजानश्च[7] । तेषां गिरिः । शाल्वागिरिः[8] ॥ १४१ ॥

किंशुलकशल्वपिङ्गलकुक्कुटयुक्तः[9] शराहिवंशकुशाः ।
ऋषिकपिहनुमुनिधूमा वादेः पद्मं शुचिर्मृगो वेटः[10] ॥ १४२ ॥

किंशुलको[11] राजा । तस्य गिरिः । किंशुलकागिरिः ॥ किंशुलकः शिलापुष्पमिति केचित् ॥ * ॥ शल्वानां गिरिः । शल्वागिरिः ॥ * ॥ पिङ्गलागिरिः ॥ * ॥ कुगिति[12] शब्दं कुर्वन्तोऽटन्तीति कुक्कुटाः[13] । तेषां गिरिः । कुक्कुटागिरिः ॥ * ॥ इत्यञ्जनादिः[14] ॥

---

१ अनेनैषां B. C. F.

२ शब्दानामं दीर्घो न भ° A.; शब्दानां मग्दी° C.; D. corr. शब्दानामंत्यस्य दी°; cf. P. vi. 3, 117.

३ मिश्रिकावणं । सिद्धिकावणं A.

४ भाजनागिरिरि° A.

५ किंसुकागिरिः B. C.

६ नड Yajñeśvara (Gaṇaratnâvalî) and (*var. l.* नभ्र) Bö.; om. Kâś. V.

७ राजा च C.; राजा वा Yajñeśv.—Kâś. V. ed. MSS. साल्वक for शाल्व.

८ शाल्वागिरिकः D.

९ किंसुलक° E.; °शुल्व° C. (also com.).

१० पद्मश्च° C.; शुचि मृगो° B. C. E.

११ किंशुलुक Bö., Yajñ.; किंशुलक Kâś. V. ed. (°लु° MS. *a.*; °सुलु° MS. *β.*)

१२ कुगिरिः । कुगिति C.; कुत्कुगिति F.

१३ शब्दंन्तोटंतीति° A.; शब्दकुर्वन्नटतीति कुक्कूटः D.

१४ = Pân. किंशुलुकादि (किंशुल°).

शराद्यनजिरादिबक्कचो मतावित्यनेन[1] शरादीनामजिरादिवर्जितस्य बक्कचो मतौ संज्ञायां विषयेऽदीर्घो भवति ॥ * ॥ शरावती नाम नदी ॥ * ॥ अहीवती ॥ * ॥ वंशावती ॥ * ॥ कुशावती ॥ * ॥ ऋषीवती ॥ * ॥ कपीवती ॥ * ॥ हनूमान् ॥ वसन्तकालो हनुमानिवागतः । इत्यादौ दीर्घत्वं विनापि संज्ञा प्रतीयते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ॥ हनुहनूशब्दावित्यन्ये[2] ॥ * ॥ मुनीवती[3] ॥ * ॥ धूमावती ॥ * ॥ वार्दावान्नाम पर्वतः[4] ॥ * ॥ पद्मावती ॥ * ॥ शुचीवती ॥ * ॥ मृगावती ॥ * ॥ वेटावान् पर्वतः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भोगावती । वातावतीत्यादि ॥ १४२ ॥ इति शरादिः ॥

अजिरस्थविरौ खदिरो मलयालंकारचक्रवाकाश्च ।
खपुरः शशाङ्कपुलिने हिरण्यकारण्डवकरीराः ॥ १४३ ॥

अजिरवती ॥ * ॥ स्थविरवती ॥ * ॥ खदिरवती ॥ * ॥ मलयवती ॥ * ॥ अलंकारवती ॥ * ॥ चक्रवाकवती ॥ * ॥ खानि पूरयन्ति । खपुराः पूगाः सन्त्यस्यामिति । खपुरवती ॥ * ॥ शशाङ्कवती ॥ * ॥ पुलिनवती ॥ * ॥ हिरण्यवती ॥ * ॥ कारण्डववती[5] ॥ * ॥ करीरवान् पर्वतः[6] ॥ * ॥

चातुरर्थिको मतुः[7] ॥ चत्वारोऽपि गणाः संज्ञायां वेदितव्याः । कोटराणां वनं कोटरवनम् । अञ्जनस्य गिरिरञ्जनगिरिः । शरवती तृणः ॥ १४३ ॥ इत्यजिरादिः ॥

---

१ Cf. Pâṇ. vi. 3, 119.

२ हनु हनू इति द्विरूपं शब्दद्वयमेकार्थमित्यन्ये Yajñ.; D. om. fr. वसन्तकालो.

३ The other works give also मणि.

४ F. adds वार्ह्मावती.

५ Bö., Yajñ. have हंस & कारण्डव; Kâś. V. ed., MSS. हंसकारण्डववती.

६ अजिरवती खदिरवती कारंडववती हंसवती पुलिनवती चक्रवाकवती एता अपि पुरीविशेषस्य नदीविशेषस्य वा संज्ञा एव। वर्द्धमानस्तु आजरस्थविरौ० इति पठित्वा etc. स्थविरवती etc. प्रत्युदाहरन् काशिकादपेक्षयाऽधिकं सप्तकमुरीचकार ॥ Yajñ.

७ चातुर्थिको० A. D.

पृषोदराश्वत्थनखाः पलाश-
कपित्थदूणाशपिशाचदूढ्याः[१]।
विडौजसोलूकमृगौ[२] गभस्ति-
बृहस्पतिद्वापरकांदिशीकाः ॥ १४४ ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यनेन[३] पृषोदरादयः शब्दा अविहितलोपागमवर्णविकाराः[४] शिष्टैः प्रयुज्यमानाः साधवो भवन्ति ॥ * ॥ पृषत[५] उदरम्। पृषोदरम् ॥ पृषद् उदरे यस्य स पृषोदरो देवताविशेषः। पृषच्छब्दो घृतसंमिश्रदध्यादिहविष्यवृत्तिः। यद्वा। ह्रयमानपृषद्विधानसहचरितो यज्ञोऽप्यभेदोपचारात् पृषच्छब्दवाच्यः ॥ * ॥ अश्व इव तिष्ठति। अश्वत्थः। पिप्पलः ॥ * ॥ न खनतीति नखः ॥ * ॥ पलमश्नातीति[६] पलाशः ॥ * ॥ कपिरिव तिष्ठतीति कपित्थः। कपयस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति वा। कपित्थः। कपिरिव लम्बतेऽधश्च[७] पततीति कपित्थः ॥ * ॥ कृच्छ्रेण नाश्यते। निन्दितो वा नाश इति[८] दूणाशः। दुर उत्वम् उत्तरपदे टुत्वं च[९] ॥ * ॥ पिशितमश्नित्वा चन्दतीति पिशाचः ॥ * ॥ दुष्टु ध्यायतीति दूढ्यः ॥ * ॥ वेवेष्टीति विड् व्यापकम् ओजो यस्य। विडौजाः। पाकशासनः[१०] ॥ * ॥ ऊर्ध्वौ कर्णावस्येति। उलूकः[११] ॥ * ॥

---

१ पलास° E.

२ °सौलूखलकमृगौ° C.; दिवौकसोलूकलुकौ गभस्ति° D.

३ P. vi. 3, 109.

४ अविहितवर्णागमलोपविकाराः B. C. F.

५ पृषत् D.—पृषत् उदरं यस्य eds. Pân., Kâś. v.; पृषतो हरिणस्योदरं पृषोदरम्। पृषत उदरमिवोदरं यस्येति वा विग्रहः। पृषच्छब्दो घृतमिश्रदध्यादिहविष्यवाची तदुदरे यस्य स पृषोदरो देवविशेष इति वर्द्धमानः। Yajñ.

६ मलयमश्नातीति A.

७ लवते यच्च A.; लंबतेयच्च B.; लंबते यच्च C. F.; लंवतेऽध च न यतती° D.

८ वा नाश्यति B. C. F.; वा इति D.

९ उत्तरपदादेष्टुत्वं च F. (P. vi. 3, 109, v. 6); D. corr. उत्तरपदेषु णत्वं च.

१० पाकशासनः प्रयोगः D.

११ A. B. C. D. add खं लातीति उलूखलं (अदूरवालं D.); for उलूखल see śl. 148.

मृदूकुर्वन्ति गच्छन्तो मृगास्तेन प्रकीर्तिताः ॥

गां बभस्ति दीपयतीति गभस्तिः ॥ * ॥ बृहतां पतिः । बृहस्पतिः । तकारस्य सकारे ॥ * ॥ द्वाभ्यां कृतचेताभ्यां परम् । द्वौ परौ मुख्यावचेत्युभयकोटिस्पृक्कात्[1] । द्वापरं युगं संज्ञयश्च ॥ * ॥ कां दिशं व्रजामीति कांदिशीकः[2] ॥ १४४ ॥

पृषोद्वानबलीवर्ददूडाभवानमन्तराः[3] ।
परःसहस्रदूडाशषोढातस्करषोडशाः ॥ १४५ ॥

पृषत उद्वानं[4] शुष्कम् । पृषोद्वानम् ॥ उत्पूर्वाद्वातेष्टनप्रत्यये[5] । उद्वानमिति[6] शाकटायनः ॥ * ॥ बलं वर्धयतीति बलीवर्दः[7] ॥ * ॥ कृच्छ्रेण दभ्यते निन्दितो वा दाभः । दूडाभः । उत्वं टुत्वमनुनासिकलोपश्च ॥ पाणिनिभोजौ तु दूडभ इत्याहतुः[8] ॥ * ॥ वनानामन्तराणि । वनान्तराणि । वनान्तरेषु भवाः । वानमन्तरा देवाः ॥ * ॥ सहस्रात्परे । परःसहस्राः ॥ * ॥ कृच्छ्रेण दाश्यते । निन्दितो वा दाश इति दूडाशः[9] ॥ * ॥ षड्भिः प्रकारैः । षोढा । उत्वे टुत्वे च[10] ॥ * ॥ तत्करोतीति तस्करः ॥ * ॥ षट् च दश च । षोडश । षष उत्वे दस्य टुत्वे[11] ॥ १४५ ॥

---

१ °स्पृक्का A. B. C. D.; °मुख्यौ वा ऽचेत्यु° स्पृक् । वा द्वापरं° F.—From Kshîrasvâmin on A. K. 3, 4, 164.

२ कां दिशं यातीति कांदिशीको भयद्रुतः Yajñ.

३ पृषोनब° वातमंतराः C.; पृषोद्वानधवली° A.; पृषोद्वान° F.

४ Thus A. B. C. D.; पृषत उद्वानं F.—पृषत् उद्वानं (or पृषदु०) पृषोद्वानं Kâś. V. ed. MSS.; पृषोत्थान Bö. and (= हरिणस्योत्थानं) Yajñ.

५ D. corr. वातेर्यतृप्रत्यये.

६ उद्वानमिति B.; उद्वातं F.

७ वर्ह्यतीति° F.; बलीवर्ह्वः C.

८ P. vi. 3, 109, V. 6; thus also Bö., Kâś. V., Yajñeśv.

९ दास्यते° दास° A. D. F.; दास्यते° दस° B.; दूडासः B. F.; C. om. from उत्वं टुत्व°.

१० ढत्वे च B. D.; उत्वे च । C.

११ डत्वे B. C. D.

अवटकुलटे प्रायश्चित्तं परःशतधूर्जटी
पुरुषमहिषावश्वत्थामा बिडालवलाहकौ
भ्रमरवडबासीमन्ताश्च श्मशानमनीषिते
मुसलकितवौ प्रायश्चित्तिः मृगालवनस्पती[1] ॥ १४६ ॥

अवागटन्त्यस्मिन्निति । अवटः ॥ * ॥ कुलान्यटतीति कुलटा ॥ * ॥ प्रायस्य पापस्य चित्तम् । प्रायश्चित्तम् । अतिचारशोधनम् आलोचनादि ॥ * ॥ शतात्परे । परःशताः ॥ भोजस्तु परशब्दसमानार्थं परःशब्दमाह ॥ * ॥ धूर्गङ्गा जटास्यस्य[2] । धूर्जटिः । महेश्वरः ॥ * ॥ पूः शरीरम् । तच्च शेते । पुरुषः[3] ॥ * ॥ मह्यां शेते । महिषः ॥ * ॥ अश्व इव तिष्ठति । अश्वत्थामा द्रोणपुत्रः । यथा ।

अश्वत्थामा हत इति किल व्याहृतं सत्यवाचा[4] ॥

बिलं दारयतीति बिडालः । ललोपो टुत्वं रस्य लत्वं च । यथा । बिभ्युर्बिडालेक्षणभीषणाभ्यः[5] ॥ * ॥ वारिणो वाहकः । वलाहको मेघः । यथा ममैव ।

मतिमतां मधुरं कवितामृतं
ददति मन्त्रिललाम वलाहके[6] ।
विदधती निखिलार्थविवेचनं[7]
जयति कल्पलता चिरदीधितिः ॥

भ्रमन् रौतीति भ्रमरः ॥ * ॥ अश्वस्याम्बा[8] । वडबा । अग्लोपे डक्य-

---

१ चमरवडवा° A. C.; °मुग्ल° A. B. C. D.; मृगाल A. B. C. D. E.

२ जटा यस्य C. F.—धूरिव व्यायता जटा यस्यासौ° Yajñ.

३ पुरं शरीरं° पुरुषो जीवात्मा नरो वा Yajñ.

४ Thus MSS.—अश्वत्थामा हत इत पृथासूनुना सुष्टमुक्ता स्वैरं शेते गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा । Veṇîs. 3, 10 (Grill. sl. 64).

५ Śiśup. 3, 45.

६ दधति मन्त्रि° B.

७ निखिलार्थ वि° B. C.

८ अश्वस्य अम्बा A.; अश्वस्य C.

नुनासिकलोपश्च[1] ॥ * ॥ सीम्नोऽन्तः । सीमन्तः । केशविन्यासः ॥ * ॥ शवानां शयनम्[2]। श्मशानम् ॥ * ॥ मनस दृष्टम् । मनीषितम् । यथा। मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा[3] ॥ यथा वा ममैव ।

दूरादपि रिपुलक्ष्म्यो मनीषितं यन्त्रयन्ति सावेगाः ।
अश्मिमिवेतरभूभृन्निरुद्धगतयोऽपि कूलिन्यः[4] ॥

मनस ईष्टे । मनीषी । णिनि मनसोऽन्याजादिलोपः । शकारस्य षकारः ॥ स्मृत्यर्थदयीशामित्यनेन[5] षष्ठी । इति शाकटायनः ॥ * ॥ मुञ्जः स्वनं लातीति मुसलम्[6] ॥ * ॥ किं तवास्तीति कितवः ॥ * ॥ प्रायस्य चित्तिः । प्रायश्चित्तिः । अतिचारशोधनम् ॥ * ॥ अस्यन्ते-लीयते । अस्रगिगलति[7]। अस्रगालेढीति वा । स्रगालः ॥ * ॥ वनस्य पतिः । वनस्पतिः । अपुष्पो वृक्षो न्यग्रोधादिः । सर्वोऽपि हरितकायो[8] वनस्पतिरिति केचित् ॥ १४६ ॥

आशीविषपुरोडाशषड्वानिर्व्वयनीस्वराः[9]।
हेरम्बारग्वधावाद्यषोडन्वाडुलिमन्मथाः[10]॥ १४७ ॥

आश्वस्य विषमिति । आशीविषः । आशुविषयोर्बहुव्रीहाव् आशु-शब्दस्य आशीभावः[11] ॥ आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्येति वा । तथा च शाश्वतकोशे । दंष्ट्राशीरनिलाग्निनाम् ॥ अजयेऽपि ।

---

१ असलोपे° A. D.; आलोपे° B. C.

२ शचीनां शयनं C.—मृताः स्व शेरतेऽस्मिन्निति स्वशानं पितृवनम् Yajñ.

३ Raghuv. 5, 33.

४ रिपुलक्ष्म्या मनीषितं साचगाः ॥ अश्मिमिवेतरभूवृत्तिरुद्ध° नलिन्यः C.; यं अयंति सावेगाः A. (?B. F.); अथमिवेतर° A.; D. om. fr. यथा वा ममैव.

५ °द्येशामि° F.; cf. P. ii. 3, 52.

६ स्वानं° A. B. C. D.; मुशलं C. D.

७ असृगालाति F.

८ ? Thus MSS.; Prof. Roth suggests सर्वेऽपि हरीतक्यादयो, since with *harîtakî* begins the enumeration of the *mahâdruma*, as in the Madanavinoda.

९ °निर्व्वयनी° C.; निर्व्वूयनी B.; °षध्रनिर्व्वेयीनीश्वराः D.

१० °वाह्यषोडद्वादलि° A.; वधाव-षोडशबलि° C.

११ A. B. om. from आशुविष°; C. from आश्वस्य.

आशीरिष्टस्याशंसायां दंष्ट्रायामनिलाग्निनाम् ।
आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति[1] ॥

अस्यां विषमस्य[2] । आशीविषः । इत्येके ॥ * ॥ पुरो दाश्यत[3] इति पुरोडाशः । पिष्टपिण्डः । यथा ।

पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलंतराम्[4] ॥

षड्भिः प्रकारैः । षड्वा ॥ * ॥ नितरां लूयते खण्डशरीराद्बहिः क्रियते सरीसृपैरिति[5] निर्व्वयनी । भुजङ्गमुक्ता त्वक् ॥ * ॥ स्वयं राजन्त इति स्वराः ॥ * ॥ प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते[6] । हेरम्बो गणपतिः ॥ * ॥ आराद् रोगान् हन्तीति । आरम्वधः ॥ * ॥ आध्यायन्ति जनास्मिति । आद्यः । घणर्थे कः ॥ * ॥ षड् दन्ता अस्य । षोडन् । षोडती ॥ * ॥ वाग्वादस्यापत्यम् । अत इञि । वाड्वलिः[7] ॥ * ॥ यूनां मनो मथ्नातीति मन्मथः ॥ १४७ ॥

उलूखलोदूखलकुञ्जरा लुग्
मृणालजीमूतमयूरसिंहाः ।
शकन्धुकर्कन्धुदधित्थबृस्यो
महित्थपारापतमेखलाश्च ॥ १४८ ॥

ऊर्ध्वं खं बिलं वास्यास्तीति । उलूखलम् । उदूखलम्[8] । यत्र व्रीह्यादयः कुट्यन्ते ॥ ऊर्ध्वं खं लातीति वा[8] । उदूखलम् ॥ * ॥ को

---

१ आशी तालु° A. D.; तालुगंता° C.
२ यस्यां° C.; विषस्य A.
३ दास्यत A. B. C. F.; दास्यति D.
४ Śiśup. 2, 106.
५ शरीरसृपैरिति A.; स्वयैंरिति D.; क्रियते सर्पैरिति F.; °निर्व्वयनी C.
६ रवते B. C. F.—प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते हेरम्ब इति नैरुक्ताः Kshîr. A. K. 1, 1, 1, 34.
७ वाग्वलिः F.—वाड्वालि wrongly Kâś. V. ed. (not MSS.).
८ ऊर्ध्वं खं लाति आदत्ते इत्युलूखलम्। उत् ऊर्ध्वं स्खलति संचलतीति वा उलूखलम्। Yajñeśv. (om. उदूखल).

पृथिव्यां जीर्यतीति कुञ्जरः ॥ * ॥ लुच्यतेऽपनीयत इति लुग् नाम लोपः । यथा । प्रत्ययलुकां चानाम्[1] ॥ * ॥ मृदमालीयते । मृणालः ॥ * ॥ जीवनं जलं तस्य मूतः पुटबन्धः[2]। जीमूतः ॥ * ॥ मह्यां रौतीति मयूरः ॥ * ॥ हिनस्तीति सिंहः ॥ * ॥ शकस्यान्धुः । शकन्धुः ॥ * ॥ कर्कस्यान्धुः । कर्कन्धुः । बदरी ॥ * ॥ दधि तिष्ठतीति दधित्थः ॥ * ॥ ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति[3]। बृसी । मुनीनामासनम् ॥ * ॥ मह्यां तिष्ठतीति महित्थः ॥ * ॥ पारे[4] पततीति पारापतः ॥ * ॥ मेहनस्य खस्य[5] माला । मेखला ॥ १४८ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे।
उकारोकारयोरुच्च पश्चातोऽर्धादिके तलुक्[6] ॥ १४९ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्यादिति । दिवाधीश्वरः । दिवाङ्गना ।[7] दिवौकसः ॥ * ॥ दीर्घेऽचि पुनर्न केवलं दिवः स्थाने दिवो भवति दिव् च । दिवीश्वरः । दिवेश्वरः ॥ दिवूढा । दिवोढा ॥ दिवूतिः । दिवोतिः ॥ * ॥ उकारोकारयोरुच्चेति । द्यूद्यानम् । दिवोद्यानम् । यथा ।

उद्यद्द्यूद्यानवाप्यां बज्रलतमतमः पङ्कपूरं विदार्य[8] ॥

दिवोद्गतिः । द्यूद्गतिः ॥ द्यूहा । दिवूहा । दिवोहा । ऊकारे रूपत्रयम् ॥ * ॥ पश्चातोऽर्धादिके तलुक्[9]। पश्चाच्छब्दस्यार्धादावुत्तरपदेऽन्यतकारस्य लुग्भवति । पश्चार्धम् । पश्चिमार्धमित्यर्थः । यथा ।

---

१ Kâtantra iv. 1, 4.

२ जीवनस्य मूतः° Kâś. V.; जीवनं मुंचतीति जीवनस्य जलस्य मूत्तः पुटबंध इति वा Yajñ.

३ Thus also Kâś. V.; बृहंतोऽस्यां सीदंत्युपविशंतीति बृसी ऋषीणामासनं Yajñ.

४ पारं C.

५ °खलस्य A.; शिश्नस्य F.; om. C.

६ च लुक् । A. B.; C. om. this śloka.

७ D. adds दिवेहः, A. विदेहः.

८ Mayûra's Sûryaśataka 79 ed. Vidyân.; °वज्रलततमतः° ed. Haeberl.

९ च लुक् A. B. C.; णलुक् D.

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्[1]॥

पश्चानुपूर्वी। पश्चाभिमुखः। पश्चिमाभिमुख इत्यर्थः॥

आदिग्रहणात्। कलिं विन्दति। कलविङ्कः॥ क्षतकेन श्लथतीति क्षकलाशः[2]॥ ऊरू अश्नुते। नारायणस्योरुप्रभवत्वात्। उर्वशी[3]। तथा च। ऊरूद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री[4]।

यथा। दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं
भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम्।
बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन
श्रियाधिका तां प्रति मेनका च न[5]॥

चीत्करोति खल्लं च भवति। चिखल्लः[6]॥ द्वौ प्रवेशनिर्गमौ रातीति द्वारम्। इत्यादयो द्रष्टव्याः॥ अत्र च।

येषामुणादिशास्त्रेण व्युत्पत्तिर्न प्रकल्प्यते।
द्विचादिपदसंपर्कात्मा तेषां स्यान्निरुक्तितः[7]॥ १॥
समासशेषभूतं स्यान्निरुक्तपदसाधनम्।
द्विचादिपदसंपर्कालोपागमविकारजम्॥ २॥

उणादिशास्त्रे मयूरमहिषप्रभृतीनां व्युत्पादितानामपि पुनरत्र व्युत्पादनमनेकधापि संज्ञाशब्दानां व्युत्पत्तिर्भवतीति प्रदर्शनार्थम्॥ १४९॥

इति पृषोदरादिः[8]॥

---

१ Śâkunt. śl. 7.

२ श्लथतीति° D.; लसतीति° F.; क्षकलासः C.—क्षकं शिरोग्रीवं लासयति क्षकलासः। क्षकिलास इत्यपि पाठः। Kshîr. on A. K. 2, 5, 12. Prof. Aufrecht suggests क्षकेण लसति. Prof. Kielhorn has found the following note on क्षकलाश,—अत्र तकारलोपः शकारलकारयोस्तु विपर्ययः.

३ ऊरुमश्नुते° A.; °उर्वसी D.

४ Vikramorv. śl. 3.

५ Śiśup. 9, 86.

६ तीत्करोति° B.; खिल्लं च° चिरल्लः D.; खलू च° विखलूः C.

७ प्रकल्पते B.C.; निरुक्तः A.B.C.D.

८ Vardham. includes in this *gaṇa* the शकन्ध्वादि Pâṇ. vi. 1, 94 v. 2; and the vârtts. to vi. 3, 109.

पारस्करो देशविशेषवर्ती
करस्करो[1] राजतरौ गिरौ च।
नद्यां रथस्या प्रमितौ तु किष्कुः
प्रतिष्कशः[2] प्रष्ठसहायदूते ॥ १५० ॥

पारस्करादयः शब्दाः षषान्तपूर्वपदाः पारस्करादयो नाम्नीत्यनेन साधवो वेदितव्याः। देशविशेषादिष्वर्थेषु ॥ * ॥ पारं करोतीति पारस्करो देशः। पारस्करं नाम आनर्तेषु जनपदे नगरमित्येके। अन्यत्र पारकरः[3] ॥ * ॥ करं करोतीति करस्करः[4]। राजवृक्षो गिरिश्च ॥ * ॥ रथं पाति पिबतीति वा। रथस्या नाम नदी। रथपाऽन्या ॥ * ॥ किं करोतीति। करोतेर्डुप्रत्यये किमो मकारस्य षादेशे च। किष्कुः। प्रमाणं हस्तो वितस्तिर्वा[5] ॥ * ॥ प्रतिकशतीति प्रतिष्कशः[6]। अग्रेसरः सहायो दूतो वा। प्रतिगन्तर्यर्थेऽपि कश्चिन्मन्यते।

ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः[7] ॥

अतोऽन्यच्च। प्रतिगतः कशाम्। प्रतिकशोऽश्वः[8] ॥ १५० ॥

स्तः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषावाश्वर्यमद्भुते।
वर्चस्केऽवस्करो ज्ञेयो रथाङ्गे स्यादपस्करः ॥ १५१ ॥

प्रकृष्टः कण्वः। प्रस्कण्वः। ऋषिः ॥ * ॥ हरिश् चन्द्रोऽस्येति हरि-

---

१ कारस्करो A. B. C. F.

२ प्रतिस्कशः० B. C.; प्रतित्यसः A.; प्रतिष्कसः D.

३ आनर्त्तिषु० A.; जनपदेषु० F.; D. om. from पारस्करं to नदी.

४ ? कारं० कारस्करः B. C. F.—The other works omit करस्कर. Yajñ. has कारस्करो राजवृक्षो गिरिश्च. Cf. śl. 152.

५ वितस्तिर्वा C.; D. om. from हस्तो.

६ प्रतिकसतीति प्रतिस्कसः MSS.

७ प्रतिस्कसः A. D.; प्रतिस्कशः B.; also quoted Kâś. V. vi. 1, 152.

८ कसां प्रतिकसे श्वः A.; प्रतिकाशाश्वः C.; कसां प्रतिकसः। D.

स्यन्द्रो नाम ऋषिः । कश्चिद् राजन्यप्याह[1] ॥ * ॥ आचर्यत इति । आश्चर्यम् अद्भुतम् ॥ अन्यच्च । आचर्यं व्रतम् ॥ * ॥ अवकीर्यत इति । अवस्करः । वर्चस्कम् अन्नमलमित्यर्थः । अन्नमलविसर्जनदेशोऽपि[2] तत्संबन्धाद् अवस्करः ॥ अन्यो यः कश्चिदवकीर्यते सोऽवकरः[3] ॥ * ॥ अपकीर्यत इति । अपस्करो रथावयवः । अपकरो[4]ऽन्यः ॥ १५१ ॥

कास्तीराजस्तुन्दास्कथानि नगरे गिरौ तु किष्किन्धः[5] ।
मस्करिमस्करकारस्कारास्तु मुनिवेणुवृक्षेषु ॥ १५२ ॥

अल्पं तीरम् । कास्तीरम् ॥ अजस्य तुन्दम् । अजस्तुन्दम्[6] ॥ आहृताः कथा अस्मिन्निति । आस्कथं नाम नगरम् ॥ अन्यच्च कातीरम् । अजतुन्दम् । आकथम्[7] ॥ * ॥ किं किं दधातीति किष्किन्धः पर्वतः[8] ॥ * ॥ माकरणशीलः । मस्करी परिव्राजकः । स ह्येवमाह । मा कृषत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति[9] ॥ * ॥ माक्रियते प्रतिषिध्यते ऽनेनेति मस्करो दण्डः । येन हस्तिनः शमं नीयन्ते दम्यन्ते स वेणुर्मस्कर इत्यन्ये[10] ॥ * ॥ कारं करोतीति कारस्करः । वृक्षः ॥ १५२ ॥

आस्पदं स्यात्प्रतिष्ठायां क्रियाभीक्ष्ण्ये ऽपरस्पराः ।
आयुधे किष्कुरुः प्रोक्तः स्यात् कुस्तुम्बुरुरौषधे[11] ॥ १५३ ॥

---

१ राजन्यमप्याह C. D.

२ तथा अन्न° D.; अवान्नमलविसर्जनदंडो पि B. C.; °देवशो पि A.

३ F. om. from वर्चस्कं and has instead रोमलः । अन्यचाऽवकरः ।

४ अपरो A.; अवकरो B.; अपकारो C.

५ कास्तीराजस्तुंदावुक्तौ नगरे° E.; कास्तीराज[स्तुंदावुक्तौ नगरे गिरौ तु suppl. a. m.]° D.

६ अजन्यभुद्गजरि चदृं D.

७ D. om. from आहृताः cf. note 5; A. om. नगरं.

८ किष्किं दयतीति° D.

९ Kâś. V. vi. 1, 154.

१० शम नीयंते स° C.; समं नीयंते दम्यंते° A.; हस्तिना समनीयंते° मकर इ° D.

११ आयुकिष्कुभः° कुस्तुवुरु° A.; किष्कुरः° D. E.

पूजितं पदम् । आस्पदम् ॥ अन्यत्र । आ ईषत् पदम् । आपदम् ॥ * ॥ अपरे च परे च । अपरस्पराः सार्था व्रजन्ति । सातत्येन यान्तीत्यर्थः ॥ * ॥ कस्य कुरुः । किष्कुरुः[1] । आयुधम् ॥ * ॥ कुत्सितं तुम्बुरु[2] । कुस्तुम्बुरुः ।[3] धान्यकम् । यथा कथंचिद्ग्रहः । कुस्तुम्बुरोः फलानि कुस्तुम्बुरूणि[4] ॥ १५३ ॥

कन्दरा पूश्च किष्किन्धा कृतान्नमथ शष्कुली[5] ।
गोष्पदं स्यात्प्रमाणादौ विकिरो विष्किरः खगे[6] ॥ १५४ ॥

किं किं दधातीति किष्किन्धा । गुहा नगरी च ॥ * ॥ शष्कुली । भक्ष्यविशेषः[7] ॥ * ॥ गवां पदम् । गोष्पदम् । गोष्पदपूरं दृष्टो देवः । अत्र गोपदमन्यस्येयत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयमानं प्रमाणं भवति[8] ॥ आदिग्रहणात् सेवितासेवितपरिग्रहः । तत्र सेवितो गोष्पदो देशः[9] । यत्र गावः पद्यन्ते स गोभिः सेवितो ग्राममसमीपादिदेश उच्यते[10] ॥ असेविते । अगोष्पदेष्वरण्येषु विश्वासमुपजग्मिवान्[11] ॥ * ॥
विकिरति चञ्चा विक्षिपतीति विकिरो विष्किरश्च पची । उभयोरुपादानं विकल्पितसकारप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ १५४ ॥ इति पारस्करादिः[12] ॥

---

१ किस्कुरु A.; D. corr. किष्कुरः.
२ तुंबुरुः B. D.; तुंबरुः C.; तुवरुः F.
३ कुसुंबरुः C.; कुस्तुबुरुः D.
४ कुसुंबत्तणि A.; कुस्तुंरो फ° D.; कुसुंबरोः °कुसुंबराणि B.; कुसुंबरः °कुसुंबराणि C.; cf. P. vi. 1, 143.
५ कृतानमथ शस्कुली A.
६ गोःपदं B. C.; गोस्पदं° D.
७ शस्कुली° A.; लक्ष्यविशेषः C.; षष्कुली भक्षवि° D.
८ गोः पदम° B. C.; गोस्पदमित्यन्येयत्तां परिचेत्तुमुपादीयते तेन प्रपाणं° D.; cf. Mbh. on Pâṇ. iii. 4, 32.
९ गोः पदो° B. C.; गोस्पदो° D.; cf. P. vi. 1, 145.
१० °समीपादिर्देश° A. B.
११ अगोपदेष्व° A.; अपास्पदेष्व° D.; °विश्वोरमुप° C.
१२ For this *gaṇa* cf. P. vi. 1, 143-157.

नभ्राण्नागनपान्नमेरुनकुला नासत्यनक्षौ तथा
नाराचौ नखनान्तरीयकयुतौ नक्षत्रनाकाविमौ ।
नारङ्गश्च नपुंसकेन कलितः स्यान्नाचिकेतस्तथा
नम्रो नास्तिकनापितावपि नभो ज्ञेयो नवेदा गणे ॥१५५॥

नभ्राडादिषु शब्देषु नभ्राडादिषु नञ् प्रकृत्येत्यनेन[1] नञ् प्रकृत्या तिष्ठति ॥ * ॥ न भ्राजत इति नभ्राट् । क्विबन्तः[2] ॥ * ॥ न अगः । नागः ॥ * ॥ न पातीति नपात् । शत्रन्तः ॥ * ॥ न मीयतेऽसाविति नमेरुः । गणा नमेरुप्रसवावतंसाः[3] ॥ * ॥ नास्य कुलमस्तीति नकुलः ॥ * ॥ सत्सु साधुः । सत्यः । न असत्यः । नासत्यः । न असत्याः । नासत्याः साधवः ॥ केचित्तु । न असतः साधून्[4] । नासत्यावश्विनीकुमारावित्याहुः ॥ * ॥ न क्रामति । नक्रः ॥ * ॥ न अरमश्नुते । नाराचः । यथा ममैव क्रियागुप्तके ।

उद्यन्तीव्रानङ्गनाराचविद्धा
स्वप्राणेभ्यो वल्लभं त्वामदृष्ट्वा ।
वेगादेषा चक्रवाकी वराकी[5]
तीरात्तीरे प्रातरेव प्रयाति ॥

नास्य खमस्तीति नखः । नखरो गन्धद्रव्यं च ॥ * ॥ अनन्तरेण[6] भवतीति नान्तरीयकम् ॥ * ॥ न चीयते न चरति वा । नक्षत्रम् । नञ्यत्वम् अन्यलोपो वा निपातनात् ॥ * ॥ नास्त्यस्मिन्नकं दुःखमिति

---

१ प्रकृत्य इत्य° A.; B. C. F. omit from नभ्राडादिषु नञ्.

२ न भ्राजत इति नभ्राज इति नभ्राट्° A.; क्विनंतः C.; क्विन्नंतः B. F.

३ Kumâras. 1, 55.

४ Thus (असतः MS. I. O. 2776) Kshîr. on Â. K. 1, 1, 1, 47.—न असत्याः साध्वनु A.; D. om. from न असतः.

५ चक्रवाकीव वामा F.

६ न अन्तरेण A. F.

नाकः ॥ न अविद्यमानो विरिञ्चो[1] यत्र वा ॥ * ॥ न अरं गच्छति स्वयमिति[2] नारङ्गः ॥ * ॥ न स्त्री न पुमान् । नपुंसकः । अत एव निपातनात् स्त्रीपुंसयोः पुंसक आदेशः ॥ * ॥ न न चिकेत्ति । नाचिकेतो नाम राजा । अस्मादेव निपातनात् कि कित ज्ञान[3] इत्यस्माच् छप्रत्ययो गुणश्च भवति ॥ * ॥ न विद्यन्ते शाः स्त्रियश्छन्दांसि[4] वा यस्य । नग्नः ॥ * ॥ नास्तीति मतिरस्य[5]। नास्तिकः ॥ * ॥ न आप्यतेऽसाविति नापितः ॥ * ॥ न बभस्ति । नभः ॥ * ॥ न वेत्ति । नवेदाः । असुनि ॥

आकृतिगणत्वात् । न विद्यते भागोऽस्य । नभागः ॥ पद्भ्यां न गच्छति । पन्नगः ॥ न नन्दति वधूमिति ननान्दा ॥ तनुं न पातयति देहधर्त्तृत्वात् । तनूनपात् । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ अयं च गणश्चन्द्रदुर्गाद्यभिप्रायेण[6] ॥ १५५ ॥ इति नञ्नाडादिः ॥

पक्षज्योतिर्जनपदपत्नीकरमानबन्धुगन्धाः स्युः ।
देशो राचिः पिण्डो नाभिः कुक्षिस्तथा वेणी ॥ १५६ ॥

समानस्य पचादिष्वित्यनेन समानस्य सभावो भवति[7] ॥ * ॥ पचस्य समानः । समानः पचोऽस्येति वा । सपचः ॥ * ॥ सज्योतिः ॥ * ॥ सजनपदः ॥ * ॥ समानः पतिरस्याः । सपत्नी ॥ * ॥ सकरः ॥ * ॥ समानं मानं यस्य । समानः ॥ * ॥ सबन्धुः ॥ * ॥

सागन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानाम्[8] ॥ * ॥

---

१ न न विद्य° A. B. C.; विरिचो D.; विरिंतो A.; को विरंचिर् F.

२ Thus A. D.; स्त्रियमिति F.; स्त्रेयमिति B.; स्त्रेर्यासति C.

३ A. B. C. om. कि; Dhât. 25, 20.

४ न विद्यते अग्राश्रियश्छंदांसि D.; न विद्यते अग्राश्रियशृदांसि A.; श्रियश्छंदांसि B. C. F.

५ नास्तीति अस्य स C.; नास्ति परलोकमतिरस्य F.

६ गणो दुर्गचंद्राद्यभि° D.; गुणो चंद्रगुप्ताद्यभि° A.; गणश्चडदुर्गाद्याभि° C.—For *nabhrâdâdi* cf. P. vi. 3, 75.

७ For this *gaṇa* cf. P. vi. 3, 84-5.

८ Śiśup. 8, 48.

सदेशः ॥ * ॥ सराचिः ॥ * ॥ सपिण्डः ॥ * ॥ सनाभिः ।

भ्रूयुग्मस्य सनाभिमन्मथधनुर्ज्योत्स्नास्मितस्याञ्चलः[1] ॥ * ॥

सकुचिः ॥ * ॥ सवेणी ॥ * ॥ कश्चिल्लोहितशब्दमप्यधीते । तीर्थशब्दस्तु न पठितो मतान्तरस्याभ्युपगतत्वात्[2] ॥ १५६ ॥ इति पचादिः ॥

रूपं वर्णो नामस्थाने जातीयधर्मवचनानि ।
गोत्रं वयोऽपि लक्ष्यं चन्द्रादिमते तु रूपादौ ॥ १५७ ॥

रूपादिषूत्तरपदेषु रूपादौ वेत्यनेन समानस्य सभावो वा भवति ॥ * ॥ समानं रूपं सरूपम् । समानं रूपं यस्य वा । सरूपः । समानरूपः ॥ * ॥ एवं सवर्णः । समानवर्णः ॥ * ॥ सनाम । सनामा ॥ * ॥ सस्थानम् । सस्थानः ॥ * ॥ समाना जातिरस्येति जातेरीय इतीयप्रत्यये । सजातीयः । समानजातीयः ॥ * ॥ सधर्मः । सधर्मा[3] । समानधर्मः । समानधर्मा । उत्पत्स्यतेऽस्ति[4] मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

सवचनम् । सवचनः ॥ * ॥ सगोत्रम् । सगोत्रः ॥ * ॥ सवयः । सवयाः ॥ * ॥ आदिग्रहणाद् भोजादेः परिग्रहः । शाकटायनवामनाचार्यौ तु सभावं नित्यं सामान्येनाहतुः ॥ १५७ ॥ इति रूपादिः ॥

सुषामदुःषामनिषेधदुष्टवो
दुःषंधिदुःषेधसुषेधसुष्टवः[5] ।
नौषेचिका दुन्दुभिषेचनान्तिषन्-
निःषामनिःषन्धिसुषन्ध्यपष्टवः[6] ॥ १५८ ॥

---

१ °चलं D.; °स्मितांस्यांचलः A.

२ तादर्थशब्दस्तु° °भ्युपगत्वात् C.

३ A. C. D. om. समानजातीयः; A. D. om. सधर्मा.

४ Mâlatîm., ed. Bhand. 1, 6.—B. D. F. read तु for ऽस्ति; A. उत्पत्स्यते। तु or। स्त (these being alike in the MS.; ? copied from स्ति); C. omits the first pâda.

५ सुषामनिःषामनिषेध° B. C.

६ निषाम° A. B. C.; निषंधि° A.; °ञ्चपस्तवः D. E.; सुषंधिपष्टतः C.

सुषामादीनां प्राग्वत् ष इत्यनेन[1] सुषामादीनां सकारस्य षत्वं भवति ॥ * ॥ शोभनं साम प्रियवचनं यस्याः सा सुषाम्णी । यथा भट्टिकाव्ये[2]। सुषाम्णीं सर्वतेजःसु तन्वीं ज्योतिष्टमां शुभाम् ।

निष्टपन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वतीं वनम् ॥

शोभनं साम । सुषाम ॥ शोभनं सामास्येति वा । सुषामा । ब्राह्मणः सौम्यो वा ॥ * ॥ दुष्टं साम । दुःषाम ॥ दुष्टं सामास्येति वा । दुःषामा ॥ * ॥ नितरां सेधः । निषेधः ॥ * ॥ दुष्टु निन्दितम्[3]। सुञ्सूसास्तुस्तुभस्थासेनसेधतिसिचसञ्जस्वञ्जामित्यनेनैव[4] दुष्टुशब्दस्य[3] षत्वे सिद्धे इह पाठः षत्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन सुस्थितम् । दुःस्थितमिति सिद्धम् । यदा तु दुःशब्दो[5] निन्दायामनुपसर्गस्तदा विधानार्थम् ॥ * ॥ दुष्टः संधिः । दुःषंधिः ॥ दुष्टः संधिरस्येति वा । दुःषंधिः ॥ * ॥ निन्दितः सेधः । दुष्टः सेधोऽस्येति वा । दुःषेधः ॥ * ॥ शोभनः सेधः । शोभनः सेधोऽस्येति वा । सुषेधः ॥ * ॥ सुष्ठु शोभनम् ॥ * ॥ सिञ्चतीति सेचिका । नावः सेचिका । नौषेचिका काचित्स्त्री ॥ वामनस्तु । नावं स्यति । नौषा । नौषिकेत्याह[6] ॥ अपरे तु नौषेचनमिति टनान्तं पठन्ति[7] ॥ * ॥ षिच क्षरणे इत्यस्य टनप्रत्यये । सेचनम् । दुन्दुभ्याः सेचनं[8] दुन्दुभिषेचनम् ॥ षिवु तन्तुसंताने । केवृ षेवृ[9] इत्यस्य वा टनप्रत्यये । सेवनम् ।

---

१ A. C. om. from सुषामादीनां.

२ Bhaṭṭ. 9, 85 (सुषाम्नी, °म्नीं MSS.).

३ दुष्टं दुष्ट° A.

४ °सेचतिसिच° ष्वंजामि° B.; सुञ्सूसासुचस्थासेनसंध° A.; सुञ्सूसासुतस्था° F.; °सास्तुभस्था° संजष्वंजष्वंजामि° C.; MSS. om. स्तु; cf. P. viii. 3, 65.

५ यथा तु शब्दो A.

६ नौसा नौसैव (om. B. C.) नौषिके° A. B. C.; नौसौषौव नौषिके° D.; नौसा । नौषिकेत्याह B. C.—? Some confusion; Kâś. V. viii. 3, 98 has only नौषेचनं (thus MS. *a*, with Bö., Yajñ.; नौषेवनं! ed.); नावः सेचनं नौषेचनम् । वर्द्धमानस्तु नौषेचिकां पपाठ । अन्ये पुनर्नावं स्यतीति नौषिका चेपणीदंड इत्याहुः । Yajñeśv.

७ नौषचनमिति° A.; नौषेचनेति° F.; टन प्रसेचनं । C.

८ दुंदुभ्या सेचनं F.; om. B. C.

९ Cf. Pân. Dhp. 14, 30-9.

दुन्दुभेः सेवनं[1] दुन्दुभिषेवणमिति शाकटायनः ॥ * ॥ अन्तिके सीदति। अन्तिषत्।[2] कादेर्बञ्जलमित्यनेन कलोपः ॥ * ॥ सामो निर्गतः। निर्गतं सामास्येति वा। निःषामा ॥ * ॥ निर्गतः संधिः। निर्गतः संधिरस्येति वा। निःसंधिः ॥ * ॥ शोभनः संधिः। शोभनः संधिरस्येति वा। सुसंधिः। यथा त्रिभुवनमाणिक्यचरिते।

सुवृत्तमप्युज्ज्वलवर्णरूपं[3] सुसंधिमूरुद्वयसर्गवन्धम्।
विधाय तस्याः स कविः पुराणो रुरोध वाचः प्रसरं कवीनाम् ॥

अपतिष्ठतीति। अपष्ठुरङ्कुशः[4] प्रतिकूलं च ॥ १५८ ॥

परमेष्ठी निःषेधः सव्येष्ठाता मतश्च सव्येष्ठा।
सुषमा सुषीमदिविषत्प्रतिष्णिकागौरिषक्थाश्च[5] ॥ १५९ ॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी। पितामहः ॥ * ॥ निर्गतः सेधः। निर्गतः सेधोऽस्येति वा। निःषेधः ॥ * ॥ सव्ये स्थाने तिष्ठतीति सव्येष्ठाता। सारथिः ॥ * ॥ सव्ये तिष्ठतीति सव्येष्ठा। सव्यादेश्चोणादिरूढात्परेत्यनेन[6] ष्टप्रत्ययः। कश्चिद् अकारान्तमपि दर्शयति ॥ * ॥ सुष्ठु समा। सुषमा। प्रकृष्टा कान्तिः ॥ * ॥ शोभना सीमा यस्य। सुसीमो नागः ॥ * ॥ दिवि सीदन्ति। दिविषदो देवाः। हलतः[7]

---

१ दुंदुभिः सेचनं C.; om. A.—Kâś. V. ed. has दुन्दुभिषेवनं (!), MS. *a* and Yajñ.°षेचनं; Bö.°षेवणं (*var. l.*°षेचनं).

२ शीदति° A.; । षे च कादे° C.

३ °उत्पलवर्णरूपं° D.; °वर्णसुषसुषंधिमुरुद्व° C.; A. om. from रिते। सुवृत्त° to śloka 369.

४ ? अपष्ठु रज्जुः C. F.; °रज्ज्ञः or रजुः B.; D. orig. अपप्पुरजि, corr. अपप्पुरपष्टः; Prof. Aufrecht suggests अपष्ठुरनृजुः, Prof. Roth °अङ्कः, Prof. Weber रज्जुः 'fishing-line;' cf. अपष्ठ to P. viii. 3, 97.

५ °गौरषक्थाश्च B.; गोरषक्थाश्च C.; गौरषकथश्च F.; गौरिषद्युश्च E.; A. om. text and comment.

६ ? प्राद्यादेश्चोणादि° B. C. F. and orig. D.; °रूढ्यान्य इत्यनेन C.; °रूढ्योन्य इत्य° B. F.; °रूढ्यात्परेत्य° orig. D. and corr. सव्यादेश्चोणादिः सव्यात्परेत्यनेन ष्टत्प्रत्ययः; °ष्टक्प्रत्ययः B.C.F.

७ हलः B.; हलंतात् C.; P. vi. 3, 9.

सप्तम्या इत्यनेन सप्तम्या अलुक् ॥ * ॥ प्रतिस्नान्त्यस्यामिति प्रतिष्णिका। द्रोणी[1] ॥ * ॥ गौर्याः सक्थीव सक्थ्यस्येति गौरिषक्थः[2]। ज्याट्वे च ह्रस्वश्च[3] बक्कलमित्यनेन ह्रस्वत्वे। कस्यचिदिदं नाम ॥

आकृतिगणोऽयम्। तेन जलाषाहम्[4]। भोरुष्ठानम्। अग्निष्टुत्। इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १५९ ॥ इति सुषामादिः ॥

गिरेर्नदी नखो नद्यो नितम्बो वक्रतो नदी।
नितम्बस्तूर्यमाणस्तु माषोनार्गयणावपि[5] ॥ १६० ॥

गिरिनद्यादीनामित्यनेन गिरिनद्यादीनामुत्तरपदनकारस्य णत्वं[6] वा भवति ॥ * ॥ गिरेर्नदी। गिरिनदी। गिरिणदी ॥ * ॥ एवं गिरिणखः। गिरिनखः ॥ * ॥ गिरिणा गिरौ वा नद्धः। गिरिणद्धः। गिरिनद्धः ॥ * ॥ गिरिनितम्बः। गिरिणितम्बः ॥ * ॥ वक्रनदी। वक्रणदी ॥ * ॥ वक्रो नितम्बो यस्याः। वक्रनितम्बा। वक्रणितम्बा[7] ॥ * ॥ तूर्यस्य मानमिव मानमस्य। तूर्यमाणः। तूर्यमानः ॥ * ॥ माषेणोनः। माषोणः। माषोनः ॥ * ॥ ऋचामयनम्। ऋगयनम्। ऋगयनस्य[8] बोद्धाऽध्येता वा। वेत्त्यधीत इत्यनेनाणि। अथवा। ऋगयनस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा। ऋगयनेभ्योऽणित्यणि[9]। आर्गयणम्। आर्गयनम् ॥ * ॥ गिरिनद्यादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ॥ १६० ॥ इति गिरिनद्यादिः ॥

---

१ द्रोणा D.

२ गौरषकथः B. C. F. [कस्यचिन्मुनेः संज्ञैषा Yajñ.].

३ ? Cf. the same sûtra p. 61, l. 5; ज्यादिह्रस्वश्च C.; ज्याद्वेव ह्र° D.; ज्याट्क च ह्र° F.; ज्याड्व ह्र° A.; cf. P. vi. 3, 63-4.

४ ? Thus the other works; जालाषाहं D.; जालाषोहं° B.; जलोषाहं° F.; जालाहं C.—जलानि सहते इति जलाषाहम् Yajñeśv.

५ A. om. text and comment.

६ णीत्वं B. F. and orig. D.

७ Bö., Kâs. V. read चक्रनदी। चक्रनितम्बा; Yajñ. om. this *gaṇa*.

८ ऋगयणं ऋगयनस्य B.; ऋगयनं। ऋगयणस्य D.

९ Cf. P. iv. 3, 73.

क्षुभ्नादृभ्नू नन्दननर्तननृनमननिवासनृत्तानि[1]।
नन्दी निवेशनगरे गहनाग्नी सर्वनामनटौ[2]॥ १६१॥

क्षुभ्नादीनां शब्दानां नकारस्य न क्षुभ्नादेरित्यनेन णत्वं[3] न भवति ॥ * ॥ क्षुभ्नाति। क्षुभ्नीतः। क्षुभ्नन्ति। क्षुभ्नन्। क्षुभ्नानः। क्षुभ्नता। यथा भट्टिकाव्ये।

रोषभीममुखेनैवं क्षुभ्नतोक्ते प्लवंगमः[4]।
प्रोचे सानुनयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये॥

क्षुभ्नता कलुषीभवतेत्यर्थः ॥ * ॥ दृभ्नोति। दृभ्नुतः। दृभ्नुवन्ति॥ दृभ्नु। इत्यत एव गणपाठाच्छुः ॥ * ॥ हरेर्नन्दनम्। हरिनन्दनम्। इन्द्रोद्यानम् ॥ * ॥ परितो नर्तनम्। परिनर्तनम्। नृत्तप्रयोगः[5] ॥ * ॥ नुर्नमनम्। नृनमनम्। नृनमनो नाम कश्चिद्यस्य नार्नमनिः पुत्रः। स्वरूपपदमेतत्॥ केचित्तु नृन्नमयति। नृनम[6] इत्युदाहरन्ति ॥ * ॥ शराणां निवासः। शरनिवासो देशः ॥ * ॥ परितो नृत्तम्। परिनृत्तम्[7] ॥ * ॥ कुमारान्नन्दयतीत्येवंशीलः। कुमारनन्दी ॥ * ॥ शराणां निवेशः। शरनिवेशः। तूणीरः[8] ॥ * ॥ हरिनगरम् ॥ * ॥ परितो गहनम्। परिगहनम् ॥ * ॥ शबराणामग्निः। शबराग्निः॥ हरिः शक्रस्यास्याग्निः। हर्यग्निः। विद्युत् ॥ * ॥ सर्वेषां नाम। सर्वनाम ॥ * ॥ सूचप्रधानो नटः। सूचनटः[9]॥ परिनटो नाम कश्चिद्विप्रः॥ १६१॥

ज्ञेयौ निवेशनानूपौ नदनो नरवाहनः।
स्वभानुर्नदनद्यौ च क्षुभ्नादौ स्यान्नृतेर्यङि[10]॥ १६२॥

---

१ नन्दननर्तक° D.; °नृत्यानि F.
२ °नाटौ C.; A. om. text and comm.
३ क्षुभ्नादित्यनेन° B. C. F.; णीत्वं B.
४ Bh. ix. 109; मुखेनैव A. B. C. D.
५ D. corr. twice नर्तकं; कृत्प्रयोगः D.
६ नृनमन C. and corr. D.
७ परितो नृत्यं परिनृत्यं F.
८ तूणीरं B. F.; तूणं D.
९ Cf. p. 201, l. 1.
१० A. om. text and comment.

शराणां निवेशनम् । शरनिवेशनम् । शरधिः ॥ * ॥ अनूपान्नि-
ष्क्रान्तः । निरनूपः ॥ दर्भानूपं नाम स्थानम् ॥ * ॥ भेर्या नदनमिव
नदनं शब्दनमस्य । भेरीनदनो नाम कश्चित् ॥ * ॥ नरो वाहनमस्य ।
नरवाहनः । वाहणं[1] वाह्यादित्यनेन नरस्यावाह्यार्थत्वं[2] नास्ति ॥ * ॥
प्राक्स्थाद्यन्तेऽपूनामित्यनेन[3] नप्राप्तिः । स्वर्भानुः । सैंहिकेयः । स्थन-
ग्न्यादेरित्यनेन णत्वप्राप्तिः[4] ॥ केचिद् अन्तःपूर्वपदात्संज्ञायामित्यनेन
णत्वमिच्छन्ति[5] ॥ * ॥ चारवो नदा यस्मिन्ग्रामे नगरे वा स चारुनदः
॥ * ॥ सुराणां नदी । सुरनदी ॥ * ॥ नृतेर्नकारस्य यङि परे णत्वं[6] न
भवति । नरीनृत्यते । नर्नर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । नर्नृतीति ॥
यङीति किम् । हरिरिव नृत्यतीति । हरिणर्ती नाम कश्चित् ॥

अग्न्यादिचुभ्नाद्योरेकत्वं प्रतिपन्नाः सामान्येन विशेषाभावात् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन चतुर्हायनं कर्मेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १९२ ॥
इति चुभ्नादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्वीयगणरत्न-
महोदधिग्रन्थवृत्तौ समासप्रक्रियानिर्णयो नाम
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः[7] ॥

---

१ वाहनं F.; P. viii. 4, 8 v. 2.

२ °णीत्वं B.; नरस्यवाह्य° C.

३ ? प्राक् प्वार्धते पूनामि° B.; प्राक् थार्धते यूनामि° C.; प्रावस्थाद्वांतेप्ना-मि° D.; प्राप्तार्धते यूनामि° F.; °नुप्राप्तिः B. C. F.; मप्राप्तिः (orig. मु°) D.

४ णीत्वप्राप्तिः B.

५ णीत्व° B.; cf. P. viii. 4, 3.

६ णीत्वं B.

७ गोविंदाचार्यशिष्य° D. E.; समासतत्प्रक्रियागणनिर्णयो° B. C. F.

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

ब्रह्मा कलापितैतलिशिलालिलाङ्गलिशिखण्डिजाजलिनः[१]।
सूकरसह्मा कुथुमी सुपर्वणा पीठसर्पी च[२] ॥ १६३ ॥

ब्रह्मादीनामित्यनेन ब्रह्मन्नित्येवमादीनामेवाणि परेऽन्याजादेर्लुग्भवति ॥ * ॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मो नारदः ॥ ब्रह्मण इदम् । ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मो मन्त्रः । ब्राह्म्योषधिः ॥ शाकटायनादयस्तु जातावभिधेयायामनपत्य एवाण्यन्याजादेर्लुचमिच्छन्ति नापत्ये[३]। तेन ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मणः ॥ * ॥ कलापिना प्रोक्तमधीयानाः । कालापाः ॥ * ॥ तैतली । आचार्यः । तत्कृतो ग्रन्थोऽपि तच्छब्देनोच्यते। तमधीयते तैतलाः[४] ॥ * ॥ एवं लाङ्गलाः ॥ * ॥ जाजलाः ॥ * ॥ शिलालिन इमे । शैलालाः ॥ * ॥ एवं शैखण्डाः[५] ॥ * ॥ सौकरसह्माः[६] ॥ * ॥ कौथुमाः[७] ॥ * ॥ सौपर्वाः ॥ * ॥ पैठसर्पाः ॥

चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तेन साब्रह्मचाराः । दाण्डम् । चाक्रम् । इत्यादयो भवन्ति ॥ १६३ ॥ इति ब्रह्मादिः ॥

अनुशतिकपरस्त्रीसर्वलोकासिहत्याः
कुरुकतशतकुम्भागारवेणस्यहत्याः ।
अनुरहदनुहोडावस्यहेतीहलोकाव्
अभिगमपरलोकौ सर्वभूमिप्रयोगौ[८] ॥ १६४ ॥

---

१ A. om. śloka and comment.

२ सुकरपद्मा E.; सूकरपद्मी D.; कुसुमी D. E.; सूकरसह्माकुथुमा C.; सूकरसह्माकुंथुमी° F.

३ जावभिधेयाया अणप्रत्यय एवाणि अन्याजादेर्लुकमि° D.; P. vi. 4, 171.

४ Thus MSS.; तैतिलिन् । तैतिल P. vi. 4, 144 V. and Kâś. V.; cf. śl. 229 (तितिलस्य तैतिलस्य तैतिलायनः).

५ शैषंडाः B.; शैषंडा C.

६ सौकरसह्माः C.; सौकरसह्माः F.; शौकरपद्माः D.

७ कौसुमाः D.

८ A. om. śloka and comment.

परस्य चानुशतिकादीनामित्यनेनानुशतिकादीनामेव शब्दानां परपदस्य पूर्वपदस्याचामादेरचः स्थानेऽणादौ ञ्णिति पर आरैज् भवति ॥ * ॥ शतेन क्रीतः । शतिकः । अनुगतः शतिकेन । अनुशतिकः । तस्येदम् । आनुशतिकम् ॥ * ॥ परस्य स्त्री । परस्त्री । तस्या अपत्यम् । पारस्त्रैणेयः ॥ * ॥ सर्वलोके विदितः । सार्वलौकिकः[1] । यथा भट्टिकाव्ये । भवन्तं कार्तवीर्यो यो हीनसंधिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम्[2] ॥ * ॥

असिहत्यायां[3] भवम् । आसिहात्यम् ॥ * ॥ कुरुकतस्यापत्यम् । कौरुकात्यः ॥ * ॥ शतकुम्भो नाम पर्वतः । तत्र भवं शातकौम्भं सुवर्णम् ॥ केचिच्चादृष्टव्याकरणा लक्ष्यमेव केवलमनुसरन्तः शातकुम्भमित्याहुः । अत एव भोजः शतकुम्भस्य विकारः शातकौम्भमित्याह[4] ॥ * ॥ अगारवेणूनामिदम् । आगारवैणवम् ॥ वामनस्त्वङ्गारवेणोरपत्यम् आङ्गारवैणवमित्याह[5] ॥ अधेनुशब्दमपि केचित्पठन्ति[6] ॥ * ॥ असिहत्याशब्दोऽस्मिन्नस्तीति विमुक्तादित्वादणि । आसिहात्यः ॥ भोजस्त्वसिहत्यशब्दं[7] पठति । असिहत्य इत्यन्यः[8] ॥ * ॥ अनुरहतो[9]ऽपत्यम् ।

---

१ °विदितं °लौकिकं D.

२ Bhaṭṭik. v. 33.

३ Thus also Yajñ. Kâś., V. MS. β.; असिहत्य Bö., Kâś. V. ed., MS. α.; cf. note ८.

४ श्रीभोजः °शातकुंभमित्याह D.; शातकुंभस्य° शातकौंभमित्याह B. C. F.

५ Thus Kâś. V. ed., MS. β.; Bö. & (अङ्गारवेणुर्वैश्यजातिविशेषः । आङ्गारवैणवं पात्रविशेषः) Yajñeśv.; अगार° Kâś. V. α.; °अगरवेणोर° आगरवैणव° D.; अगारधेनोर° आगारधैनव° (°धैनव C.) B. C. F.

६ ? Thus B. C. F.; अधेणु° D.—केचित्तु अगारधेनुशब्दमचाधीयाना अगारधेनोरपत्यमागारधैनवो वत्स इत्याहुः । Yajñ., probably right. He does not notice our author's reading.

७ श्रीभोज°D.; भोजस्त्वसहशब्दं F. Yajñ. has both; Bö., Kâś. V. ed. α. °हत्य, β. हत्या.

८ अभिहत्य° F.; om. D.; cf. n. ३.

९ Thus MSS. here and *bâhvâdi* śl. 204. The other works read अनुहरत्. Cf. आनुराहति *taulvalyâdi*, śl. 173.

आनुराहृतिः ॥ * ॥ अनुहोडः प्रकटविशेषः । तेन चरति । आनुहौडिकः ॥ * ॥ अस्यहेतिः प्रहरणमस्य । आस्यहैतिकः । गणपाठसामर्थ्यात्पदसमुदायादपि ठण् विभक्तेश्चालुक्[१] ॥ अस्यहेत्वेति केचित्[२] ॥ * ॥ इहलोके भवम् । ऐहलौकिकम् ॥ अयं लोकः[३] । इहलोकः । प्रथमान्तादपि हप्रत्ययोऽस्मादेव गणपाठाद् व्यधिकरणसमासो वा[४] ॥ * ॥ अभिगममर्हति । आभिगामिकः[५] ॥ * ॥ परलोके भवम् । पारलौकिकम् ॥ * ॥ सर्वभूम्यां विदितः । सार्वभौमः ॥ * ॥ प्रयोगमर्हति प्रयोगे भवं वा । प्रायौगिकम्[६] । वामनस्तु संयोगं प्रायौगिकमित्याह[७] ॥ १६४ ॥

सुखशयनसर्वपुरुषावनुसंवत्सरयुतानुसंवरणम्[८] ।
सूचनडचतुर्विद्याकुरुपञ्चालाधिदेवाश्च ॥ १६५ ॥

सुखशयनं पृच्छन्ति । सौखशायनिकाः । यथा ।

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन्[९] ॥

सर्वपुरुषाणामिदम् । सार्वपौरुषम् ॥ * ॥ अनुसंवत्सरं दीयते । आनुसांवत्सरिकम् ॥ कालात्कार्यं च भववदित्यतिदेशात् कथाकालाट्ठञिति ठञ्[१०] ॥ * ॥ अनुसंवरणेन दीयते । आनुसांवरणम्[११] । व्युष्टा-

---

१ °पि न । विभ° D.; °च लुक्° C.

२ ? Thus B. C. F.; D. om. from अस्यहेत्वे°. Not mentioned by Yajñ. either.

३ अयलोक D.

४ हप्रत्यये °समासोऽभीष्टः । F.

५ °अर्हति° का: D.; आभिगामिकं C.

६ प्रायोगिकं D. F.

७ ? सांयोगप्रायोगिक° B.; संयोगात्प्रायोगिक° D.; सांयोगप्रायौगिक° F.—Kâś. V. has सर्वभूमेर्निमित्तं (सर्वभूमेः *a.*) संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । प्रयोग । तत्र भवः प्रायौगिकः (प्रायोगिकः ! ed.).

८ °संचरणं E. F.; °युताचसचरणं D.; °वरणी C.; A. om. śl. & comment.

९ Raghuv. 10, 14.

१० कालाकार्य° कथाकालाद्वजिति ठञ् D.; कंथाकाला° F.; कंथाकालाद्वञिति ठन् B.

११ अनुसंचरणं दीयते आनुसांचरणं C. D. (also *var. r.* with Bö.); not mentioned in the gaṇa *vyushṭâdi* śl. 364.

दिलादण् ॥ * ॥ सूचप्रधानो नडः । सूचनडः । तस्यापत्यं सौचनाडिः ॥ कश्चित् सूचनट[1] इत्याह ॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः । चातुर्वैद्यम् ॥ * ॥ कुरवश्च पञ्चालाश्च तेषु भवः । कौरुपाञ्चालः । बहुत्व इत्यनेनाकञ् न भवति तत्र देशव्यक्तेर्विवक्षितत्वात् । अत्र तु देशसमुदायः ॥ * ॥ देवमधिकृत्य भवम् । आधिदैविकं दुःखम् ॥ १६५ ॥

बध्योगोदकशुद्धौ[2] पुष्करसत्संक्रमाधिभूताः स्युः ।
प्रतिभूरजातशत्रुः परिमण्डलराजपुरुषौ च ॥ १६६ ॥

बध्योगस्य[3] ऋषेरपत्यं विदादिलादणि । बाध्योगः ॥ * ॥ उदकशुद्धस्यापत्यम् । औदकशौद्धिः ॥ * ॥ पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः ॥ * ॥ संक्रममर्हन्ति । सांक्रामिकाः ।

तिलाश्चम्पकसंपर्कात्प्राप्नुवन्त्यधिवासताम् ।
रसो न भक्ष्यस्तद्गन्धः सर्वे सांक्रामिका गुणाः[4] ॥

यथा वाऽनर्घराघवे ।[5] कश्चित्सांक्रामिकोऽपि विशेषो नैसर्गिकमतिशेते ॥ * ॥ अधिभूते भवम् । आधिभौतिकं सुखम् ॥ * ॥ प्रतिभुवो भावः कर्म वा । प्रातिभाव्यम् ॥ * ॥ अजातशत्रोरियम् । आजातशात्रवी । यथा ।

उपेयिवांसि कर्तारः पुरमाजातशात्रवीम्[6] ॥ * ॥

परिमण्डलस्य भावः कर्म वा । पारिमाण्डल्यम् ॥ * ॥ राजपुरुषस्य भावः कर्म वा । राजपौरुष्यम् ॥ १६६ ॥

---

१ Thus D. F.; सूचनेट B. C.; cf. p. 196, l. 18.

२ सुद्धौ E.; A. om. śl. & comment.

३ उं शंभुं गच्छत्यभियाति उगः कंदर्पः । वध्यो निग्राह्य उगो येन स वध्योगो नामर्षिः Yajñ.

४ Kâm. Nît. 5, 7; Bö. Spr. 2562 (°चम्पकसंश्लेषात्°); रसो नुभव° D.

५ D. omit from यथा. — Anargh., Calc. S. 1782, p. 36 (क्वचित्सां° ed.).

६ Śiś. 2, 114 (पुरीमाजात° ed.).

एषोऽपि स्यात्सर्ववेदः सहाण्यो
द्वारस्वःश्वोव्यल्कसस्वस्त्रयः स्वः।
स्वयामश्वस्वादुमृद्द्वारपालाः
श्वादंष्ट्रा स्वाध्याययुक्तः स्वरश्च[1] ॥ १६७ ॥

एषोऽपीति न केवलं प्रतिभूपरिमण्डलराजपुरुषशब्दा ण्यडन्ता एवात्र गणे द्रष्टव्याः। सर्ववेदशब्दोऽपीति। सहाण्य इति ण्यटा ण्येन च[2] सह वर्तत इत्यर्थः॥ सर्ववेदा.एव। सार्ववैद्यम्॥ ण्य इति किम्। प्रातिभवम्। पारिमण्डलम्। राजपुरुषायणिः। सार्ववेदिकम्[3]॥*॥ आकृतिगणश्चायम्। तेन वैतुलौक्यं[4] मानैषादिरित्यादयो भवन्ति[5] ॥*॥ इत्यनुशतिकादिः॥

द्वार इति द्वारादेरित्यनेन द्वारादीनां शब्दानां यकारवकाराभ्यामुत्तरस्याचामादेरचः[6] स्थान आरैज् न भवति[7]। तयोस्तु ष्ठैज् भवति[8]॥*॥ द्वारे नियुक्तः। दौवारिकः॥*॥ स्वर्भवः। सौवः॥*॥ श्वो भवम्। शौवस्तिकम्॥*॥ व्यल्कसेऽत्यन्ताधमभच्चे[9] भवः। वैयल्कसो व्याधिः[10]। यद्वा। व्यल्कसो नाम देशो ग्रामादिर्वा[11]॥*॥ स्वस्तीत्याह। सौवस्तिकः॥*॥ स्वस्येदम्। सौवम्॥*॥ स्वग्रामे भवः।

---

१ A. om. text and comment.

२ ण्यञा ण्येन A. D.; D. corr. ण्येन वा; C. om. सर्ववेदशब्दो to सर्ववेदा एव and ण्य इति किं.

३ राजपुरुषायंटिः D.; सार्ववैदिकं C. D.; सार्ववैदिकः F.

४ Thus C. F.; वैतुलोक्यं B.; वैनुलोक्यमाजिषादि° D. [? वैतलौक्यम or वैणुलौक्यम].

५ Cf. śl. 312 comm. where ऊर्ध्वदम and ऊर्ध्वदेह are mentioned as being referred to this *gaṇa* by some.

६ यकारककाराभ्या° B.; पकारककारा° C.; °भ्यां मुखस्याचामादेरचः D.

७ आरैष्ट भवति B.; स्थाने रैष्ट भ° C.; आरैभ्र भवति D.; F. om. न.

८ ष्ठौष्ठैच् भ° C.; श्वाष्ठैनृभिवति B.

९ अत्यंता° B.; °भच्चे D.; °लच्चे C.; अत्यंताऽधमभच्चे F.

१० व्याधः F.

११ वैयल्कासो° ग्रामादिश्च D.

सौवग्रामिकः ॥ * ॥ शुनो विकारः । शौवनं मांसम् । शौवः[1] संकोचः ॥ * ॥ स्वादुमृद द्रदम्[2] । सौवादुमृदम् । कच्छादिदर्शनादण् ॥ स्वादौ चासौ मृच्च यस्मिन्देशेऽस्तीति । सौवादुमृदो देशः ॥ पाणिन्यादयस्तु सौवादुमृदवमित्याहुः ॥ * ॥ द्वारपालस्यापत्यम् । दौवारपालिः ॥ केचिद् द्वारपालशब्दं रेवत्यादिष्वधीयाना दौवारपालिक[3] इत्युदाहरन्ति ॥ * ॥ श्वादंष्ट्रायां भवः । शौवादंष्ट्रो मणिः । शुनो दन्तादाविति[4] दीर्घत्वम् ॥ * ॥ स्वाध्यायेन चरति । सौवाध्यायिकः ॥ * ॥ स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । सौवरः ॥ * ॥ द्वारपालादीनामुपादानं सुखार्थम् । यतो द्वारादेः केवलस्य तदादेश्च परिग्रहः[5] ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन स्फ्यो यज्ञायुधं तेन कृतः । स्फैयकृतो नामर्षिः । स्फ्यकृदित्यपि संगृहीतः[6] ॥ १६७ ॥ इति द्वारादिः ॥

स्वागतस्वध्वरव्यङ्गा व्यवहारो व्यडस्तथा[7] ।
व्यायामस्वपतिस्वङ्गस्वजनाश्चाच कीर्तिताः ॥ १६८ ॥

पदान्नयोः स्वागतादेष्टैच[8] इत्यनेन स्वागतादिशब्दानां टैजागमो न भवति[9] ॥ * ॥ स्वागतमित्याह । स्वागतिकः ॥ * ॥ शोभनो

---

१ शुन इदं शौवनम्० । शुनो विकारो मांसं सौवम् Kâś. V.; शुन इदं शौवनं पुच्छं शौवनः संकोचः । Yajñ.

२ स्वादुमृदु इदं C.; not in *kachchhâdi* śl. 327-8.—The other works have स्वादुमृदु; Yajñeśv. also mentions Vardhamâna's reading.

३ दौवारपालक B.

४ दंतावादाविति B. C. F.; cf. Kâś. V. vi. 3, 137.

५ तदादेशश्च C.; परिग्रहात् D.

६ स्फो० स्फाकृतो० स्फाकृद्० B. C.; स्फ्यकृतो नाम० F.; D. om. from आकृतिगणो.—Bô. has both readings; Yajñ., Kâś. V. only स्फ्यकृत.

७ स्वागतः स्वध्वरो व्यंगव्यवहारौ [रो C.] B. C. F.; A. om. text and comm.

८ स्वागतोदेद्यष्टौच C.; स्वागतादेर्द्वष्टैच् F.; स्वागतादेर्घष्टौर्जित्व० D.

९ जागमो D.; शब्दानां मैजागातादिशब्दानां मैजागमो० C.

ऽध्वरः खध्वरः। खध्वरेण चरति। खाध्वरिकः॥*॥ व्यङ्गान्यङ्गानि[1] यस्यासौ व्यङ्गः। व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः॥*॥ व्यवहारेण चरति। व्यावहारिकः॥*॥ व्यडो नामर्षिः। तस्यापत्यं व्याडिः॥*॥ व्यायामः प्रयोजनमस्य। व्यायामिकः॥*॥ स्वपतौ साधुः। स्वापतेयः॥*॥ स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः॥*॥ स्वजनात्प्रयोजनमस्य[2]। स्वाजनिकः॥*॥ येषां टैजागमो न दृश्यते तेऽच द्रष्टव्याः[3]॥ १६८॥ इति स्वागतादिः॥

पैलौदञ्ची राहवी रावणिश्च
दैवस्थानी राणिराहक्षितौ च[4]।
औदभृज्जिः[5] सात्यकिश्चौदमेघिः
सात्यंकामिः पैङ्गलोदायनिश्च[6]॥ १६९॥

पैलाद्यविप्रतौल्वल्यादिरित्यनेन[7] पैलादेर्विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य लुग्भवति[8]॥*॥ पीलाया अपत्यं पैलः। पीलामण्डूकाद्देत्यण्[9]। पैलस्यापत्यमिति द्व्यचोऽण इति फिञ् तस्य लुक्[10]। पैलः पिता। पैलः पुत्रः॥*॥ उदञ्चो[11]ऽपत्यम्। बाह्वादित्वादिञ्। औदञ्चिः पिता। औदञ्चिः पुत्रः[12]॥*॥ राहोरपत्यम्। राहविः पिता। राहविः पुत्रः॥*॥ रवणस्यापत्यम्। रावणिः पिता। रावणिः पुत्रः॥*॥

---

१ विगतान्यंगानि D.

२ स्वजनाः प्रयोजन° F.

३ येषां टेत्वागमो° F.; D. om. from स्वपतौ साधुः.

४ पैलौदची° B. C.; वाहवी D.

५ Note the metrical irregularity in the second syllable; ? औदभज्जिः.

६ पिंगलौदायनिश्च B. C.; A. om. text and comment.

७ पैलाद्यचि° F.; °तौल्वल्यादेरि° D.

८ °पत्यस्यालुग्भवति D.

९ पीलामांडूका° B. C. D.; cf. P. iv. 1, 118-9.

१० पिञ्° B. C.; लुक् D.; cf. P. iv. 1, 156.

११ उदचो D.; उद्वो C.; *bāhvādi* śl. 204.

१२ C. twice औदविः; औदकि D.

देवस्थानस्यापत्यम् । दैवस्थानिः पिता । दैवस्थानिः पुत्रः ॥ * ॥ रण-स्यापत्यम् । राणिः पिता । राणिः पुत्रः ॥ * ॥ रहेण चितो[1] हिं-सितो रहचितः । तस्यापत्यम् । राहचितिः पिता । राहचितिः पुत्रः ॥ * ॥ उदके भज्जतीति मूलविभुजादिलाक्के[2] । उदभज्जः । तस्या-पत्यम् औदभज्जिः पिता । औदभज्जिः पुत्रः ॥ * ॥ सत्य एव सत्यकः । तस्यापत्यं सात्यकिः पिता । सात्यकिः पुत्रः ॥ * ॥ उदमेघस्यापत्यम् । औदमेघिः पिता । औदमेघिः पुत्रः ॥ * ॥ सत्ये कामोऽस्य । सत्यं-कामः । अत एव निपातनान्मुक् । सत्यमिति निपातो वा शपथप-र्यायः[3] । तस्यापत्यं सात्यंकामिः पिता । सात्यंकामिः पुत्रः ॥ * ॥ पिङ्ग-लोदायनस्यापत्यं[4] पैङ्गलोदायनिः पिता । पैङ्गलोदायनिः पुत्रः[5] ॥ शाकटायनस्तु पैङ्गलोदयनिरित्याह[6] ॥ १६८ ॥

शालङ्कौदकशुङ्गी भौलिङ्गौदव्रजी तथौदन्यिः[7] ।
औन्नाहमानियुक्तौदमज्जिरपि चौज्जिहानिः स्यात्[8] ॥१७०॥

शलङ्कोरपत्यम्[9] । शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः ॥ * ॥ उद-कशुङ्गस्यापत्यम् । औदकशुङ्गिः पिता । औदकशुङ्गिः पुत्रः ॥ औद-शुङ्गिरिति भोजः[10] ॥ * ॥ भूलिङ्गस्यापत्यम्[11] । भौलिङ्गिः पिता ।

---

१ रहचितो° B. C.; रहे चितो° F.

२ Not in that *gaṇa*, śl. 460.

३ सयथपर्यायः D. and om. to सात्यंकामिः पुत्रः.

४ पिंगलोदायिनस्या° B.; पिंगलोदायिः तस्याऽपत्यं F.; पिंगलोदायनः तस्यापत्यं° D.; om. C.

५ पैंगलोदायिनिः twice B.

६ ? पैंगलोदायनि° C.; D. corr. पैंगलोदयोगिरि°; Bö. reads पैङ्गलोदायनि.

७ तादौदन्यिः C.; तसौदन्यिः D.; अथौदन्यिः F.

८ युक्तौ औद° B.; युतेदमज्जि° corr. D.; अपि वोज्जिहानिः° E.; A. om. text and comment.

९ शलंकेरपत्यं C.; शलकोर° D.; शालंकोर° F.

१० Thus also Bö., Yajñ., Kâś. V. MSS. (औदवुद्धि ed.); औदसुद्धिरिति भोजः D. [cf. औदकशौद्धि śl. 166].

११ भुलिंगस्य° MSS. and Yajñ., but see śl. 50 comm.

भौलिङ्गिः पुत्रः ॥ * ॥ उद्व्रजस्यापत्यम् । औद्व्रजिः पिता । औद्व्रजिः पुत्रः ॥ * ॥ उदन्यस्यापत्यम् । औदन्यिः पिता । औदन्यिः पुत्रः ॥ तिकादिषु पठ्यमानस्याद्यस्यात्[1] एव पाठात् फिञ्[2] विज्ञायते तेन रूपद्वयम् । औदन्यिः । औदन्यायनिः ॥ * ॥ उद्गाहमानस्यापत्यम् । औद्गाहमानिः पिता । औद्गाहमानिः पुत्रः ॥ * ॥ उदमज्जस्यापत्यम् । औदमज्जिः पिता । औदमज्जिः पुत्रः ॥ * ॥ उज्जिहानस्यापत्यम्[3] । औज्जिहानिः पिता । औज्जिहानिः पुत्रः ॥ कश्चिद् औज्जहानिरिति[4] मन्यते ॥ * ॥ एभ्य इञन्तेभ्यः फकः[5] लुक् ॥ १७० ॥ इति पैलादिः ॥

तौल्वलिवैरकिधारणिपौष्पि[6]
बैल्वकिबान्धकिरावणिवैङ्कि[7] ।
आसुरिनैमिषिनैवकियुक्तं[8]
दैवतिवार्कलिवैहतिभिश्च[9] ॥ १७१ ॥

तौल्वल्यादेः पर्युदासादपत्यस्यापत्यादित्यनेन प्राप्ता लुप्त भवति ॥ * ॥ तुल्वलो नामर्षिः । तस्यापत्यं तौल्वलिः । तदपत्यं तौल्वलायनः ॥ तैल्वलिरित्यन्यः[10] ॥ * ॥ वीरकस्यापत्यम् । वैरकिः पिता । वैरकायणः पुत्रः[11] ॥ वैणकिरिति शाकटायनः ॥ * ॥ धरणस्यापत्यम् ।

---

1 See sl. 230; विकारादिषु पठ्यमानस्यापत्यं C. and omits thence to उज्जिहानस्यापत्यं.

2 इञपि B.; इञपि F.; दजपि D.

3 See note 1.

4 ? और्जहानिरिति B. C.

5 पाप B.; °भ्य आ पापे C.; एण D.; °भ्य एव लुक् । F.; cf. P. ii. 4, 60; iv. 1, 101.

6 °चैरकि° C.; °धारकिपौष्पि F.

7 बोधकिरावणिचैकि C.; °वैकि F.

8 नैचकियुक्तं B. C. F.

9 वाल्कलि° B.; वैहविभिश्च D.; A. om. text and comment.

10 तिल्वलिरित्य° F.; om. D.—? तौल्वलिरित्यन्यः ।

11 चिरकस्य° चैरकिः °चिरकायणः C.—The other works have वैरकि.

धारणिः पिता । धारणायनः[1] पुत्रः ॥ * ॥ पुष्पो नाम कश्चित् तस्यापत्यम् । पौष्पिः पिता । पौष्पायणः[2] पुत्रः ॥ * ॥ बिल्वकस्यापत्यम् । बैल्वकिः पिता । बैल्वकायनः पुत्रः ॥ * ॥ बन्धकस्यापत्यम् । बान्धकिः पिता । बान्धकायनः पुत्रः ॥ * ॥ रवणस्यापत्यम् । रावणिः पिता । रावणायनः पुत्रः । शाकटायनस्तु रावणिरित्याह ॥ * ॥ विङ्कस्यापत्यम् । वैङ्किः पिता । वैङ्कायनः पुत्रः[3] ॥ * ॥ न सुरोऽसुरः । तस्यापत्यम् । आसुरिः पिता । आसुरायणः पुत्रः ॥ * ॥ निमिषस्यापत्यम् । नैमिषिः पिता । नैमिषायणः पुत्रः ॥ नैमिशिरिति शाकटायनः ॥ * ॥ निवकस्यापत्यम् । नैवकिः पिता । नैवकायनः[4] पुत्रः ॥ * ॥ दैवतस्यापत्यम् । दैवतिः पिता । दैवतायनः पुत्रः ॥ दैवोतिरिति[5] शाकटायनः ॥ * ॥ वृकलाया अपत्यम् । वार्कलिः पिता । वार्कलायनः पुत्रः[6] ॥

दोधकं छन्दः । भौ तु भगौ गिति दोधकमेतत् ॥ १७१ ॥

पौष्करसादिवैकर्ण्यौहिंसिकारेणुपालयः[7] ।
आसिबन्धकिवैशीतिदैवयज्ञ्यासिनासयः[8] ॥ १७२ ॥

पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः पिता । पौष्करसादायनः पुत्रः ॥ * ॥ विभूषितौ कर्णौ यस्य । विकर्णः । तस्यापत्यम् । वैकर्णिः पिता । वैकर्णायनः पुत्रः ॥ * ॥ न विद्यते हिंसाऽस्य । अहिंसः । तस्या-

---

१ धारणायनिः B. C.

२ पौष्पायनः MSS.

३ °विकस्यापत्यं वैकिः° वैकायनः° F.; Kâś. V. ii. 4, 61 वैकि ed., वैंकि MS. *a*, Yajñ.; वैङ्कि (*var. l.* वैकि) Bö.

४ निचकस्य° नैचकिः° नैच° B.C.F.; नैवकि (*var. l.* नैवति) Bö., नैवकि Yajñ.; wanting in Kâś. V.

५ Thus MSS.? दैवतिः (पुत्रः) इति शाकटायनः ।

६ None of the MSS. explain वैहति. Yajñ. has विहतस्य वेहतिर्वैहतायनः ।

७ पुष्करसादि° B. C. F.

८ वैसीति° B. C.; वैकर्ण्या° दैवयज्ञ्यसिनासयः D.; A. omits text and comment.

पत्यम्। आहिंसिः पिता। आहिंसायनः पुत्रः॥*॥ करेणुं पालयतीति करेणुपालः। तस्यापत्यम्। कारेणुपालिः पिता। कारेणुपालायनः पुत्रः॥*॥ असिना युक्तो बन्धः। असिबन्धः। असिबन्ध एवासिबन्धकः। तस्यापत्यम्। आसिबन्धकिः पिता। आसिबन्धकायनः पुत्रः[1]॥ अस्यतीति। असः। तस्यापत्यम्। आसिः पिता। आसायनः पुत्रः॥ बध्यते स्म। बद्धः। बद्ध एव बद्धकः। तस्यापत्यम्। बाद्धकिः पिता। बाद्धकायनः पुत्र[2] इति शाकटायनः॥*॥ विशीतस्यापत्यम्। वैशीतिः पिता। वैशीतायनः पुत्रः॥*॥ देवानां यज्ञो देवयज्ञः। तस्यापत्यम्। दैवयज्ञिः पिता। दैवयज्ञायनः पुत्रः॥*॥ असिरिव नासाऽस्येति। असिनासः। तस्यापत्यम्। आसिनासिः पिता। आसिनासायनः पुत्रः॥ १७२॥

दालीपिरानुतिश्च प्रादोहन्यानुराहती चापि[3]।
चाफट्टकिनैमिश्रिप्राडाहतिदैवमतयोऽपि[4]॥ १७३॥

दिलीपस्यापत्यम्। दालीपिः पिता। दालीपायनः पुत्रः। निपातनादात्वम्[5]॥ अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहुः। चन्द्रादयस्तु दैलीपिरित्याहुः[6]॥*॥ आनुतिः पिता। आनुतायनः[7] पुत्रः॥*॥ प्रदोहनस्यापत्यम्। प्रादोहनिः पिता। प्रादोहनायनः पुत्रः॥*॥

---

१ असिबंधपचासिबंधकस्य° C.; असिवंध एवासिवधः° आसिवांधकिः° आसिवांधायनः° D.; B. om. from कारेणुपालिः to असः तस्यापत्यं.

२ बद्ध एवबद्धकः° बाधकिः °बाधकायनः D.

३ °आतुति °आतुराहती° C.; °नुरोहती चापि E.

४ वफट्टकि° दैवमतयोपि C.; °नैमि° F.; नैमिश्री° D.; A. om. text and comment.

५ निपातनादीत्वं D. and omits अपरे° प्रकृत्यन्तरमाहुः।

६ Thus also Bö., Yajñ., Kâś.V.; अपरे दलीपा इति° F., om. from चन्द्रादयः.

७ आतुतिः °आतुतायनः C.

अनुरहतोऽपत्यम् । आनुराहतिः[1] पिता । आनुराहतायनः पुत्रः ॥ * ॥ चफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्पुरुषोऽपि चफट्टकः । तस्यापत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः[2] ॥ कुर्वादावस्य क्षत्रियस्य ग्रहणम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेञ् सिद्धः[3] ॥ * ॥ निश्चयेन मिश्रो निमिश्रः । तस्यापत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः ॥ * ॥ पृच्छत्याहन्ति च । प्राडाहतः[4] । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः ॥ प्राटाहतिरित्यपि वामनः[5] ॥ * ॥ देवमतस्यापत्यम् । दैवमतिः पिता । दैवमतायनः पुत्रः ॥ १७३ ॥ इति तौल्वल्यादिः ॥

प्रज्ञश्चोचपिशाचचोरमरुतो रक्षश्चरिचोशिजः
प्रत्यक्षासुरशत्रुसंतपनसत्साधारणानुष्टुभः ।
चण्डालाशनिगोरजेतृजगतीसत्वद्वितादेवताश्[6]
चक्षुर्व्याकृतबन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुह्वतः ॥ १७४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्थे[7] ॥ * ॥ प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री ॥ प्रज्ञाज्योत्स्नेत्यादिना णप्रत्यये[8] सिद्धम् ।

---

१ Kâś. V. ii. 4, 61 आनुहारति (!) ed., °राहति MSS.; Bö., Yajñ. आनुराहति (Bö. *var. l.* आनुहारति), and besides आनुरोहति.

२ Thus also Bö., Yajñ. (? चाफल्कि Kâś. V. ed.); चफडक° चफडक° चाफडकिः° चाफडकायनः° C.

३ B. C. om. from कुर्वादावस्य.

४ ? Thus D.; प्राडाहतिः B. C. F.

५ ? प्राढाहति° B.; प्राडाहति° C.; om. D.—Bö., Yajñ. have only प्राडाहति; Kâś. V. ed. प्रावाहणि (प्राणाहति MS. *a.* and *var. l.* ed.; om. MS. *β.*; Prof. Kielhorn's MS., perhaps right, प्राडाहनि).

६ शश्वद् for सत्वद् F.; A. om. text and comment.

७ प्रज्ञादिशब्दगणात्° D.

८ प्रज्ञायोत्स्ने° B. C.; °ज्योत्स्नोत्यादिनाणप्रत्यये D.; °णप्रत्यये F.; cf. P. v. 2, 101 प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ।

प्राज्ञः । प्राज्ञी तु न सिध्यति । णप्रत्यये हि प्राज्ञा स्यात् । अर्थभेदश्च । तथा च । वृद्धा पलिक्नी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती[1] ॥ * ॥ औचमेव औचम् । तं कूजत्क्रौञ्चसंहृष्यच्चातुषौचमानसः[2] ॥ वामनाद्यास्तु औचं शरीरं चेदित्यर्थनियममाहुः[3] ॥ * ॥ पिशाच एव पैशाचः ॥ * ॥ एवं चौरः ॥ * ॥ मारुतो देवो वायुश्च[4] ॥ * ॥ राक्षसः ॥ * ॥ चरिचमेव चारिचम् ॥ * ॥ उष्णिक् कान्तः । स एव । औष्णिजः[5] । यथा । चीर्णसांतपनैर्वेद्यवेदतैर्जौक्षतैर्वृतम्[6] ।

कार्ष्णाजिनौष्णिजैर्विप्रैः प्रात्यचमिव दैवतम्[7] ॥

प्रत्यचा एव प्रात्यचाः । पदार्थाः[8] ॥ * ॥ असुर एव । आसुरः ॥ * ॥ शत्रुरेव शात्रवः ॥ * ॥ संतपनमेव सांतपनम् ॥ * ॥ सन्नेव सान्तः । अण्प्रत्ययसंनियोगेन निपातनान्मुगागमः[9] ॥ * ॥ साधारणी साधारणा वा भूमिः ॥ * ॥ अनुष्टुबेव । आनुष्टुभम् ॥ केचिद् आनुष्टुभादीनां[10] छन्दोनाम्नां पुंलिङ्गतामाहुः ॥ * ॥ चण्डम् उग्रकर्म अश्नुते[11] पर्याप्नोति । चण्डालः । स एव चाण्डालः । तथा च ।

चण्डालश्वमातङ्गदिवाकीर्त्तिजनंगमाः ।
निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः[12] ॥

---

१ Am. K. 2, 6, 1, 12.

२ Thus D. F.; कूजात्क्रौंचं संहृष्यच्चातुष° B. C.; चातुषं औच° B.; चातुषं औच° C.

३ °इत्यर्थः नियम° B. C.; Kâś. V. v. 4, 38.

४ मारुता देवा वायुश्च B. C.

५ उष्णिकः कांतः° B. C.; उष्णिक्° औष्णिजः D.

६ °वैद्यवेदातेजौह्नभैर्वृतं B.; °वैद्यं वेदातेजौह्नतिर्नृतं C.; वैद्यवेदातेजौह्नतैर्वृतं F.; °संतापवैवैद्यवेदैतेजौह्नतैर्वृतं D.

७ कार्ष्णाज्जिनौ° D.; °जिनौसिजै° B. C. D.; °जिनौष्णिकैर्विप्रैः° F.; प्रत्यच° D.

८ प्रत्यची एव प्रत्येचाः° C.; D. om. एव प्रात्यचाः.

९ अणुप्रत्यय° युगागमः B. C.

१० अनुष्टुभादीनां MSS.

११ चंडमुग्रं कर्म आलति F.

१२ पुक्कसाः B. D.; वुक्कसाः C.; पुष्कसाः F.; the verse is Am. K. 2, 10, 20.

अग्निरेव । आग्नः । वज्रम् ॥ * ॥ गोर एव गौरः । सितः पीतो ऽरुणश्च वर्णः ॥ * ॥ जेचेव[1] । जैचं धनुः । जैत्री शरश्रेणिः[1] ॥ * ॥ जगत्येव जागतम् ॥ * ॥ सत्वानेव सात्वतः[2] । चन्द्रस्तु सत्वन्निति नान्तं कृततलोपं[3] पठन् सत्वानेव सात्वन इत्याह ॥ * ॥ द्वयोर्भावो द्वित्वा । द्वित्वेव द्वैतम् । यथा ।

निदानं निर्दैतं प्रियजनसदृक्षं व्यवसितिः[4] ॥

देवतेव दैवतम् ॥ * ॥ चक्षुरेव चाक्षुषम् ॥ * ॥ व्याकृतमेव वैयाकृतम् ॥ * ॥ बन्धुरेव बान्धवः । स्त्रियामणन्तस्यासामर्थ्यान्न वृत्तिः[5] । ग्रहबन्धुप्रकृतिस्तु वर्तत एव । यथा । बन्धुरियं ब्राह्मणी[6] । एवं सर्वत्र ॥ * ॥ योध एव यौधः ॥ * ॥ मधुरेव माधवः ॥ * ॥ विद्यैव वैद्यम्[7] । नपुंसकत्वमेव ॥ कश्चिद् विद्यासंबन्धात्पुरुषोऽपि विद्या । स एव वैद्य इत्याह ॥ * ॥ मन एव मानसम् ॥ * ॥ जुङ्कदेव जौङ्कतः ॥ १७४ ॥

निगमवणिजौ गन्धर्वश्चाग्रहायणषोडतौ
प्रकृतविदतौ क्रुङ् रक्षोघ्नो विघातचिकीर्षितौ[8] ।
ततवसुकरागीध्रं विश्वानरो वरिवस्कृतो[9]
ऽनुषुकविकृते विद्वानुष्णिक् चरश्च कुतूहलम्[10] ॥ १७५ ॥

नितरां गम्यन्ते पदार्था अनेनेति निगमः । निगम एव नैगमः । नयः ॥ * ॥ वणिगेव वाणिजः । वाणिजी स्त्री ।

---

१ जैतैव० शरश्रेणी F.

२ शश्वदेव शाश्वतः F.

३ सत्विति तांतं० F.; कृत्वा तलोपं C.

४ °जनसुहृक्कृत्यवसितिः D.; °सदृक्षव्य० F.; °सदृक्षव्यवसितिः B. C.

५ °अणंतस्य सामर्थ्यान्न० D.; न प्रवृत्तिः F.

६ वर्तमान एव यथा० D.; ब्राह्मणी C. D.

७ विद्यं B.

८ प्रकृतविदितौ E. and a. m. D.; प्रकृतविदकृंच रक्षो० C.

९ वरिवष्कृतो B. C. D. F.

१० नूषूकवि० C.; वरश्च० F.; A. om. text and comment.

यास्यैते व्याधवार्केणसंकुले वित्तवत्तमाः ।
रात्रावपि महारण्ये वञ्चं वञ्चन्ति वाणिजाः[1] ॥

गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ गन्धर्व एव गान्धर्वः ॥ * ॥ अग्रहायण एव । आग्रहायणः । मार्गशीर्षः ॥ * ॥ षोडन्नेव षौडतः ॥ * ॥ प्रकृतमेव प्राकृतम् ॥ * ॥ विदन्नेव वैदतः । विद्वान् ॥ * ॥ क्रुङ्चेव[2] क्रौञ्चः ॥ * ॥ रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नः । रक्षोघ्न एव राक्षोघ्नः ॥ * ॥ विहननं[3] विघातः । विघात एव वैघातः ॥ * ॥ चिकीर्षितमेव चैकीर्षितम् । चिकीर्षन्नेव चैकीर्षत इति भोजः[4] ॥

दृष्टषौडतमैधावसाधुसाधारणद्वये[5] ।
लङ्केशयौधा ये चास्मै हितास्चैकीर्षितक्रियाः[6] ॥

तनोति कुलम् । ततः । तत एव तातः । जनकः ॥ * ॥ वसुरेव वासवः । सुरपतिः ॥ * ॥ कर एव कारः । राजदेयो भागः ॥ * ॥ अग्निमिन्धे । अग्नीत् । तस्य शरणम् आग्नीध्रम् । ततोऽण् प्रत्यये । आग्नीध्रो शाला । आग्नीध्रा वा शाला[7] ॥ * ॥ विश्वानर एव वैश्वानरः ॥ * ॥ वरिवस्कृत एव वारिवस्कृतः[8] ॥ * ॥ अनुषुवतीत्यनुषूः । तं कायतीत्यनुषुकः । के ऽम्बेति ह्रस्वले[9] । अनुषुक एव । आनुषुकः ॥ * ॥ विकृतमेव वैकृतम् । विकृतिरेव वैकृतमिति नन्दी ॥

---

१ यास्यैते° महारण्ये वंचंति वा° C.; चंवं वचंति° B.; °रण्ये क्रुबठंचंति° F.

२ वेदतः विद्वान् । क्रुंचेव C.

३ विहनं B. and orig. D.

४ चैकीर्ष इति° B. C. F.; चैकीषत इति श्रीभोजः D.

५ °मेधाव° D. F.; साध्यारण° D.

६ यौंधायैवास्मै° F.; यौधायैवास्मे हितास्चैकीर्षिती क्रिया D.; चास्मि° C.

७ आग्नींध्रं° आग्नींधी° आग्नींध्रा° B. F.; आग्नींध्रा° आग्नीध्रा° C.

८ वरिवष्कृत° वारिवष्कृतः MSS.; Vâj. S. 16, 19.

९ ? के अम्बा इति° D.; के म्बे इति° B. C.; के ण इति ह्रस्वः F. [? P. vii. 4, 13]; cf. vârtt. P. v. 4, 36, where eds. and ed. Kâś. V. read आनुषूक (MS. β. आनुषुक, α. आनुसूपक).

पच्छो वैयाक्रतेः सूक्तैर्जागतानुष्टुभौष्णिहैः[1]।
राक्षसासुरपैशाचवैकृतानां निवर्तकम्[2]॥
विद्वानेव वैदुषः॥*॥ उष्णिगेव। औष्णिहम्॥*॥ चर एव चारः[3]॥*॥
कुतूहलमेव कौतूहलम्॥ १७५॥

नन्दामात्यडहालसंप्रतिवजाः कर्षापणच्चिष्टुभौ
गायत्रीरवणोपचेयककुदैकाग्र्याटरूषास्तथा[4]।
संनाय्याययणौ विधेयकुतुकागारद्विदत्पङ्क्तयः[5]
सत्वन्तुप्रतिभावियातसहसा वार्त्ता विदन्तोऽपि च॥१७६॥

नन्दति वृद्धिं यातीति नन्दा। नन्दैव नान्दी[6]॥*॥ अमात्य एव। आमात्यः॥*॥ डहाल एव डाहालः॥*॥ संप्रत्येव सांप्रतम्॥*॥ वजतीति वजः। स एव वाजः॥*॥ कर्षापण एव कार्षापणः॥*॥ चिष्टुबेव चैष्टुभम्॥*॥ गायत्र्येव गायत्रम्। छन्दसां पूर्वम्[7]॥*॥ रवण एव रावणः॥*॥ उपचेय एव। औपचेयः[8]॥*॥ ककुदमेव काकुदम्। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्वार्थिकाण्प्रत्ययान्तस्यापि काकुद-शब्दस्यार्थभेदो द्रष्टव्यः॥*॥ एकमग्र्यं पुरोगतं ध्येयमस्य[9]। एकाग्र्यः। स एव। ऐकाग्र्यः। अनन्यवृत्तिः॥*॥ अटन् रूषतीति[10]। अटरूषः। स एव। आटरूषः सिंहास्यः। यथा।

---

१ प्रश्नो वैया० D.; पच्छी चैयाक्रतेः रूक्तैः जा० C.; यच्च वैयाक्रतेः० भोष्णिहैः F.

२ निवर्तकः D.—Yajñ. makes this *kárikâ* end thus: ०वैकृतानि भवन्ति नो॥

३ वर एव वारः F.

४ उपवेय MSS.; ०अथरूथास्तथा E.

५ ०द्विदः पंक्तयः F.; A. om. text and comment.

६ नंदः। नंद एव० B. C. F.; नंदा एव० D.; नांदः F.

७ पूर्वं D.

८ उपवेय एव औपवेयः C. D.

९ धेयमस्य B. C.

१० अटतो रूषतीति F.

वासकः सिंहपर्णी च वृषो वासाथ सिंहका[1]।
आटरूषः सिंहमुखी भिषङ्मातटरूषकः[2] ॥

संनाय्यमेव सांनाय्यम् ॥ * ॥ अग्रयण एव[3]। आग्रयणः ॥ चन्द्रस्तु। अग्रेऽयनस्य। अग्रयणम्[4]। राजदन्तादित्वात्पाङ्क्तिपाते ग्रकन्ध्वादित्वाद्-कारलोपे च। अग्रयणमेव आग्रयणमित्याह ॥ आग्रायणीत्यन्यः[5] ॥ * ॥ विधेय एव वैधेयो मूर्खः[6] ॥ विधाया भोजनस्यापत्यमिव वैधेय इत्यन्ये[7] ॥ * ॥ कुतुकमेव कौतुकम् ॥ * ॥ अगारमेव। आगारम् ॥ * ॥ द्वौ दन्तावस्य। द्विदन्। वयसि दन्तस्य दत्[8]। दत्रादेशे। द्विदन्नेव द्वैदतो[9] बालः ॥ * ॥ पङ्क्तिरेव पाङ्क्तम्[10] ॥ * ॥ सत्वन्तुरेव सात्वन्तवः[11] ॥ * ॥ प्रतिभैव प्रातिभम्।

प्रातिभं चित्रकर्णेन गतानां वक्त्रवाक्यरचनारमणीयः[12]।
गूढसूचितरहस्यसहास्यः[13] सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः ॥

वियात एव वैयातः। धृष्टः ॥ * ॥ सहसैव साहसम्। अविचारकृतं कर्म ॥ अन्यस्तु। साहसं तु दमो दण्डः[14]। सहसि बले भवं साहसमित्याह ॥ * ॥ वार्त्तैव वार्त्तम्। यथा।

---

१ वासिकः MSS.; सिंहपणा व वृषो वसो द्य° C.; वृषा वासा च° B.; वासोथ° D.; वृषावसोऽथ सिंहिका F.

२ आडरूप:° C.; सिंहमुषी° D.; भिषण्मातटरूषः। B. C.

३ अग्रयणमेव D.; आग्रयण एव C.

४ आग्रयणं C.; अग्रायणं F.—Eds.° Pâṇ., Kâś. V. v. 4, 36 vârtt. read आग्रायण.

५ आग्रयणमेवेति श्रीभोजः। D.

६ विधेयमेव वै D. [om. धेयो मूर्खः].

७ विधेयं भोजनं तस्यापत्यं मिव° C.; D. om. विधाया; द्वे वैधेयमित्य° D.

८ Pâṇ. v. 4, 141.

९ द्वैदंतो F.

१० पांक्तः F.; पक्तिरेव पाक्ती D.

११ सत्वतुरेव सात्वतवः D.

१२ Śiśup. 10, 12; चक्रवाकरचना° B. C.

१३ °सहासः MSS.; see same passage on śl. 179.

१४ B. C. om. from अन्यस्तु [Am. K. ii. 8, 1, 21]; F. om. from साहसं.

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्
स्वजनस्य वार्त्तमयमन्वयुङ्क सः[1] ॥ * ॥

विगता दन्ता अस्य । विदन्तः । विदन्त एव वैदन्तः । बालादिः ॥ १७६ ॥

वयश्चतुष्प्राश्यदशार्हयुक्तः
परिप्लवः पुष्पकसंयुतश्च ।
कृष्णः कुरङ्गेऽनिमिषे[2] विसारी
स्यादौषधं भेषज एव कामम्[3] ॥ १७७ ॥

वय एव वायसः । काकः । वयःशब्दः सामान्येन पक्षिवाच्यपि विशेषे वर्तते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् ॥ एवं वसुशब्दोऽपि द्रष्टव्यः ॥ * ॥ प्राश्नन्ति प्राश्नुवते वा तदिति प्राश्यम् । चतुर्भिः प्राश्यं चतुष्प्राश्यम्[4] । तदेव चातुष्प्राश्यम् ॥ * ॥ दश नामान्यर्हति । दशार्हः । स एव दाशार्हः । केशवः ॥ * ॥ परिप्लवते । परिप्लवः । स एव पारिप्लवः । चञ्चलः ॥ * ॥ पुष्पप्रकृतिः[5] । पुष्पकम् । पौष्पकम् । कुसुमाञ्जनम्[6] ॥ * ॥ कृष्ण एव कार्ष्णः । कुरङ्गः । अन्यो गवादिः कृष्णः ॥ * ॥ वैसारिणः । मत्स्यः । अन्यो विसारी[7] । देवदत्तादिः ॥ * ॥ ओषधिरेव । औषधम् । त्रिफलादि । अन्यचौषधयः क्षेत्ररूढाः शङ्खपुष्पीप्रभृतयः ॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेनान्येऽपि प्रयोगा द्रष्टव्याः[8] ॥ १७७ ॥ इति प्रज्ञादिः ॥

---

1 Śiśup. 13, 68.
2 कुरंगेनिमिषे B. C. D. E.
3 °औषधेर्भेषज° D.; औषधेर्भैषज° E.; A. om. text and comment.
4 C. om. चतुर्भिः प्राश्यं.
5 पुष्पप्रतिकृतिः F.; C. om. चञ्चलः.
6 स एव पौष्पकं° C.; तदेव पौष्पकं कुसुमं F.
7 वैशारिणो° विशारी D.
8 D. om. from आकृतिगण°.

अनन्तसोमेतिहसर्ववेदाः
सुखैकभावौ मणिकान्यभावौ ।
समीपसेनावसथद्विभावा
मालोपमाभेषजसर्वविद्याः[1] ॥ १७८ ॥

ण्योऽनन्तादेरित्यनेनानन्तादेः[2] शब्दगणात्स्वार्थे ण्यप्रत्ययो भवति ॥ * ॥ न अन्तोऽनन्तः । अनन्त एव । आनन्त्यम् ॥ न विद्यतेऽन्तो यस्य । अनन्तः कालः । अनन्ता पृथ्वी । अनन्तं व्योम । आनन्त्यः काल इत्यादि ॥ * ॥ सोम एव सौम्यः । यथा ।

तेनाथ नाथदुरुदाहरणातपेन
सौम्यापि नाम परुषत्वमपि प्रपन्ना[3] ।
जज्वाल तीक्ष्णविशदा महसोद्गिरन्ती
वागर्चिषस्तपनकान्तशिखेव सीता[4] ॥

सौम्यम् । सोम इवाह्लादकत्वात् सोम्य[5] इत्यपि शाखादेराकृतिगणत्वात् । यथा ।

अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो
हरिर्हरिभ्यामथ प्रतस्थे[6] ॥ * ॥

इति हेत्येव । ऐतिह्यम् । इति हेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्ये वर्तते । इति ह स्मोपाध्यायः कथयति । इति ह वटे यक्षः प्रतिवसति ॥ * ॥ सर्ववेदा एव सार्ववेद्यम् ॥ * ॥ सुखमेव सौख्यम् ॥ * ॥ एको भावो

---

१ सुखैकखैकभावौ° B.; सुखैककभाषौ° D.; A. om. text and comment.

२ ण्यानंतादेरित्यनेनानंतादिः C.

३ नेनाथ नावदु° नाम पदमूध्वमभि प्रपन्ना D.; दुरुदाहरणांतप° C.

४ जिह्मायतीक्ष्ण° गिरतो° D.; ग्रीता D. F.; जज्ञालतीक्ष्णविशदाः सहासोद्गिरंता वाग° C. — According to Prof. Aufrecht this stanza occurs twice in the Sarasvatîkaṇṭhâbharaṇa.

५ सौम्य D. F.; *śâkhâdi*, śl. 190.

६ Śiś. 3, 1; अभि for अथ D.

यस्य । एकभावः । एकस्य वा भावः । एकभावः । स एव । ऐकभाव्यम् ॥ * ॥ मणिप्रकारो मणिकः । मणिक एव माणिक्यम् । रत्नविशेषः ॥ * ॥ अन्यो भावो यस्यासावन्यभावः । अन्यस्य वा भावोऽन्यभावः । अन्यभाव एव । आन्यभाव्यम् । यथा । आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात्[1] ॥ * ॥ समीपमेव सामीप्यम् ॥ * ॥ सहेनेन वर्तते । सेना । सेनैव सैन्यम् ॥ * ॥ एत्य वसन्त्यस्मिन्निति । आवसथो गृहम्[2] । आवसथ एव । आवसथ्यम् ॥ * ॥ द्वयोर्भावो द्विभावः । द्विभाव एव द्वैभाव्यम् ॥ * ॥ माल्येव माल्यम् । स्रक् ॥ * ॥ उपमैव । औपम्यम् ॥ * ॥ भिषज इदम् । भेषजम्[3] । यद्वा भिषज्यतीति भेषजः[4] । करणस्यापि कर्तृत्वे पचाद्यचि यलोपे च निपातनादेत्[5] । भेषजमेव भैषज्यम् ॥ * ॥ सर्वविद्या एव सार्ववैद्यम्[6] । यथा ।

सार्ववैद्यविदथाधृत चातुर्-
वैद्यवैद्य इव तं विरहार्तम्[7] ॥ १७८ ॥

सर्वलोकचतुर्विद्याचतुराश्रमषङ्गुणाः ।
भावशब्दस्वरा विद्यालोककालास्त्रितः परे[8] ॥ १७९ ॥

सर्वलोका एव सार्वलौक्यम्[9] ॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः । चातुर्वैद्यम् ।

---

१ Vârttika, Kielhorn's Mbh. p. 18.

२ एत्यवसत्यस्मिन्नित्य° C.; समभ्यतवसत्य° D.; F. om. एत्य; आवसथो गृहं C. F.; °आवसथ एव F.

३ भैषज्यं F.

४ भिषजः B. C. F.

५ कर्तृत्वमेवाचि यलोपे वा निपातनाद्वेत् D.; निपातनादेते C.; [पचाद्यच् P. iii. 1, 134].

६ ?सर्ववेदा एव° B.; सार्वविद्यं F.—सर्वे वेदाः सर्ववेदाः° । तानधीते सर्ववेदः° । स एव सार्ववेद्यः ॥ सर्वविद्या अधीते सर्वविद्यः । स एव सार्वविद्यः ॥ Yajñesv.; सर्वविद्या is not mentioned among the *anuṣatikâdi* ṣl. 164-7, but cf. चतुर्विद्या ṣl. 165 and next ṣloka.

७ सर्ववैद्यविदथो B. C.; सर्ववैद्यविदुषो° F.; धृतचातुर्वैद्य इव C. D.

८ A. om. text and comment.

९ सर्वे लोका° B.; सार्वलोक्यं C.

अथवा । चत्वार एव वेदाः । चातुर्वैद्यम् । उभयत्राप्यनुश्रुतिकादिदर्शनादुभयपदादावैच्[1] ॥ * ॥ चत्वार एवाश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतिलक्षणाः । चातुराश्रम्यम् ॥ * ॥ षड् गुणा एव सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयलक्षणाः । षाड्गुण्यम् । यथा ।

अषडक्षीणषाड्गुण्यमन्त्री मकरकेतनः[2] ॥ * ॥

त्रयो भावाः । त्रयाणां वा भावाः । त्रिभावाः । त्रिभावा एव त्रैभाव्यम् ॥ * ॥ त्रय एव शब्दाः । त्रैशब्द्यम्[3] ॥ तथा हि । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्येकः । पञ्चकपाल इत्यपरः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतस्तृतीयः[4] । पाञ्चकपालमित्यवधानान्नास्ति[5] चतुर्थः शब्द इति ॥ * ॥ त्रय एव स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणाः । त्रैस्वर्यम् ॥ * ॥ तिस्र एव विद्या आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तालक्षणाः । त्रैविद्यम् ॥ द्विविध इत्यप्यन्यः[6] ॥ कश्चित् तिस्र एव विद्याः । त्रय एव वेदा इति वा । त्रैविद्यमित्याह[7] ॥ * ॥ त्रय एव लोकाः । त्रैलोक्यम् ॥ * ॥ त्रय एव कालाः वर्तमानभूतभविष्यल्लक्षणाः । त्रैकाल्यम् ॥ त्रित इति त्रिशब्दादित्यर्थः ॥ १७६ ॥

हासप्रधानकवयः समानसंनिधितदर्थसमयुक्ताः ।
अथ चतुरो वर्णयुगो शीलं शकटाङ्गजः प्राह[8] ॥ १८० ॥

हास एव हास्यम् । यथा ।

गूढसूचितरहस्यसहास्यः सुभ्रुवां प्रवर्तते परिहासः[9] ॥

---

१ Cf. *anuṣatikâdi*, ṣl. 165.—चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्यः० । चतुर्विदस्येति पाठांतरम् । तत्रापि चतस्रो विद्या अधीते चतुर्विद्यः० । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः ॥ Yajñ.

२ Anarghyarâgh. 3, 6.

३ त्रैशाब्द्यं D.

४ B. C. om. from पंचकपाल्यां.

५ पंचकपालमित्य० B. C.; ०अवधानान्न नास्ति C.

६ द्वैविद्यमित्यन्यः F.

७ त्रैवैद्यमि० B. and corr. C.

८ प्रधानं कवयः० B. C.; वरार्लयुगौ० E.; A. om. text and comment.

९ See same passage, ṣl. 176.

प्रधानमेव प्राधान्यम् ॥ * ॥ कविरेव काव्यः । दैत्यगुरुः । कुर्वादिभ्यो ण्ये सति काव्य इति च[1] ॥ * ॥ समानमेव सामान्यम् ॥ * ॥ संनिधिरेव सांनिध्यम् ॥ * ॥ सोऽर्थोऽस्येति तदर्थः । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । तच्छब्देन प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते ॥ * ॥ सममेव साम्यम् ॥ * ॥ चत्वार एव वर्णाः । चातुर्वर्ण्यम् । विप्रक्षत्रियविट्शूद्राः ॥ * ॥ चातुर्युग्यम् ॥ * ॥ शाकटायनस्तु षष्प्रत्ययमानयञ्शीलमेव शैलीयमाचार्यस्येत्याह[2] ॥ * ॥ जिनेन्द्रबुद्धिरनन्तरशब्दमप्यधीते[3] । तथा च तेन । अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञित्यत्र[4] न ह्ययं भावे ष्यञ् विहितः किं तर्हि स्वार्थ एव चातुर्वर्ण्यवदिति दर्शितम्[5] ॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेनान्येऽपि वेदितव्याः ॥ १८० ॥ इत्यनन्तादिः[6] ॥

आदिमध्यमुखान्ताग्यप्रमाणपार्श्वयत्नदः ।
सर्वविश्वोभयैकान्यवक्षःपूर्वेदमः स्वरः[7] ॥ १८१ ॥

आद्यादेरित्यनेनाद्यादिभ्यः संभवद्विभक्त्यन्तेभ्यो यथासंभवं तस्प्रत्ययो भवति ॥ * ॥ आदौ । आदितः ॥ * ॥ मध्ये मध्याद्वा । मध्यतः ॥ * ॥ एवं मुखे । मुखतः ॥ * ॥ अन्ततः ॥ * ॥ अग्रतः ॥ * ॥ प्रमाणेन प्रमाणाद्वा । प्रमाणतः ॥ * ॥ पार्श्वेन । पार्श्वतोऽर्कं निषेवेत[8] ॥ * ॥ येन यस्मिन्वा । यतः ॥ * ॥ एवं ततः ॥ सर्वतः ॥ विश्वतः ॥ उभयतः ॥

---

१ Cf. *kurvādi*, sl. 209.

२ The other works do not give शील.

३ भवतरशू° D.; अनंतरं शू° C.— Bö. and Yajñ. also give अनन्तर in this gaṇa.

४ Pāṇ. iv. 1, 104.

५ इत्यत्र न ह्येवं भावे° D.; °दर्शनं C. F.; इत्यनंत्यं यभावेष्य विहितः C.; C. F. om. किं तर्हि.

६ This gaṇa corresponds to the gaṇa चतुर्वर्णादि P. v. 1, 124, v. 1.

७ स्वराः E.; A. om. text and comm.

८ पार्श्वे पार्श्वतो वा° F.; निषेवते C. D. F.

एकतः ॥ अन्यतः ॥ वत्सतः ॥ पूर्वतः ॥ * ॥ इतः । यथा । प्रयुक्तमप्यस्त-मितो वृथा स्यात्[1] ॥ * ॥ स्वरेण । स्वरतः ॥ * ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन वर्णतः । शब्दतः । अर्थतः । अभिधानत इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ का पुनरत्र संभवन्ती विभक्तिः । तथा हि । याचे पाशबित्यत्र प्रयुक्तम्[2]। शरीरतः क्षयः । शरीरेण क्षय इत्ययं तत्रार्थः। तेन द्वितीयान्तादनेन तसिः । तथा दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो[3] वेत्यस्य विवरणे भर्तृहरिः[4]। आद्यादित्वात्तसिः स्वरवर्णाभ्यां दुष्ट इति तत्रापि द्वितीयान्तादेव । एवंभूतविषयमेवैतल्लक्षणमिष्युपसंख्यानानां[5] नियत-विषयत्वात् । न च सर्वविषयोऽयमिति स्मृतिरस्ति नापि सर्वविषयत्वे प्राक्सूत्रप्रपञ्चस्यानेकलक्षणस्यापादानादियहणस्य च[6] फलमस्ति सुब-न्तात्तसित्युच्यमाने सर्वस्य संग्रहात्[7]। तस्मादाद्यादिभ्य इत्येतस्य सा-मान्यलक्षणत्वासंभवाद् यावदुदाहृतमिह शास्त्रे प्रमाणतयोपगतैः शिष्टैस्तावानेव विषयो नापरः । एवं च य एते तर्कग्रन्थेषु हेतुपञ्चम्यर्थे किंसर्वनामबहुभ्योऽन्यत्र[8] तसन्ताः प्रयोगाः । तेषु यत्रापादानपञ्चमी संभवति तत्र साधुत्वम् । येषु तु न संभवति ते कालदृष्टा[9] एवापशब्दाः। न च तत्राद्भुतं बाहुल्येन तर्कग्रन्थेषु शब्दानां लक्षणविकलानामेव दर्श-नात् । यस्त्वयं वेदविदामलंकारभूतो वेदाङ्गत्वात्प्रमाणितशब्दशास्त्रः सर्वज्ञंमन्य[10] उपमीयते तेन कथमेतत्प्रयुक्तम् । न हि स्मरणतो यत्राक्

---

१ Raghuv. 2, 34.

२ जाते पाशप् B. C.; जात्ये पाशप् इत्यत्र भाष्ये प्रयुक्तं D.—Cf. Mbh. on P.v. 3, 47: अथ वैयाकरणः शरीरेण [Kâśmîr MS. acc. to Prof. Kielhorn, शरीतः, i.e. शरीरतः] क्षयः.

३ दुष्टः शब्दतो वर्णतो वेत्य° C.; दुष्टशब्दा स्वरतो° (corr. दुष्टाः श°) D.

४ नृहरिः D.

५ °लक्षणमित्युप° C. F.

६ °अनेकलक्षणस्यात्र C.; °लक्षण-स्यायानादियहणस्य च D.

७ सर्वसंग्रहात् C.

८ अन्ये च F.

९ साधुत्वात्तेषु तु° कालदृष्टा C.

१० सर्वज्ञमन्य C.; सर्वमन्य (corr. मान्य) D.

तत्प्रत्यक्षमितीरितं वचनं[1] राजकीयं वा वैदिकं वापि विद्यत इति तच्च हि दिग्योगलक्षणा दिक्शब्द इत्यनेनोपपदविभक्तिः पञ्चमी केन तस्यास्तसिः स्यात्। अन्ये तु हेतुपञ्चम्यन्तादपि तसमिच्छन्ति। यथा। प्रमाणाद्धेतोः। प्रमाणतः। तथा च सार्वविभक्तिकस्तसिति तार्किकाः शतशो व्यवहरन्ति[2] ॥ १८१ ॥ इत्याद्यादिः ॥

स्थूलश्चच्चत्पचमूलाणुमाषाश्
चञ्चश्चिचं गन्धहस्तेषुचूर्णाः[3]।
पानं वर्णो मूलमुद्रार्धपादाः
पिष्टः शूलं पल्लवः सूचपत्रे[4] ॥ १८२ ॥

स्थूलादेरित्यनेन स्थूलादिभ्यः शब्देभ्यः प्रकारवत्यर्थे को भवति। जातीयरोऽपवादः ॥ * ॥ स्थूलत्वविशेषयुक्तः पटः। स्थूलकः। तच्च स्थूलसदृशः स्थूलकः। स्थूलसामान्यस्य वाचं भेदः स्थूलकः ॥ * ॥ चञ्चतीति चञ्चन्। चञ्चत्प्रकारः। चञ्चत्कः। चञ्चता गत्वरेण सदृशः[5]। चञ्चत्कः ॥ बृहता सदृशः[6]। बृहत्कः। मणिर्मण्डूकः खद्योतो वा। खद्योतस्तावदुन्मेषनिमेषाभ्यां चञ्चन्निवेत्युपमीयते। मण्डूकोऽपि श्वासप्रबन्धेन गत्वर इति[7] मणिः स्यन्दमानप्रभत्वात्तथोच्यते[8]। तथाल्पोऽपि प्रविकाशिप्रभत्वान्महानिव च उपलक्ष्यते तच्च मणौ बृहत्कशब्दो लोके प्रयुज्यते। तदाह।

---

१ यत्तत्प्राक्प्रत्यक्ष° F.; °तं च वचनं C.; इतीदृशं। वचनं D.

२ शतसो व्याहरंति D.

३ स्थूलं चंचत्प° चंचच्चिचं° D. E.; चंचंश्चिचं F.; °वर्णाः। E.

४ C. om. पानं वर्णो; मूलमुद्वार्द्ध-यादाः° E.; शूला D. E.; पल्लवसूचपचं C.; A. om. text and comment.

५ चंचतां गत्वरेण सदृशः C.; D. corrupt.

६ See next page, note 3.

७ मस्तकोपिश्वासप्रबंधेन° C.; सस्वर इति D.

८ स्यंदमानप्रभवत्वात्° B. C.; °तथोत्प्रेक्षते B. C. D.

चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्को बृहत्क इति चापरे।
मणिमण्डूकखद्योतान्सादृश्येन प्रचक्षते ॥
तत्रोन्मेषनिमेषाभ्यां[1] खद्योत उपमीयते।
श्वासप्रबन्धैर्मण्डूकः स्यन्दमानप्रभो मणिः ॥
प्रविकाशिप्रभो[2]ऽल्पोऽपि महान्य उपलभ्यते।
बृहत्क इति तत्रैव मणौ शब्दः प्रयुज्यते[3] ॥ * ॥

पञ्चमूले प्रकारो[4]ऽस्य। पञ्चमूलकः ॥ * ॥ अणुः प्रकारो[5]ऽस्य। अणुकः पटः। द्व्यणुकादिः पदार्थो गवाक्षाद्यन्तरप्रविष्टरविकिरणप्रकाशितो रेणुर्वेत्यन्यः ॥ * ॥ सुवर्णस्य षोडशांशो माषः। स प्रकारोऽस्य। माषकम्। हिरण्यम् ॥ भोजस्तु। अणोर्माषेषु। माषात्परिमाण इति सूत्रद्वये। अणुका माषाः[7]। माषकः सुवर्णपरिमाणमित्याह ॥ * ॥ चञ्चतीति चञ्चः। चञ्चः प्रकारोऽस्य चञ्चकः[8] ॥ * ॥ चित्रप्रकारः[9]। चित्रकः। द्वीपी ॥ * ॥ गन्धप्रधानः[10] पाषाणो गन्धः। गन्धः प्रकारोऽस्य। गन्धकः[11] ॥ * ॥ हस्तप्रकारः। हस्तकः। पताकचित्रपताकादि-

---

१ प्रचक्ष्यते तत्रोन्मेषनिमे° B.

२ प्रविकाशप्रभो C.; °प्रतिभासिप्रभो D.

३ बृहता सदृशः। बृहत्कः° is perhaps an interpolation; cf. śl. 184.—चंचतीति चंचन् गत्वरः। चंचत्प्रकारोऽस्य चंचत्को मंडूकः खद्योतो मणिर्वा। मंडूकस्तावत् श्वासप्रतिबंधेन स्रवमानो गत्वर इवेत्युपमीयते। खद्योतोऽपि उन्मेषनिमेषाभ्यां चंचन्निव भवति। मणिस्तु स्यंदमानप्रभत्वात्तथोत्प्रेक्ष्यते ॥ बृहता सदृशो बृहत्कः। अल्पोऽपि प्रविकाशिप्रभत्वाद्यो महानिवोपलक्ष्यते तत्र मणौ बृहत्कशब्दो लोके प्रयुज्यते। तथा चोक्तं गणरत्नमहोदधौ। follow the three *kārikās* चंचत्प्रकारश्चंचत्को° Yajñ.

४ पञ्चमूलप्रकारो B.

५ अणुप्रकारो B. C.

६ °प्रविष्टं वि° C.; प्रविस्तरवि° D.

७ श्रीभोजस्तु अणोर्भावेषु माषात् D.; भोजस्तु श्रावणमाषेषु माषात्परि° C.; अणोर्माषे माषा° B.

८ चंचप्रकारो स्य° B. C.; इति चंच° प्रकारोऽस्य चंचत्कः F.

९ चित्रः प्रकारोऽस्य F.

१० गंधप्रकारः B. C.

११ गंधप्रकारो स्य° C.; गंधप्रकारो गंधकः D.

नृत्ताभिनयविषयप्रसिद्धः[1] ॥ * ॥ इषुप्रकारः । इषुकः । बाणविशेषः । इषुप्रकारोऽस्याः । इषुका । गोलिका ॥ * ॥ चूर्णप्रकारः । चूर्णकः । तालीशादिस्ताम्बूलाङ्गं वा[2] ॥ * ॥ पानप्रकारः । पानकम् । द्राक्षाशर्करादिनिर्मापितम्[3] ॥ * ॥ वर्णप्रकारः । वर्णिका । गैरिकादिः[4] । परीक्षार्थं सुवर्णादिमात्रा वा ॥ * ॥ मूलप्रकारः । मूलकः । शाकविशेषः ॥ स्त्रीत्वविवक्षायां मूलिका । शङ्खपुष्पादिः ॥ * ॥ मुद्राप्रकारः । मुद्रिका । अङ्गुल्याभरणम् ॥ * ॥ अर्धप्रकारः । अर्धिका ॥ * ॥ पादप्रकारः । पादिका ॥ * ॥ पिष्टप्रकारः । पिष्टिका । माषादिद्विदलधान्यचूर्णः ॥ * ॥ शूलप्रकारः । शूलिका ॥ * ॥ पल्लवप्रकारः । पल्लविका । चणकादिपक्वं संस्कारयोग्यं भक्ष्यम् ॥ * ॥ सूचप्रकारः । सूचिका ॥ * ॥ पत्रप्रकारः । पत्रकम् । तमालपत्रमेव । लिखितलघुभूर्जखण्डवाचि[5] तु ह्रस्वाल्पविवक्षायां कप्रत्यये सिद्धम् ॥ यथासंभवं सर्वत्र प्रकारे विवक्षिते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्त्रीत्वमेव ॥ १८२ ॥

हरितध्रुववाट्येक्षुमठमण्डपसंकलाः[6] ।
वाट्यकालावदातास्तु[7] सुरायामुदितास्त्रयः ॥ १८३ ॥

हरितप्रकारः । हरितकम् । अश्वादीनां यवादिघासः ॥ * ॥ ध्रुवप्रकारः । ध्रुवकः । तिथ्यादिगणनेऽविच्छिन्नोऽङ्कसंघातः[8] ॥ * ॥ वा-

---

१ पताका त्रिप० C.; पताकाचिष्णकादिवृत्ता० D.; विषयः प्रसिद्धः D.

२ तालीसादि० B. C.; ताबूलांगहा B.; तांबलांगं वा D.; F. om. from इषुप्रकारोऽस्याः.

३ °शर्करादिभिर्निर्मितं F.

४ गिरिकादिः B.

५ लिखितं लघु भूरिञ्चखंडवाचि F. —पत्रप्रकारः पत्रकम् तमालपत्रं लिखितंभूर्जपत्रखंडं वा ॥ Yajñ.

६ °वाह्येक्षु० D.; वाघेक्षु० C. E.

७ वाद्याकाल० C. E.; वाघा० D.; cf. n. ७, p. २२४; A. om. text and comm.

८ इत्यादिगणने०ऽकसंघातः C. F.

व्यप्रकारः । वाय्यकः[1] । अवदातात् सुरायां[2] वाय्यकालाभ्यां[3] सा-
मान्येन कप्रत्यय इति यन्मतं तदपि[4] स्वीकृतम् ॥ *॥ इक्षुप्रकारः
इक्षुकः[5] ॥ *॥ मठप्रकारः । मठिका । नानादेशागतानां द्रव्यरक्षा-
स्थानम् ॥ *॥ मण्डपप्रकारः । मण्डपिका । शुल्कादायगृहीतस्था-
नम्[6] ॥ *॥ संकलाप्रकारः । संकलिका ॥ *॥ वाटशब्देन विशिष्टं भा-
जनमुच्यते । तच्च साधुः । वाट्या । तत्प्रकारवती । वाट्या सुरा भाजन-
पतिता वर्णोत्कर्षवती । वाटिका[7] ॥ एवं कालिकावदातिकार्थौ
ज्ञेयः ॥ १८३ ॥

तिलकालधान्यकालास्तिलमणिपुण्ड्रं बृहन्महच्चन्द्राः[8]।
एरण्डमधु कुमार्याः पुत्रश्वशुरौ[9] च संज्ञायाम् ॥ १८४ ॥

तिलकालयोः प्रकारः । तिलकालकः ॥ *॥ धान्यप्रकारः । धा-
न्यकम् ॥ *॥ कालप्रकारः । कालकः ॥ *॥ तिलप्रकारः । तिलकः ॥ *

---

१ वाघ° वाघकः C. D.

२ ? अवदातसु° D.; अवदातत् सु° B.; अवदातान् सु° C.; अवदातः सु° F.

३ ? वाय्याकालाभ्यां B.; वाघाका° C. D.—Bö., Yajñ., Kâś. V. ed. have पावकालावदात(तः) सुरायां; Kâś. V. MS. *a.* वाय्याका१, om. *β.*; Vardh. seems to admit the two readings वाय्यकालावदाताः and वाय्याका° cf. n. ७.

४ मन्मतं° B. C.; यद्युतंदपि D.

५ इक्षुक एरंडः Yajñ.

६ शुल्कादायगृहितृस्थानं F.; ज्ञुल्कादयगृ° D.

७ पादार्थमुदकं पाद्यं तत्प्रकारा पाद्यिका सुरा । यथा प्रियातिथेः सत्काराय पाद्यं प्रदीयते तथा कदाचित्को नचित्सुरापि । ततः सा पाद्यसदृशी पाद्यिकाशब्देन व्यपदिश्यते ॥ गणरत्न-महोदधौ तु वाय्यकालाऽवदाता सुरायामुचितास्त्रय इति पठित्वा वा-टशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तच्च साधुर्वाय्यो द्रवद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारा वाय्यिका सुरा भाजनपातिनी वर्णो-त्कर्षवतीत्युक्तम् । Yajñeśv.; cf. note ७ preceding page.

८ कालः श्यामलः प्रकारोऽस्या इति कालिका । अवदातो धवलः प्रकारोऽस्या इत्यवदातिका सुरैव । Yajñ.

९ °पुंद्रबृह° F.

मणिप्रकारः मणिकः। मणिः प्रकारोऽस्येति[1] मणिकः। मणिरिव यो रत्नभूतः प्रधानं मनोज्ञश्च स मणिक इत्यन्ये ॥ * ॥ पुण्ड्रकः। इक्षुविशेषः[2] ॥ * ॥ बृहत्कः। ग्राम्यसमाजे श्रेष्ठः ॥ * ॥ महत्कः[3] ॥ * ॥ चन्द्रकः ॥ * ॥ एरण्डकः। इक्षुविशेषः ॥ * ॥ मधुकः[4] ॥ * ॥ कुमारीपुत्रकः ॥ कुमारीश्वश्रूरकः ॥ यथा[5]।

प्रतिवसति कुमारीपुत्रका वा कुमारी-
श्वश्रूरकसदृशो वा ग्राम्यदेशे समृद्धिः[6]।
मणिकमधुकभासं पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु-
स्रवकितककुभस्तां[7] तद्भुवोऽस्मै शशंसुः ॥

कुमारीपुत्रः प्रकारोऽस्य। कुमारीपुत्रकः। यथा कुमारीपुत्रः कश्चित्सभायां प्रविशँल्लज्जते तथान्योऽपि य एवंविधः स कुमारीपुत्रकः ॥ कुमारीश्वश्रूरः प्रकारोऽस्य। कुमारीश्वश्रूरकः। यस्य पुत्रः कुमार्या सह दृष्टः स कुमारीश्वश्रूरः। यथा पुत्रदोषेण स लज्जते तथान्योऽपि लज्जमानः कुमारीश्वश्रूरक इत्यन्यो व्याचष्टे[8] ॥ * ॥

---

१ मणिप्रकारो स्येति B. C.

२ पुंड्रक इक्षु° F.; on बृहत्क s. p. 222, note 3.

३ इत्यपि महत्कः B. C.

४ यत्तु एरंडमधुकुमार्याः पुत्रः श्वश्रूश्च संज्ञायामिति पठित्वा वर्द्धमानेनोक्तम्। एरंडक इक्षुविशेषः। मधुकं नालिकेरासवम्। संज्ञायामिति गणसूत्रं तस्यायमर्थः। स्वप्रकृत्यर्थस्य etc. as above to कुंभिका स्तंभोपधानी इत्यादि° Yajñ.

५ D. om. यथा, cf. next note.

६ यान्यदेशे सवृद्धिः B. C. F.; ग्राम्यदेशे° D.—This stanza, apparently taken from some grammatical poem, is also found in the text MS. E.

७ °भाषां पुंडकेरंडकेक्षू सचकितक° E.; °भासः पुंड्रकै° F.; मधुकः मणिकः भासः पुंड्रकैरंडकेक्षुः स च किलः ककुभस्ताः D.

८ कुमारीश्वश्रूरकः। यस्य पुत्रः कुमार्या संगतः स यथा शिष्टसभां प्रवेष्टुं लज्जते तथा यो लज्जमानः स एवं व्यपदिश्यते। Yajñ.—Kâś. V. ed. has कुमार। श्वशुरक, MS. *a.* कुमारीश्वशुरक.

संज्ञायामिति गणसूत्रम्। तस्यार्थः। स्वप्रकृत्यर्थस्य प्रवृत्तिनिमित्त
मनपेक्ष्य यः शब्दः संज्ञारूपतयाऽर्थान्तरे वर्तते तस्यानेन कप्रत्ययः
फलम् आमलकादि। फलकं तु काष्ठादिमयम्॥ शूद्रशब्दो जाति
प्रसिद्धः। शूद्रको नाम वीरः॥ संतानः समानजातीयप्रवाहः[1]
संतानकः सुरतरुः॥ कुब्जं वक्रं काष्ठादिवस्तु। कुब्जकस्तरुविशेषः
कुरवः कुत्सितो ध्वनिः। कुरवकस्तरुविशेषः[2]॥ कदम्बस्तरुः। कदम्ब
संघातः॥ भ्रमरः षट्पदः। भ्रमरकः क्रीडोपकरणम्॥ करभः क्रमे
लकः। करभको धनुष्कोटिर्गृहैकदेशो वा कटकुड्यलक्षणः[3]॥ नेत्रम
अचि। नेत्रकं मन्थानाकर्षकम्[4]॥ कणो माषादिधान्यव्यक्तिरूपः
कणको लोहोपकरणम्॥ दण्डो यष्टिः। दण्डकश्छन्दोविशेषः छत्र
मार्गो वा[5]॥ जम्बुस्तरुविशेषः[6]। जम्बुकः शृगालः॥ स्त्रीत्वमपि केषां
चित्। कुम्भो घटो मानविशेषो वा। कुम्भिका स्तम्भाधानी॥ नौरन्या
नौकाऽचितारका॥ ये तु कप्रत्ययमाश्रित्य स्वार्थत्यागेन जात्यन्त
किंचिदाकारसाम्याद् यवाद्यास्तेषां प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरिति[7] कप्रत्य
यो न पुनरनेन यवको व्रीहिः[8]। न यवप्रकार एव जात्यन्तरत्वात्
एवमन्यत्। गोमूत्रम्[8]। तद्वर्णमाच्छादनं[9] गोमूचिका॥ अन्य

---

१ संतानं समानजीय° D.

२ कुरुबक° B. C.; कुरबक° F.; °कः ग्रहविशेषः D.

३ कटकुड्य° D.; क्षतकुड्य° C.; कटस्तु कुड्म° B.; । कटः कुड्यलक्षणः कटको वलयं। F.; om. Yajñ., cf. last page, n. 4.

४ नद्वान्याकर्षका D.

५ दंडकः। पद्यविशेषः। तनुभागो वा D.

६ जंबूस्तरु° F.; जंबु तरु° D.

७ प्रतिच्छंदे न अर्थादेरिति B. C. cf. next śloka.

८ Bö., Yajñ., Kâś. V. include यव (व्रीहिषु), गोमूत्र (आच्छादने), सुरा (अहौ), also कृष्ण (तिलेषु), जीर्ण (शालिषु) in this *gaṇa* [सुराप्रकारः सुरावर्णोऽहिः सुराकः॥ गोमूचिका गोमूत्रवर्णा शाटी। etc. Yajñ.].

९ गोमूत्रवद्वर्ण° D.

सुरा । अन्यस्तद्वर्णः सुराको हि ॥ * ॥ प्रकारः सादृश्यमिति बङ्गसंमतम् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इत्यन्येषामभिनिवेशः । यदाह ।

सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदिष्यते ।
भेदेऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगम्यते ॥

आकृतिगणोऽयम्[1] ॥ १८४ ॥ इति स्थूलादिः ॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मनटध्वजे ।
चञ्चाखरकुटीदासीवध्रिका नरि काश्यपः[2] ॥ १८५ ॥

प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरित्यत्रार्चादेर्वर्जनात् को न भवति ॥ * ॥ अर्चासु । शिवाकारः । शिवः । अर्हन्[3] । स्कन्दः । आदित्यः ॥ * ॥ चित्रकर्मणि । दुर्योधनः । भीमः ॥ * ॥ नटे । रामः ॥ * ॥ ध्वजे । गरुडः ॥ * ॥ मनुष्येऽभिधेये । चेचे सस्यरक्षणार्थं[4] तृणमयः पुरुषश्चञ्चा । चञ्चेव चञ्चा मनुष्यः ॥ खरकुटी नापितमुण्डनशाला । खरकुटीव खरकुटी ॥ दासीव दासी ॥ वध्रिका चर्ममयी वरत्रा । वध्रिकेव वध्रिका ॥ मुख्यवल्लिङ्गसंख्ये इति[5] वचनात् पुंलिङ्गेऽप्यर्थे स्त्रीलिङ्गतैव ॥ * ॥ काश्यप इव काश्यपः ॥ १८५ ॥

देवराजाजशङ्कुभ्यः करिसिन्धुशतात् पथः ।
सिद्धोष्ट्राभ्यां गतिग्रीवे वामाद्रज्जुः स्थलात्पथः[6] ॥ १८६ ॥

---

१ D. om. from प्रकारः सादृश्यमिति.

२ °वर्द्धिका F.; चारिकाश्यपः D.; काश्यपः B.; A. om. text and comment. —On this *gaṇa* cf. Pâṇ. v. 3, 96 ff. Yajñ. defends the *gaṇa* देवपथादि by the side of Pâṇ. v. 3, 99, and adds: तदुक्तमभियुक्तैः । अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिष्विति ॥

३ शिव अर्हत् D.; अर्हं B. C.

४ चेचश्शस्य° D.

५ मुख्यावल्लिंग° C.; °संख्येति D. and corr. युक्तवत् लिंग°.

६ गतिग्रीवा E.; वामा रज्जुः C.; वामरज्जः D. E.; A. om. text & comm.

देवानां पन्थाः। देवपथः। स यादृशः सङ्गुणोपेतस्तरुनिकरच्छा
याकलितः समतलः सजलो[१] निरुपद्रवश्च तादृशोऽन्योऽपि देवपथ
॥ * ॥ एवं राजपथः[२] ॥ * ॥ अजपथः ॥ * ॥ शङ्कुपथः[३] ॥ * ॥ करिपथ
॥ * ॥ सिन्धुः समुद्रो नदी वा। तत्पन्था इव। सिन्धुपथः[४] ॥ * ॥ श
पन्थानो यत्र। शतपथः। तत्तुल्यः शतपथः ॥ * ॥ सिद्धानां गतिः
सिद्धगतिः। तत्तुल्यः सिद्धगतिः ॥ * ॥ उष्ट्रस्य ग्रीवा। उष्ट्रग्रीवा। तत्तु
उष्ट्रग्रीवा ॥ * ॥ वामा कुटिला[५] रज्जुः। वामरज्जुः। तत्तुल्यो वाम
रज्जुः[६] ॥ * ॥ स्थलरूपः पन्थाः स्थलपथः। तत्तुल्यः स्थलपथः ॥ *
इह पठितानामपरैः शब्दिकैर्हस्तपुष्पमत्स्यशब्दानां[७] न युक्तः पा
ठः। तथा हि। हस्ताकारकाष्ठलोहाद्युपकरणं हस्तकः[८]॥ पुष्पको वि
मानं भाजनं वा पुष्पकम्॥ मत्स्याकारश्चर्मचीवरादिच्छेदो मत्स्यकः
भोजोऽपि न हस्तदण्डपुष्पादिभ्य इत्यनेन कप्रत्ययस्थितिमाह[९] ॥ *
आकृतिगणश्चायम्। तेनेन्द्रप्रभृतयो द्रष्टव्याः॥ १८६ ॥ इत्यर्चादिः
अन्येषां तु मते देवपथादिः॥

---

१ °छाद्यकलितः° सज्जलो D.

२ राजपथसदृशस्य सद्व्यवहारादेः संज्ञा राजपथः। Yajñ.

३ शङ्कुसहितः संकटः पंथाः शङ्कुपथस्तत्सदृशस्य दुराचारादेः संज्ञा शङ्कुपथः। Yajñ. Besides the compounds here given Yajñ. includes रथपथ, हंसपथ, and वारिपथ.

४ समुद्रो नदो वा सिंधुपथः B. C.; D. om. from शङ्कुपथः.

५ B. C. D. om. कुटिला.

६ तत्सदृशस्य खलादेः संज्ञा वाम
रज्जुः Yajñ.

७ हस्त इव हस्तः॥ एवमिन्द्रः॥ पुष्प
पुष्पतुल्या प्रतिमा॥ दंड इव दंडः
मत्स्य इव मत्स्यः। कुंडसिद्धादिग्रंथे
कुंडनिर्माणक्रियायां मत्स्याकारा रे
खाः पतंति ता मत्स्यपदेन व्यवह्रियंते
Yajñ.

८ °उपकरणहस्तकः D.

९ Bhaṭṭa Yajñeśv. quotes and criti
cises the passage from इह पठितानां.

यावाभिन्नतराविवत्समणयो लान्द्रप्रवालौ वट-
ज्ञाताज्ञातपटा घटो बहुतरः स्तम्बोऽथ पूलः पुटः[१]।
पीतप्रष्ठकुटाश्च नित्यवयसी सत्वद्दशार्हाविमौ
भिक्षुस्तब्धपिटास्थिपुण्यबधिरा दोलाभृतौ जानु च.[२]॥१८७॥

यावादेरित्यनेन यावादेः शब्दगणात्स्वार्थे कप्रत्ययो भवति वा॥*॥ यवानां विकारो यावः। याव एव यावकः।

गोमूत्रयावकाहारोदस्थिकोज्जानुकद्विजे[३]।
ज्ञापतिः चौणिमाणिक्ये स वसिष्ठाश्रमेऽगमत्॥

अलक्तक इत्यन्यः[४]॥*॥ अतिशयेनाभिन्नम् अभिन्नतरम्। अभिन्नतरमेव। अभिन्नतरकम्। यथा।

अभिन्नतरके नाकाद्दानकेभ्यः पराङ्मुखे[५]।
ज्ञातके सर्वलोकानामज्ञातकविकर्मणि॥*॥

अविरेव। अविकः। यथा।

लूनकाविकलोमोत्थाच्छ्रेयस्काक्कन्दुकान् करे[६]।
कुचान्हृदि वहन्तीभिः[७] स कुमारीभिराकुले॥*॥

वत्स एव वत्सकः॥*॥ मणिरेव मणिकः॥*॥ लान्द्रमेव लान्द्रकम्।

---

१ °मनयो° पटा पटो D.; लाद्र° घटाघटौ° C.

२ पीतः° B., om. C.; प्रष्ठ for प्रष्ठ MSS.; भिक्षुस्तंब्व° D.; पटास्थि° B. C. F.; A. om. text and comment.

३ °द्विजः F.; °द्विजो D.

४ अलक्त इत्यन्यः D.; इत्यनः C.—याव एव यावकः। श्लोकपक्का यवा यावकशब्देन व्यवह्रियंते। अलक्तकरसो यावक इत्यन्ये। Yajñ.

५ अभिन्नतरकमेके ना° D.

६ लूनकाविकलामोत्थात् श्रे° D.; °कंदुकान्करे B. C. D.

७ कुचाद्दद्दिवहतीभि C.; कुवात् दिव तीभिः D.; Yajñ. as above.

विरसं जलम् ॥ * ॥ प्रवालमेव प्रवालकम् । विद्रुमः पल्लवश्च ॥ * ॥ वटमेव वटकम् । भक्ष्यविशेषः ॥ * ॥ ज्ञात एव । ज्ञातकः ॥ * ॥ अज्ञात एव । अज्ञातकः ॥ * ॥ पट एव पटकः[1] ॥ * ॥ घट एव घटकः ॥ * ॥ बङ्कतर एव बङ्कतरकः । अभिन्नतरबङ्कतरशब्दौ तरबन्तावुपलक्षणम् । तेन सुकरतरोपपन्नतरादयो[2] द्रष्टव्याः ॥ * ॥ स्तम्ब एव स्तम्बकः । शाखादिकलापः[3] ॥ * ॥ पूल एव पूलकः । तृणसंघातः ॥ * ॥ पुट एव पुटकः । पत्रनिर्मितः[4] ॥ * ॥ पीत एव पीतकः । पटादिः ।

वृते वियातकैणानुग्रहणाणुकबुद्धिभिः[5] ।
तनुकापीतकब्रह्मसूत्रै राजर्षिसूनुभिः ॥ * ॥

प्रष्ठ एव प्रष्ठकः[6] ॥ * ॥ कुट एव कुटकः । घटः ॥ * ॥ नित्यमेव नित्यकम् ॥ * ॥ वय एव वयस्कः । प्रज्ञाद्यणि वायसश्च ॥ * ॥ सत्वानेव सत्वकः ॥ दशार्ह एव दशार्हकः ॥ सात्वतो[7] दाशार्हश्च ॥ * ॥ भिक्षुरेव भिक्षुकः ॥ * ॥ स्तब्ध एव स्तब्धकः ।

शीतके वोष्णके वर्तौ समाधिः स्तब्धके रहः[8] ।
महो बृहतिकाच्छिन्नैश्छन्नोपान्ते महर्षिभिः[9] ॥ * ॥

पिटो वंशदलादिमयं[10] भाण्डम् । स एव पिटकः ॥ * ॥ अस्थ्येव । अस्थिकम् । पञ्चमधातुः ॥ * ॥ पुण्यमेव पुण्यकम् ॥ * ॥ बधिर एव बधिरक

---

१ C. om. from पट.

२ मुकर° D.; सुकरतरोदयो B.

३ Yajñ. adds पृषोदरादित्वादनुस्वारलोपे स्तबको ऽपि स एव ।

४ °निमितः B. F.; पतिर्मितः C.

५ तथा हि कवयः प्रयुंजते । वृते° Yajñeśv.—वियातकैणीतुग्र्य° B.; °कैणातुक्र्य° C.; वते° कैणीलुकुग्र्य° D.; वैयातकैशीतुक्र्यहणाऽनुक° F.

६ प्रष्ठ एव प्रष्ठकः । MSS.; wanting in the other works.

७ सात्वंतो C.; शात्वतो D.

८ सीतके° B.; सीतको वाप्यवे वर्तौ समा° C.

९ बृहतिकाच्छन्नैः (°च्छन्ने D.) छन्नो° D. F.

१० वंशहलादिमयं F.

॥ * ॥ दोलैव दोलकः ॥ * ॥ भृत एव भृतकः । कर्मकरः ॥ * ॥ जान्वेव जानुकम् ॥ १८७ ॥

दानस्नातौ कुत्सितवेदसमाप्त्योरणुर्मतो निपुणे ।
लूनवियातौ च पशौ शीतोष्णमृतावनौरसे पुत्रः[1] ॥ १८८ ॥

अनौरस इति क्षत्रिम इत्यर्थः ॥ * ॥ कुत्सितं दानम् । दानकम् । दानमन्यत् ॥ * ॥ स्नात एव स्नातकः । वेदं व्रतानि वा समाप्य यो वर्तते[2] स एवमुच्यते । यत्स्मृतिः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा[3] तदनुज्ञया ।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

केचित् पुण्यस्नात वेदसमाप्ताविति पठन्ति । तत्तु न हृदयहारि ॥ * ॥ अणुको निपुणः । अन्यच्च । अणुव्रीहिः ॥ * ॥ लूनकः पशुः ॥ वियातकः पशुः । विहानात्पशावित्यन्यः ॥ अन्यच्च लूनो यवः । वियातो बटुः[4] ॥ * ॥ शीतकः । उष्णक ऋतुः ॥ अन्यच्च शीतो वायुः । उष्णः स्पर्शः ॥ * ॥ क्षत्रिमः पुत्रः । पुत्रकः । पुत्र एवान्यः ॥ १८८ ॥

आच्छादने च बृहती शून्यं रिक्ते तनुश्च सूत्रे स्यात् ।
क्रीडनकं च कुमार्याः संज्ञाशब्दस्तथेयश्च[5] ॥ १८९ ॥

बृहतिका । आच्छादनविशेषः । नित्यं कः । अन्यच्च बृहती । ओषधिश्छन्दश्च ॥ * ॥ शून्यकम् । रिक्तम् । अन्यच्च शून्ये हितम् ।

---

१ लूनतियातौ° E.; ऋतावानौरसे° C.; अनौरसपुत्रः D. E.

२ समावर्तते Yajñeśv.

३ Yâjñav. i. 51 (स्नायीत तद्° ed.); धनं दत्वात्स्नायाद्वा B. C.; अरदे लुध्वं दत्वा स्नायाद्वा D.; Yajñeśv. quotes the śloka as above.

४ लूनकः पशुः । विहालात्प° वयः D.

५ आछादनेऽथ D. E.; °शब्दस्य श्रेयश्च C.; A. om. text and comment.

शून्यम् ॥ * ॥ तनु.सूचम् । तनुकम् । अन्यत्र तनुर्वस्त्रः ॥ * ॥ कन्दुकः । भ्रमरकः । गिरिकः । शृङ्गकम् । देवदत्तकः[1] ॥ * ॥

गुणनमेव गुणनिका । यथा ।

हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा[2] ॥

तथेयस्येति । ईयस्प्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्ययभाक् । श्रेयानेव श्रेयस्कः । ज्यायानेव ज्यायस्कः । भूयानेव भूयस्कः । श्रेय एव श्रेयस्कम् भूयस्कम् । ज्यायस्कमित्यादि ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पिष्टातकादयो[3] द्रष्टव्याः ॥ १८९ इति यावादिः ॥

शाखा स्कन्दमुखाग्राणि शरणं चरणोरसी ।
जघनं शृङ्गमेघाभ्रदृशिरःस्कन्धमेव च[4] ॥ १९० ॥

शाखाशर्करादिभ्यां याणाविति[5] भवतः ॥ * ॥ पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक्प्रसृतमङ्गं शाखेत्युच्यते । यथा शाखा पार्श्वायता तथा कुलस्य यः पार्श्वायतोऽङ्गभूतः स शाखेव शाख्यः ॥ अन्ये तु । शाखायास्तुल्यः शाख्यः । यथा शाखा वृक्षस्य शोभाकरी तथा कुलस्य शोभाकरः पुरुषः शाख्य इति तुल्यत्वमाहुः ॥ * ॥ स्कन्दः स्वामी । तत्तुल्यः स्कन्द्यः[6] ॥ * ॥ मुखमिव मुख्यः । यथा मुखं हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः[7] प्रथममवलोक्यते तथा

---

१ क्रीडोपकरणवाचकानि० यथा शालभञ्जिकेव शालभंजिका । एवं० गिरिकम्० Yajñ.

२ Śiśup. 2, 75.

३ तेन पिष्टातकादयो प्यत्र द्रष्टव्या इति वर्द्धमानसूरिराह । पिष्टातः सुगंधिचूर्णं स एव पिष्टातकः । Yajñesv.

४ A. om. text and comment.

५ पानाविति० D.; ०इवार्णयाणौ C.

६ स्कंद इव यः शत्रुशोषकः स स्कंद्य Yajñ.

७ मुख्यं हस्त० D.; ऽवयेभ्यः C.

ऽन्योऽप्येवमुच्यते ॥ कश्चिन्मुख्यं नालिकेरमित्याह ॥ * ॥ क्लयमिव । अग्र्यः । प्रधानभूतः ॥ * ॥ शीर्यते भयमस्मादिति शरणम्[1] । आर्तत्राणम् । तत्तुल्यः शरण्यः । परित्राता ॥ * ॥ चरणाविव चरण्यः । यथा चरणौ शरीरस्य प्रकर्षकौ तद्वत् कुलस्य प्रकर्षक एवमुच्यते ॥ * ॥ उर इव । उरस्यः । यः कार्येषूपगतेषु समत्त उरः प्रयच्छति[2] स एवमुच्यते ॥ * ॥ जघनमिव निकृष्टो यः स जघन्यः ॥ * ॥ शृङ्गमिव यः सर्वस्याप्युपरिवर्ती स शृङ्ग्यः ॥ * ॥ मेघ इव यः संतापापनेता[3] स मेघ्यः ॥ * ॥ अभ्रमिव य आच्छादकः सोऽभ्र्यः ॥ * ॥ द्रुरिव द्रव्यम् अयं राजपुत्रः । यथा द्रुमः फलपुष्पपल्लवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति स हि भवनमर्हतीति भव्यो भवत्यात्मवानिति द्रव्यमुच्यते[4] । क्रिया हि द्रव्यं विनयति[5] नाद्रव्यमिति । पुरुषार्थसाधकत्वाद्धिरण्यादिकमपि द्रव्यम् ।

निर्द्रव्यो ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते[6] तेजसः ।
निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते[7] ॥

शकटाङ्गजस्तु द्रुणस्तुल्यं द्रव्यं द्रुशब्दं नपुंसकमाह ॥ * ॥ शिर इव शीर्षण्यः । प्रधानभूतः । शिरसः शीर्षन्नणादावित्यनेन[8] शीर्षन्नादेशः ॥ * ॥ स्कन्ध इव यो बलस्याश्रयः स स्कन्ध्यः ॥ १९० ॥ इति शाखादिः ॥

---

१ °इति शरणं गृहं तन्नयापहारकः शरण्यः Yajñ.

२ सत्वर उरः° F.; ससर्व उरःप्रभृति C.—उर इवोरस्यः कार्यनिर्वाहकः। Yajñ.

३ संतापापनोदनेन सुखयति F.; यः संय। तापापेनता D.

४ कृतार्थयति तथा स इत्यर्थः। भवमर्हति भव्यः। F.—यथा द्रुमः फलपुष्पपल्लवादिभिः स्वाश्रितान्कृतार्थयति एवमर्थिनः स्वसंपदा कृतार्थयन्नात्मवान् पुरुषो द्रव्यमित्युच्यते। Yajñ., who rejects द्रु because of P. v. 3, 104.

५ नयति D.; Kshîrasv. quotes the line क्रिया° on A. K. 3, 4, 24, 156; cf. P. v. 3, 104.

६ प्रभ्रस्यते° B. C. F.

७ Mṛchchh. p. 8; Böhtl. Spr. 2781.

८ शीर्षन्नाणादा° F.; शीर्षण्यादाधित्यनेन D.

शर्करा लोमगोपुच्छगोलोमानि कपालिका[1]।
नराची शतपत्रं च पुण्डरीककपाटिके[2]॥ १९१॥

शर्करेव। शार्करं दधि मधुरत्वात्। शार्करी मृत्तिका कठिनत्वात् शर्कराशब्द इचुविकारे सिकतास्वपि वर्तते॥ * ॥ लोमेव कोमलस्पर्शत्वात्। लौमनं वस्त्रम्॥ * ॥ गोपुच्छमिव। गौपुच्छो दण्डः॥ * गोलोमेव गौलोमनम्। ब्रह्मादीनामित्यनेन नियमितत्वादन्त्याजादिलोपाभावः[3]॥ भोजेन गौलोममित्युदाहृतम्[4]। तत्तु न संगच्छते नखोपस्य नियमेन[5] व्यावर्तितत्वात्॥ * ॥ कुत्सितम् अज्ञातं वा कपालम् कपालिका। कपालिकेव। कापालिकं कंसादिपात्रम्॥ * ॥ नरानञ्चति। नराची। तत्तुल्यं नाराचम्॥ * ॥ शतपत्रमिव शातपत्रम्॥ * ॥ * ॥ पुण्डरीकमिव पौण्डरीकम्॥ * ॥ दृढः कपाटः कपाटिका कपाटिकेव कापाटिकम्॥ वामनः कपिष्टिकेत्याह[6]। कंवाष्टिकेति शकटाङ्गजः॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम्। तेन सिकतानकुलादयो[7] ज्ञातव्याः॥ १९१

इति शर्करादिः॥

---

१ शर्करशार्करौ लोमगोलोमानि° C.; गोलामानि° B.; गौलोमानि कपलिका D.

२ °शातपत्रं° C.; शपत्रं° कापाटिके D.; A. om. text and comment.

३ °अत्याजातिलोपाभावः D.; cf. on sl. 163; P. vi. 4, 167; 171.

४ श्रीभोजेन° D.; गोलोममित्यु° F. —गोलोमेव गोलोमनम् अणि अन्निति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न। Yajñ.

५ तत्तु संगच्छते नेत्यापभ्रनियमेन D.

६ कपिष्टकेत्याह B. C.; कपिष्ठिके D. a. m.—MSS. Kâś. V. v. 3, 107 ha कपिष्टिका (ed. पिष्टिका, but s. *var. l.* कपिष्टिका (*var. l.* कपिष्टिका) Bö कपिष्टिका Yajñ.

७ ? वाष्टिकेति F.; कंवाष्टिकेति a. m.

८ Bö., Yajñ., Kâś. V. have bo सिकता and नकुल (नकुला ed. Kâś. V not MS. *a.*).

अङ्गुली रुरुहरी कपिबभ्रू
कर्कमण्डरतरोमुनयश्च ।
शष्कुली कुलिशलोहितगोणी-
वल्गुमण्डलखला भरुजश्च[1] ॥ १९२ ॥

अङ्ग्वादेंष्ठणित्यनेनाङ्ग्वादिगणादिवार्थे[2] ठण् भवति । वामनस्य तु तदादेष्ठगिति[3] सूत्रम् ॥ * ॥ अङ्गुलिरिव दीर्घायते । आङ्गुलिकः[4] । आङ्गुलिकी मणिशलाका ॥ * ॥ रुरुरिव रौरुकः[5] ॥ * ॥ हरिरिव हारिकः ॥ * ॥ कपिरिव कापिकः ॥ * ॥ बभ्रुरिव बाभ्रुकः[6] ॥ * ॥ कर्क इव । कार्किको गौर्गवयो वा । कार्किकं यशः[7] । यथा ममैव सिद्धराजवर्णने ।

प्रत्युप्तमुक्ताफलपद्मराग-
प्रस्पर्धिभिस्तोषितविश्वलोकैः ।
यशोऽनुरागैस्तव सिद्धनाथ
चक्रे जगत्कार्किकलोहितीकम् ॥

पक्षे कर्कलोहितशब्दयोष्ठीकणपि । कर्कलोहिताट्ठीकण् वेति[8] शकटाङ्गजमतं स्वीकृतम् ॥ * ॥ मण्डर इव माण्डरिकः ॥ * ॥ तर इव तार-

---

१ कुलीश° D. E.; वल्गु° D.; A. om. text and comment.

२ अंगुल्यादिषु णित्यनेन° C.; अंगुल्यादेष्ठनित्य° D.

३ ? तदादेष्ठणिति B. F.; तदादिष्ठेणिति C.; तहादेष्वणिति D.—Cf. Pâṇ. v. 3, 108; but here Vâmana's own grammar (see the comm. on sl. 2 above) is evidently referred to.

४ दीर्घायतं आंगुलिकं । F.

५ रौरविकः F.—Yajñeśvara reads रुरु (रौरुकः); Bö. रुह; om. Kâś. V. ed. (but भरु MS. β.; तनु MS. α.).

६ बाभ्रविकः F.

७ B. C. F. om. कार्किको गौर्गवयो वा; D. om. from कार्किकं यशः to the end of the quoted stanza.—The other works omit कर्क.

८ F. twice टीकण्; C. ठाकण्°; Pâṇ. v. 3, 110 ट्ठक्.

सिकः[1] ॥ * ॥ मुनिरिव मौनिकः ॥ * ॥ शष्कुलीव शाष्कुलिकः ॥ * ॥ कुलिशमिव कौलिशिकः ॥ * ॥ लोहितमिव । लौहितिकः स्फटिकः[2] । स्वयमलोहित[3] उपाश्रयवशात्तथावभासते ॥ * ॥ गोणीव गौणिकः[4] ॥ * ॥ वल्गुरिव वाल्गुकः[5] ॥ * ॥ मण्डलमिव माण्डलिकः ॥ * ॥ खल इव खालिकः ॥ * ॥ भरुज इव भारुजिकः । विद्वान् ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन । उदश्विद्भरुमण्डवादयो[6] द्रष्टव्याः ॥ १९२ ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥

विनयविशेषसमूहाः समयात्ययसंप्रदानसंगतयः ।
व्यवहारसमुत्कर्षाकस्मादनुगादिसंयामाः[7] ॥ १९३ ॥

विनयादेरित्यनेन विनयादेः शब्दगणाट्ठण् भवति स्वार्थे[8] ॥ * ॥ विनय एव वैनयिकः ॥ * ॥ विशेष एव वैशेषिकः ॥ * ॥ समूह एव सामूहिकः ॥ * ॥ समय एव सामयिकः ॥ * ॥ एवम् आत्ययिकः ॥ * ॥ सांप्रदानिकः ॥ * ॥ सांगतिकः ॥ संगतमेव[9] सांगतिकम् । सांगतिकः आलापः । सांगतिकी व्यवस्थेति वामनः ॥ * ॥ व्यावहारिकः ॥ * ॥ सामुत्कर्षिकः ॥ * ॥ आकस्मिकः ॥ * ॥ आनुगादिकः ॥ * ॥ सांग्रामिकः[10] ॥ १९३ ॥

---

१ उरस् for तरस् Yajñ. (औरसिक), Bö., Kâś. V. ed. (MSS. तरस्, तरुस्).

२ लोहित इव लौहितिकः० D.; स्फाटिकः C.

३ स्वयमेव लोहित B.

४ गोणी Bö., Kâś. V.; रोणी (रौणिकः) Yajñ.

५ वाल्वाविकः F.; वल्गुरिव वाल्गुकः D.

६ ? °भरुमंडवादयो C.; तरुमं [दा suppl.] दयो D.—Of these words the other works include only उदश्वित् (औदश्वित्क); for भरु cf. MS. Kâś. V. last page, note 5.

७ A. om. text and comment.

८ °गणात् अण् स्वार्थे विनयवान् C., cf. n. 8; P. v. 4, 34 ठक्.

९ Thus D.; सांगतमेव B.F.(om. C.

१० C. om. from विनय एव वैनयिक D. om. from सांगतिक आलापः.

पदातिसमाचाराः समायमुक्ताकथंचिदुपचाराः।
निर्मितह्रस्वादेशो बुधैरुपायध्वनिः कथितः[1] ॥ १९४ ॥

पदातिरेव पादातिकः ॥ * ॥ समाचार एव सामाचारिकः ॥ * ॥ समाय एव सामायिकः[2] ॥ * ॥ मुच्यते शुक्तिभिः। मुक्ता। मुक्तैव मौक्तिकम् ॥ * ॥ कथंचिदेव काथंचित्कम् ॥ * ॥ उपचार एव। औपचारिकः ॥ * ॥ उपाय एव। औपयिकम्[3] ॥ * ॥

स वैनयिकवान्सामयिकस्त्वात्ययिकं त्यजन्।
तमौपयिकवान्सेनां[4] निवेश्य बहिराविशत् ॥ १ ॥
स सामूहिकमुत्सृज्य मुनिसांगतिकाय यान्।
पिप्रिये पादयोः पृष्ट्वाः पतिः प्रेम्णेव पीडितः[5] ॥ २ ॥
अनौपचारिकैः सामाचारिकव्यावहारिकैः।
यान्ति वैशेषिकैः सामुत्कर्षिकं सत्सु साधवः[6] ॥ ३ ॥
काथंचित्केन कतिचित्सोऽनुमेने तु संचरान्।
नृवीरो वीरसेनादीन्मनोमुत्सांप्रदानिकान् ॥ ४ ॥
अथाकस्मिकमाहानुगादिको[7] वाचिकस्य तम्।

---

१ A. C. D. om. this śloka; A. om. the whole of the comment, C. to मुनिसांगतिकाय यान्; D. to ऽनुमेने तु संचरान्.

२ For समाय Yajñ., Kâś. V., Bö. have समयाचार (but Bö. gives समाय as *var. lect.*); cf. also the *kârikâ* quoted by Yajñ., note ६ below.

३ औपायिकं B.

४ तमौपयिकवत्सेनां F.

५ प्रेम्णीव° F.

६ Yajñ. gives the following two *kârikâs:* अत्र केचिदुदाहृियंते। सामयाचारिकैरौपयिकैर्द्राक्सांप्रदानिकैः। नश्यंति पाप्मनां सामूहिका आत्ययिका अपि ॥ अनौपचारिकैः सामाचारिकैर्व्यावहारिकैः। यान्ति वैशेषिकैः सामुत्कर्षिकं सत्सु साधवः ॥ एवमन्येऽप्युदाहार्याः ॥

७ अथाकस्मिकमहानुमादिको° C.; D. om. from दिको वा° to द्रष्टव्याः.

आकृतिगणोऽयम् । तेन चिवर्णप्रभृतयो[1] द्रष्टव्याः ॥ १८४ ॥ इति विनयादिः ॥

काकतालं च खल्वाटबिल्वे चान्धकवर्तकम्[2]।
अर्धाच्च जरती श्येनाकपोतो घुणतोऽसुरम्[3] ॥ १९५ ॥

काकताल इत्येवंप्रकारेभ्यः शब्देभ्यः काकतालीयादय इत्यनेनार्थे कप्रत्ययो[4] निपात्यते ॥ * ॥ काकश्च तालं च काकतालमिति द्वन्द्वे लक्षणया पतनः[5] काकस्य निपतता तालेन चिचीयमाणः संयोग उच्यते । तत्तुल्यः काकतालीयः[6] ॥ * ॥ खल्वाटबिल्वयोरिव खल्वाटबिल्वीयः । यथा खल्वाटः पर्यटन्नतर्कितं[7] श्रीफलतरोरधस्तादागतो[8] दैवतश्च बिल्वमुपरि पतितं तद्वदन्योऽप्युभयवस्तुसंयोग एवमुच्यते ॥ * ॥ अन्धकश्च वर्तका च । अन्धकवर्तकम् । अन्धकस्य वर्तकाया उपर्यतर्कितः पादन्यास उच्यते । तत्तुल्यम् अन्धकवर्तकीयम्[9] ॥ * ॥ अर्धज-

---

१ The other works do not give चिवर्ण; they also omit the words अनुगादिन् । पदाति । मुक्ता । संग्राम given above.

२ °वर्त्तिकं । F.

३ श्येनाकपोतो° C. D. E.; A. om. text and comment.

४ ? ठप्रत्ययो D.; ढप्रत्ययो F.; cf. P. v. 3, 106.

५ पातनः C.; पसतः काकस्य मिपतोलोन चिची° D.

६ काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्धकवर्त्तकीयम् ॥ अतर्कितोपनतं चिचीकरणमुच्यते । तत्कथम् । काकस्यागमनं यादृच्छिकं तालस्य पतनं च । तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च तस्य वधः कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः । यश्च देवदत्तस्य वधः स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमः समासार्थः । द्वितीये प्रत्ययः । ° Kâs. V. v. 3, 106.

७ पटः अतर्कितं C.; D. corrupt.

८ अधस्तादापतो D.

९ वर्त्तिका च । अंधकवर्त्तिकं° वर्त्तिकाया° अंधकवर्त्तिकीयं F.; उपर्यन्तः पादन्यास° D.

रतीशब्दोऽर्धजरतीकामने[1] वर्तते । तदिव यत्तद् अर्धजरतीयं कार्यम्[2] । यथा स्त्री न तरुणी स्खलनत्वात् छत्रकेशत्वान्न जरती वक्तुं शक्यते तदस्त्रिद्धाविद्धं प्रयोजनम् ॥ * ॥ श्येनकपोतयोरिव श्येनकपोतीयो दुर्योगः । यथा कपोतोऽतर्कितमागतेन[3] श्येनेन गृहीतस्तथाकस्मिको यो दुर्योगः स एवमुच्यते ॥ * ॥ घृणोत्किरणात्कयचिन्निष्पन्नमचरम्[4] । घृणाचरम् । तदिव यदकुशलेन दैवान्निष्पद्यते तद् घृणाचरीयम्[5] ॥ १९५ ॥

पुरुषः शरतो ज्ञेयो गोमयात्पायसं मतम् ।
कृपाणः स्याद्जातश्च शर्करोन्मज्जनं तथा[6] ॥ १९६ ॥

शरश्च चिप्तः प्राकाराच्च पुरुष उत्थितः स तेन हतः[7] । तत्तुल्यं शरपुरुषीयम् ॥ * ॥ गोमयपायसयोरिव गोमयपायसीयम्[8] ॥ * ॥ यथाऽजया भूमिं खनन्त्यात्मवधाय कृपाणो दर्शितस्तत्तुल्यं दृत्तं केनचिदात्मविनाशाय कृतम् । अजाकृपाणीयम् ॥ * ॥ शर्करा च चिप्ता[9] पुरुषश्च चोन्मज्जनं तत्तुल्यं शर्करोन्मज्जनीयम् ॥ * ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन तिन्दुकज्योतिषीयमित्यादयो[10] द्रष्टव्याः ॥ १९६ ॥ इति काकतालादिः[11] ॥

---

१ ऽर्द्धजरतीयकामने C.

२ यत्तदर्धजरतीयं । यद्वा । अर्धजरतीवार्धजरतीयं कार्यं D. F.

३ कपोततर्कित° C.; कपोते तर्कितमागतेन D.

४ घुनारणात् क° D.

५ यदकुशले दै° C.; निष्पाद्यते° F.; यदकुले दैवाद्यन्निष्पद्यते तद् घुनाचरीयं D.

६ शर्करो मज्जनं° D. E.; A. om. text and comment.

७ तेनेह C. and om. to दर्शितस्.

८ शरपुरुषीयं । यथा भूमिं खन° D.

९ D. om. च; शर्करावचिप्ता B. C.

१० तिञ्जक° B. F.; तिन्ञक° C.; तिंदुकाज्योतिषिकीयमित्यादयो D.

११ Yajñesv., Bö. om. this gaṇa; for Kâś. V. see last page, note 6, where MS. β. adds शक्काराज्जनीयं (*i.e.* शर्करोन्मज्जनीयं?) to the three words given by ed. and MS. α.

पर्श्वसुरभरतरक्षोबल्हीकवयःपिशाचवसुमरुतः ।
सत्वदुशीनरकर्षापणास्त्रिगर्ताश्वनिदशार्हाः[1] ॥ १९७ ॥

पर्शुभ्योऽण् शस्त्रजीविसंघादित्यनेन पर्श्वादेर्गणादस्त्रियां स्वार्थेऽण् भवति ॥ * ॥ पर्शोरपत्यं पार्श्वः शस्त्रजीविसंघः । पार्श्वौ । पर्शवः ॥ * ॥ आसुरः । आसुरौ । असुराः ॥ * ॥ भारतः । भारतौ । भारताः ॥ भोजस्तु भार्तः । भार्तौ । भर्ता[2] इत्याह । यथा ।

पार्श्वाश्वनबाल्हीकपिशाचासुरराक्षसान् ।
शिष्याः सभार्तत्रैगर्तान्सकार्षापणवायसान् ॥

राक्षसः । राक्षसौ । रक्षसः[3] । रक्षांसीत्यन्यः ॥ * ॥ बाल्हीकः । बाल्हीकौ । बल्हीकाः[4] ॥ बल्हिक इत्यन्यः ॥ * ॥ वायसः । वायसौ वयसः[5] ॥ * ॥ पैशाचः । पैशाचौ । पिशाचाः ॥ * ॥ एवं मारुताः ॥ सात्वतः ॥ * ॥ औशीनरः[6] ॥ * ॥ कार्षापणः[7] ॥ * ॥ त्रैगर्तः ॥ * ॥ आश्वनः ॥ * ॥ दाशार्हः[8] ॥

अस्त्रियामिति किम् । पर्शूः स्त्री[9] । ऊङ्युतोऽरज्ज्वादेरिति ङ्यूङ्[10] रज्जाः ॥ शस्त्रजीविसंघादिति किम् । असुरः[11] ॥ १९७ ॥ इति पर्श्वादिः ॥

---

१ A. om text and comment.

२ आसुराः ॥° भारताः । औभोज° भार्ता D.

३ ? रक्षसः B. C. F.; राक्षसाः D.

४ वल्हीकः C.; वाल्हीकाः D.—The other works have बाल्हीक.

५ वायसः B.; वायसाः D.

६ शात्वतः औशीनरः D.; औषीनरः C.

७ The other works have कार्षापण.

८ Yajñ. has दाशार्ह; Bo., Kās. V. दशार्ह.

९ पर्श्वः स्त्रीः B. C. F.; पर्शू स्त्री D.

१० ऊड्पूतो° B.; ऊड्यूनो रज्ज्वादेरिति ऊड् F.; ऊडपूतो° चेति कुट D.; ऊट्पूतो° चेति ऊड् C.; see P iv. 1. 66; 177 vârtt.

११ आसुरः B. C.

00049012

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 23 January, 2019